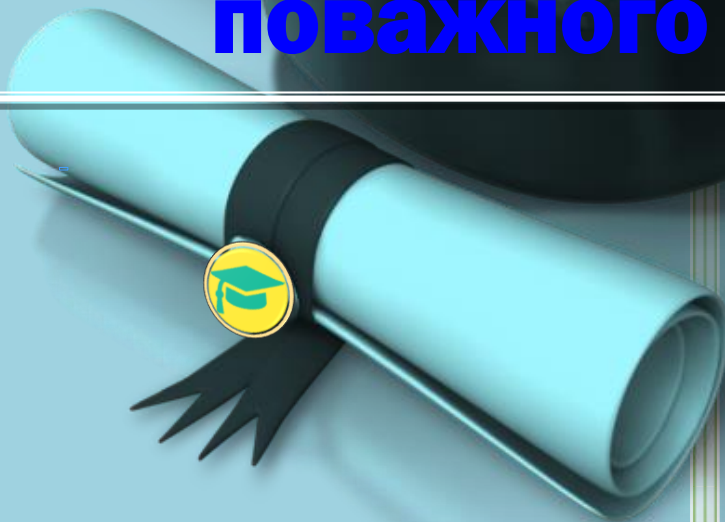

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ «ОДЕСЬКА АКАДЕМІЯ
НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ»
МИКОЛАЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ
ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ
ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «ОСВІТНІЙ ЦЕНТР «УНІВЕРСИТЕТ
ТРЕТЬОГО ВІКУ»**

Неформальна освіта людей поважного віку

Миколаїв - 2020

Букач Микола Миколайович

Доктор педагогічних наук, професор кафедри менеджменту та освітньої політики комунального закладу вищої освіти «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради». Організатор та голова громадської організації «Освітній центр «Університет третього віку» для людей поважного віку в м. Миколаєві. Відмінник освіти, переможець обласного конкурсу «Волонтер року» (2014-2019 рр.) Автор монографії, чотирьох посібників та 60 статей у фахових та наукометричних виданнях. Нагороджений: знаком «Відмінник освіти України», знаком «К.Д.Ушинський» національної академії педагогічних наук.

Клименюк Наталія Василівна

Кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки, психології та менеджменту освіти Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. Співкерівник ГО «Освітній центр «Університет третього віку». Переможець обласного конкурсу «Волонтер року» (2016-2019 рр.) Автор понад 50 наукових статей у фахових, науково метричних та зарубіжних виданнях. Співавтор та автор 3 навчальних посібників, у тому числі з грифом МОН України. Предметом наукових інтересів є соціологія виховання, соціалізація особистості в процесі безперервної освіти, розвиток softskills у дорослих та дітей.

Сагач Галина Михайлівна

Доктор педагогічних наук, доктор теології, доктор філософії (Словацька Республіка), професор Одеської академії неперервної освіти, академік 4-х Міжнародних академій. Проректор Всеукраїнського народного університету українознавства імені Григорія Сковороди. Очільниця Всеукраїнської школи красномовства «Златоуст», переможниця конкурсів ораторського мистецтва (Київ, Москва, Копенгаген), конкурсу МОН України «Краща освітянка року». Автор біля 500 наукових праць, біля 40-ти монографій, навчальних посібників, брошур. Лауреат Міжнародної премії імені Григорія Сковороди. Член Національної спілки журналістів України.

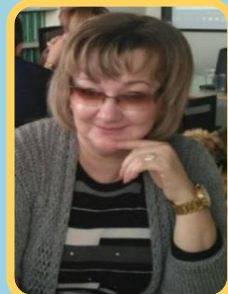
Прасол Дмитро Вікторович

Кандидат психологічних наук, член Української Асоціації організаційних психологів і психологів праці, доцент кафедри соціальної роботи МНУ імені В.О.Сухомлинського (2017-2019 рр.). Практичний психолог Комунальної установи «Інклюзивно-ресурсний центр №3» Миколаївської міської ради. Основні напрями науково-педагогічних досліджень: професійне самовизначення молоді, підготовка фахівців соціономічних професій до роботи у силових структурах, формування професійної суб'єктності і психологічної готовності до професійної діяльності студентської молоді. Автор понад 45 наукових статей, автор та співавтор понад 20 навчально-методичних посібників.

Задорожна Любов Кирилівна

Ректор комунального закладу вищої освіти КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради», кандидат філософських наук, нагороджена нагрудними знаками «Відмінник народної освіти» та «Василь Сухомлинський», грамотою МОН України, «Почесною відзнакою голови Одеської обласної ради», «Почесною відзнакою голови Одеської державної адміністрації». Експерт європейських освітніх програм, які реалізуються, як в Україні, так і за кордоном: міжнародний проект INOVEST та українсько-швейцарського проекту DOCCU «Розвиток громадських компетентностей в Україні».

Ягоднікова Вікторія Вікторівна

Проректор з науково-педагогічної та інноваційної діяльності комунального закладу вищої освіти КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради», доктор педагогічних наук, професор, професор Міжнародної Кадрової Академії, відмінник освіти України, почесна відзнака «Патріот Одещини» – проект «Україна від краю до краю. Знамениті імена Одещини». Автор понад 90 наукових та навчально-методичних публікацій.

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ «ОДЕСЬКА АКАДЕМІЯ
НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ»
МИКОЛАЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ
ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ
ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «ОСВІТНИЙ ЦЕНТР «УНІВЕРСИТЕТ
ТРЕТЬОГО ВІКУ»**

НЕФОРМАЛЬНА ОСВІТА ЛЮДЕЙ ПОВАЖНОГО ВІКУ

(навчально-методичний посібник)

Миколаїв 2020

УДК 374.7:364.4-053.9(075.8)

ББК 74.3я73

Н 58

Рекомендовано до друку вченою радою КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради» (протокол №1) від 28.02.2020 як навчально-методичний посібник.

Авторський колектив:

Букач М.М. (7-127 стр.)

Клименюк Н.В. (219-372 стор.)

Прасол Д.В. (416-436 стр.)

Задорожна Л.К. (151-166 стр.)

Сагач Г.М. (128-150; 167-218 стр.)

Ягоднікова В.В. (377-415 стр.)

Рецензенти:

Мещанінов О.П. доктор педагогічних наук, професор кафедри інтелектуальних та інформаційних систем Чорноморського національного університету

Шуляр В.І. доктор педдагогічних наук, доцент, директор Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Василенко С.М. директор департаменту праці та соціального захисту населення Миколаївської міської ради

Неформальна освіта людей поважного віку (навчально-методичний посібник) За ред. доктора педагогічних наук, професора М.М. Букача.- Одеса: КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради» та ГО ОЦ УТВ, 2020

Посібник призначений для тих, хто організовує роботу «університетів третього віку», навчає людей поважного віку, у кого є бажання допомогти і підтримати представників старшого покоління. Спеціалісти-практики, незалежно від базової освіти і професії, викладацького досвіду, знайдуть у посібнику матеріали, які дозволять лекційні курси зробити привабливими для літньої людини.

Дане видання здійснене Громадською організацією «Освітній центр «Університет третього віку» м. Миколаєва, за підтримки КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради»

ЗМІСТ

Передмова	5
Становлення та функціонування на Миколаївщині громадської організації «Освітній центр « Університет третього віку» (Букач М.М.).....	7
1. Процес старіння людської популяції як соціально-психологічна проблема	7
1.1. Процеси старіння в Україні та світі.....	7
1.2. Щаслива старість - активна старість.....	9
2. Історія створення та функціонування освітнього центру	
3. «Університет третього віку» при миколаївському	
4. національному університеті імені В.О. Сухомлинського	13
2.1. Кафедра соціальної роботи - творець моделі освітніх центрів «Університет третього віку» на Миколаївщині.....	13
2.2. Підготовка волонтерів для роботи з людьми поважного віку.....	36
3. Створення та функціонування громадської організації «Освітній центр «Університет третього віку»	50
3.1. Шляхи розбудови громадської організації	50
3.2. Співпраця з громадськими організаціями як майданчик з обміну досвідом.....	60
3.3. Організація дозвілля людей поважного віку.....	66
4. Фестивальна хода громадської організації «Освітній центр «Університет третього віку»	73
4.1. Фестивалі для людей поважного віку "Life is beautiful" (Львів 017 р).....	73
4.2. Боротьба за право проводити власний фестиваль (Миколаїв 2018).....	80
4.3. П'ятий міжнародний фестиваль для людей поважного віку «Life is beautiful» (Болгарія 2018).....	93
4.4. Другий фестиваль «Рух продовжує молодість» (Миколаїв 2019)	100
4.5. Шостий міжнародний фестиваль для людей поважного віку	
4.6. «Life is beautiful» (Хорватія 2019).....	109
4.7. Життя продовжується	118
Філософія старості у духовно-моральному вимірі	
Програма та опорні конспекти лекцій з курсу: «Філософія старості у духовно-моральному вимірі» (Задорожна Л.К., Сагач Г.М.).....	128
Тема 1. Філософія смислу життя людини.....	133
Тема 2. Філософія смерті людини.....	138
Тема 3. Духовно-моральні засади філософії старості як соціального феномену.....	144

Тема 4. Антична філософська думка: Марк Туллій Цицерон про старість.....	151
Тема 5. Святе Письмо про концепт «старість».....	167
Тема 6. Святе Письмо про концепт «мудрість».....	177
Тема 7. Духовно-моральні виміри благого життя.....	184
Тема 8. Біблія про процвітання, благополуччя, успіх, благоденство, щастя.....	191
Тема 9. Феномен «старчика» Г.С. Сковороди – мудрого праведника на всі часи (до 300-ліття від дня народження)	198
Тема 10. Уроки мудрості від Закарпатського 104-літнього довгожителя Андрія Ворона.....	209

Програма та опорні конспекти лекцій з курсу «Безперервна соціалізація особистості» (Клименюк Н.В.).....

Програма та опорні конспекти лекцій з курсу «Безперервна соціалізація особистості» (Клименюк Н.В.).....	219
Тема 1. Соціалізація особистості: тезаурус, структура.....	222
Тема 2. Основні теоретичні парадигми дослідження соціалізації особистості	229
Тема 3. Життєвий шлях та етапи соціалізації людини	301
Тема 4. Критерії результату соціалізації особистості	304
Тема 5. Макрофактори соціалізації особистості	319
Тема 6. Мезофактори соціалізації особистості	326
Тема 7. Мікрофактори соціалізації особистості	355

Соціально-психологічні аспекти розвитку людей похилого віку в контексті неперервної освіти (Ягоднікова В.В.)	373
Проблема старості і старіння у сучасній науковій літературі ...	373
Особливості вікових змін людей похилого віку	383
Роль освіти у розвитку людини похилого віку	402
Особливості освіти людей похилого віку	410

Переваги реалізації інклюзивного навчання для людей поважного віку(Прасол В.Д.)	416
--	------------

Передмова

31 жовтня 2020 року громадській організації «Освітній центр «Університет третього віку» в місті Миколаєві виповнюється 10 років. Отже, цей навчальний посібник присвячений 10-річчю громадської організації, яка перша в місті Миколаєві та Миколаївській області почала впроваджувати соціально-педагогічну послугу «Університет третього віку». Ми спробували зібрати роботи провідних фахівців докторів, професорів, кандидатів, доцентів, які не лише теоретично займалися розробкою проблем пов'язаних зі старістю, але й на практиці впроваджували новітні технології у процесі роботи з людьми поважного віку.

Перша частина посібника, носить історичний характер, увага читача акцентована на етапах розвитку «Освітнього центру « Університет третього віку» та тих проблемах, які ми вимушені були вирішувати у процесі становлення, щоб досягти певного розвитку.

Коли у 2011 році ми розпочинали створення нашої громадської організації «Освітній центр «Університет третього віку», тоді це було новою справою для України. Багато хто взагалі не чув про таку форму роботи, як університет третього віку, тому ми вимушені були вивчати закордонний досвід, випробувати на практиці новітні методи і технології роботи з людьми поважного віку. Слід зазначити, що не все, що працює у Європі і США спрацьовувало в наших умовах, тому ми вимушені були шукати інші підходи, технології, щоб рухатися вперед.

Ми зіштовхнулися з такою дилемою, коли з одного боку ті державні структури, які працюють з людьми поважного віку зацікавлені в створенні громадських організацій, адже це суттєва допомога в їх роботі, а з іншого – на певному етапі, коли громадський рух набував впевненості, ці ж структури створювали перепони, які призводили до непорозумінь. Але досвід показує, що для того, щоб справа розвивалася і давала позитивні результати, ми маємо знаходити спільну мову. Крім того, сьогодні ми можемо стверджувати, що організувати повнокровну роботу з людьми поважного віку можливо лише через залучення різних державних інституцій. Ми не маємо права обмежуватися співпрацею з департаментом праці та соціального захисту. Слід, під орудою громадської організації, об'єднати зусилля духовенства, освітян, представників культури та ін., це суттєво зміцнить громадську організацію и розширить її можливості щодо виконання поставлених завдань.

У другій частині «Філософія старості у духовно-моральному вимірі» аналізуються філософські та християнські погляди на концепти «старість», «смерть», «мудрість», «благо», «благе життя», «щастя» тощо, які є

архетипами життєтворчості особистості у Часопросторі. Аналізується трактат великого філософа-ритора, видатного державного діяча Марка Туллія Цицерона «Катон Старший, або трактат про старість» – вершину античної філософської думки, який не втратив свого значення і до наших днів пошуку смислу життя у викликах ХХІ ст. Теоретичні розмисли про філософію старості у вимірах християнської етики ілюструють яскраві образи мудреців – Григорія Сковороди, як взірця харизми мудрого праведника України і світу і нашого сучасника, 104-літнього довгожителя із Закарпаття Андрія Ворона, який залишив уроки осмисленого довгожительства, життєтворчості для духовних нащадків.

Розділ адресований усім поколінням, які втілюють у життя афоризм Цицерона: «Для іншого покоління дерево саджає», а також афоризм Григорія Сковороди: «Любов є джерело всякого життя».

У третій частині посібника надана програма курсу «Безперервна соціалізація особистості», в якій акцентується увага на формуванні цілісного уявлення про закономірності безперервної соціалізації людини протягом усього її життя. На сучасному етапі розвитку суспільства процес життєдіяльності людини зазнає постійних змін, що пов'язано із багатьма факторами, такими як: постійне збільшення тривалості життя, розвиток новітніх технологій, можливості подорожувати тощо. У зв'язку з цим, людині постійно приходится здобувати нові знання та оновлювати ті які вона отримала на різних етапах свого життя. Про те, яким чином організувати означену освітню роботу й йдеться у розділі.

Четверта частина присвячено соціально-психолого-педагогічним питанням у роботі з людьми поважного віку. Зокрема розглядаються питання вікових особливостей розвитку людини у поважному віці, і як ці особливості використовувати на власну користь. Щаслива старість виявляється у задоволеності новим життям, своєю роллю, що визиває позитивні емоції, яких людина не знала в минулому.

Акцентується увага на питанні освіти упродовж життя, яке розглядається як ключ до здорового і змістовного життя у постпенсійному віці. Саме за допомогою навчання людина зберігає і підтримує активність фактично в будь-якому віці. Автори звертають увагу на інклюзивне навчання людей поважного віку, яке розуміється як відповідь на потреби людей, які бажають навчатися і має на меті, забезпечення їхньої участі в освітніх, культурних заходах і житті громади.

Організація освітнього процесу для людей поважного віку набирає обертів, і автори посібника сподіваються, що запропонований, апробований на практиці навчальний матеріал, допоможе організаторам цього процесу.

Букач М.М. – доктор педагогічних наук, професор, кафедри менеджменту та освітньої політики Комунального закладу вищої освіти "Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради".

СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ НА МИКОЛАЇВЩИНІ ГРОМАДСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ «ОСВІТНІЙ ЦЕНТР « УНІВЕРСИТЕТ ТРЕТЬОГО ВІКУ»

Щоб мати дієздатну громадську організацію потрібно постійно виборювати право на існування. Бо незважаючи на те, що ви робите гарну і добру справу, завжди знайдуться люди, яких ваша діяльність буде ставити у некомфортний стан, а отже ви маєте бути завжди готові до скритої або відкритої протидії, до боротьби за власну ідею, за право на існування.

1. Процес старіння людської популяції як соціально-психологічна проблема

1.1. Процеси старіння в Україні та світі

Однією з головних цілей світового співтовариства, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй, є утвердження віри в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості. У всіх розвинених цивілізованих країнах людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, невід'ємно належать їй, права і свободи віднесені до вищих цінностей суспільного буття. Свобода і рівноправність громадян належить до числа азбучних істин демократичного режиму. Разом з тим, у складі населення будь-якої країни завжди є соціальні групи, які потребують підвищеної уваги з боку суспільства, в особливій охороні їх прав з боку держави. Це найбільш вразливі соціальні верстви, до яких належать і особи похилого віку, ті, хто віддав своє життя служінню суспільству і має право розраховувати на його допомогу.

Важливою соціально-психологічною проблемою сьогодення є процес старіння людської популяції. Демографічні зміни, що відбуваються в розвинених країнах, свідчать про стрімке зростання відносної частки і абсолютного числа літніх людей. За прогнозами бюро перепису населення США число американців у віці старше 85 років і більше, становить нині 3,3 млн. чоловік, має зрости до 18,7 млн. чоловік до 2080 року. Приблизно аналогічні тенденції простежуються і в західноєвропейських країнах. В умовах відносного скорочення народжуваності відбувається процес “старіння” населення, що породжує комплекс великих і складних проблем.

Звичайно, рішення, які знаходять ці країни, багато в чому пов’язані з рівнем загального добробуту, досягнутого цими країнами. І, тим не менш, вивчення світового досвіду, ознайомлення з постановкою проблем та їх рішенням – це підготовка вже сьогодні до тих рішень і звершень, які нас очікують в майбутньому.

Сьогодні, тільки в 12 країнах Європи, що входять до Європейського союзу, 30 млн. чоловік страждають від серйозних і тривалих захворювань фізичного або психічного характеру. Серед них більше 10 млн. – особи поважного віку. Вже одне це дозволяє оцінити масштаби медичної, санітарної, соціальної та правової допомоги, якої ці люди потребують. До цього слід додати, що кількість осіб престарілого і старого віку за попередніми прогнозами має подвоїтися у найближчі 30 років.

Звичайно, сьогодні важко собі уявити в деталях яке буде становище осіб поважного віку за межами нинішнього сторіччя. Воно буде залежати від впливу безлічі факторів економічного, міграційного, політичного та іншого порядку, яке нині ще важко визначити. Однак якщо вже сьогодні не будуть прийняті рішучі заходи, то проблеми старіння, що дають про себе знати зараз, можуть різко загостритися.

Що стосується України, то «згідно з національним демографічним прогнозом на період до 2025 року частка осіб віком понад 60 років становитиме 25 відсотків загальної кількості населення, віком 65 років і

старше - 18,4 відсотка, у 2030 році - понад 26 відсотків та понад 20 відсотків відповідно» [7].

У Миколаєві, на 01.10. 2011р., Кількість пенсіонерів було 145867 осіб, що становить 29,2% від загальної чисельності населення міста [Соціальний паспорт [3 с.2]. Виходячи зі статистичних даних, місто Миколаїв вже у 2011 році перевищило прогнози загальноукраїнських показників 2050 року, іншими словами, вже сьогодні, майже одна третина населення Миколаєва потребує соціальної підтримки та захисту. Наведені факти дали нам підстави висловити припущення про доцільність використання ситуації, що склалася в місті для опрацювання різних підходів у вирішенні проблеми соціально-психологічної допомоги людям поважного віку, поліпшення соціально-психологічних умов їх життєдіяльності і більш ефективного використовувати знання, досвіду, творчого потенціалу цих людей для поліпшення соціального клімату в країні і суспільстві. Ми вважали, що умови, які склалися в м. Миколаєві слід використовувати, як експериментальний майданчик, а досвід отриманий на регіональному рівні, поширити на всю країну.

Як видно із наведених статистичних даних, демографічна ситуація в корені змінилася. Сьогодні, вікова структура населення в Україні, нагадує вже не звичайну піраміду - а перевернуту, де чисельність дітей, стала меншою, ніж чисельність осіб пенсійного віку. А отже, враховуючи сучасні еміграційні настрої молоді, ми маємо розробляти програми, які мають допомогти зберегти активність людей поважного віку.

1.2. Щаслива старість - активна старість

У сучасній віковій періодизації, людину яка вийшла на пенсію, називають «людина похилого віку». У словниках синонімів, до цієї вікової групи застосовують такі терміни, як старий, старечий, похилий, які асоціюються із ветхістю, давністю, дряхлістю, зношеністю та ін. Вважаємо, що подібна термінологія, як з точки зору етики, так і психології,

не відповідає сучасним реаліям, адже значна частина цих людей енергійні, які прагнуть навчатися і вести активний образ життя. В українській мові є термін, який з нашої точки зору є і етичним, і коректним, щодо цієї вікової категорії – це «людина поважного віку». «Говорячи про людину поважного віку, маємо на увазі виявлення особливої поваги до літньої людини, яка прожила довгі літа, відповідно має досвід, інтелект і наділена мудрістю років»(б с.9)

Життя людини прийнято порівнювати з порами року. За бурхливою весною, коли людина росте, розвивається, вперше закохується, будує плани на майбутнє, приходять літо - час розквіту, набуття фаху, виховання дітей, особистих та професійних звершень і насиченості життя у всіх її проявах, час особливих можливостей, за ним зріла осінь – коли людина починає збирати плоди попередніх періодів, і від отриманих результатів, відчуває себе гармонійно, добре і спокійно – це той час, коли ми можемо озирнутися назад, переосмислити прожите і задуматися про те, що слідом прийде побілена сивиною та прикрашена мудрістю зима, повна спогадів, можливо, нездужань і обмежень. Життєві цикли незмінні. Всі пройдуть цей шлях, але кожен зробить це по-різному, в залежності від свого ставлення до життя. Важливо пам'ятати, що будь-який період життя: дитинство, юність, молодість, зрілість, старість - по-своєму прекрасний, цікавий і унікальний. І у «осіннього» віку є свої переваги й позитиви. Їх слід лише розгледіти.

Хто часто буває за кордоном, не міг не звернути уваги на те, як багато серед туристів людей поважного віку- це. самий мандрівний народ, вони охоче здійснюють закордонні турне або відправляються в морські круїзи, відвідують музеї, виставки, концерти, поповнюючи обсяг вражень і позитивних емоцій. І це не дивно – вільного часу вдосталь, діти повиростали і живуть власним життям, кошти на мандрівки накопичені протягом попередньої трудової діяльності, та й пенсії дозволяють їм бути

впевненими у завтрашньому дні. А рух та нові позитивні враження- це запорука продовження життя.

Наші пенсіонери знаходяться в іншому становищі, їм насилу вистачає мізерної пенсії на оплату комунальних рахунків, покупку продуктів харчування та ліків. Якщо на заході вже склалася певна культура виходу людини на пенсію, в основі якої не лише матеріальне забезпечення, а й відповідне суспільне ставлення до пенсіонера, яке полягає у поважному ставленні і надання можливостей для подальшого розвитку, то в нашій країні така культура тільки починає зароджуватися. На жаль, вихід на пенсію в нашій країні пов'язаний з фінансовими обмеженнями, особливо це стосується тих пенсіонерів у яких немає накопичень або стабільного джерела доходу. Але, тим не менш, наші люди поважного віку вже також почали вчитися виробляти оптимістичні погляди на життя після виходу на пенсію. Наші пенсіонери розуміють, від того, чи вдасться зберегти активність в поважному віці чи ні, а це не залежить від кількості коштів на рахунку, а, перш за все, від бадьорості духу, позитивного ставлення до життя, гармонії зі світом і з собою. Сьогодні спостерігається така приємна тенденція, що багато людей поважного віку стали більше про себе дбати: регулярно проходити медичні обстеження, правильно харчуватися, ходити в спортзал, басейн, на танці, займатися співом.

Науковці вважають, що для відчуття себе більш впевненим і енергійним, люди поважного віку мають звернути увагу на психологічний фактор. Вкрай важливо і після виходу на пенсію зберігати інтерес до життя, відчувати себе зайнятим, знайти власне захоплення і прагнути бути затребуваним. Але для цього потрібно звернути увагу на власні потреби, головне – щоб було бажання.

Особливо нелегко адаптуватися до нових умов доводиться тим, хто все життя вів активну професійну діяльність (був керівником, лідером, успішним професіоналом), такі люди вихід на пенсію часто сприймають, як зупинку життя, або втрату сенсу жити. Якщо жінки більш плавно

можуть перелаштуватись на побутові питання та виховання онуків, то чоловіки більш важко переживають вихід на пенсію, адже для них успішна професійна діяльність, це ще й питання статусу, багато хто бачить свою самореалізацію саме в роботі. Тому не дивно, що припинення активної професійної діяльності, яке супроводжується різким скороченням фізичної і розумової активності, часто призводить до зростання захворюваності. Достатньо однієї важкої хвороби щоб депресії, які накладаються на вікові проблеми, сприяли більш швидкому старінню людини. Зневіра, негативний емоційний стан погіршують роботу мозку, малорухливий спосіб життя викликає атрофію м'язів, погіршення мозкової діяльності порушує пам'ять – проблеми нарастають як сніжний ком.. За декілька місяців активна літня людина перетворюється в старенького дідуса. Інфаркти, інсульты, онкологія, остеопороз, ламкість кісток, гіпертонія, деменція - ось хвороби старшого віку, які притаманні тим людям поважного віку, які вважають, що з пенсією їх активне життя завершено. Саме цей контингент пенсіонерів має в рази більше шансів захворіти і менше перспектив одужати.

Старість слід розглядати, як певний відрізок життя, і у нього, незважаючи на низку обмежень, є свої радості. Бути щасливим в поважному віці - абсолютно природно і правильно. Щаслива старість - активна старість. «Секрет щасливого життя на пенсії дуже простий - потрібно мати позитивний настрій, не зациклюватися на проблемах, і головне - займатися улюбленою справою. Хочете вірте, хочете ні, але цей метод працює! Серед довгожителів, чий вік перевалив за сотню років, є вегетаріанці і гурмани, непитущі і любителі випити, донжуани і однолюби, люди з міцним здоров'ям і з цілим «букетом» хвороб. Але всіх їх об'єднує активний спосіб життя і гарячий інтерес до всього того, що відбувається навколо» [5]. Тому фахівці різного спрямування (медики, психологи, геронтологи), радять: після виходу на пенсію обов'язково і терміново слід знайти заняття до душі, яке не дасть можливість лежати на дивані. Вихід

на пенсію слід сприймати як час психологічної свободи: вже не треба поспішати ні світ ні зоря на роботу, будувати кар'єрні плани, ставити на ноги дітей - всі ці завдання вже виконані. Тепер саме час пожити для себе: подорожувати, читати художню літературу, вивчати іноземні мови, вишивати, малювати, писати мемуари, зайнятися спортом, та ін. особливо важливо у цих справах знайти собі однодумців.

Сучасна людина в 55 - 60 років ще досить активна, часто сповнена сил, і цей вік швидше можна назвати віком зрілості, а не старості. Все більше людей, які і в 70, і в 80 років відчують себе досить бадьоро і не бажають сидіти цілими днями в кріслі-гойдалці перед телевізором, віддаючись спогадам. Саме для того, щоб допомогти активним пенсіонерам жити повним життям, і був організований освітній центр «Університет третього віку» у місті Миколаєві. Це свого роду реабілітаційні центри для людей поважного віку і тих, хто щойно вийшов на пенсію, де можна психологічно відновитися у процесі занять співом, танцями, спортом, завести нові знайомства, отримати яскраві враження від спільної діяльності.

2. Історія створення та функціонування освітнього центру «Університет третього віку» при Миколаївському національному університеті імені В.О. Сухомлинського

2.1. Кафедра соціальної роботи - творець моделі освітніх центрів «Університет третього віку» на Миколаївщині

Наприкінці вересня 2011 року до ректора Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського звернувся обласний департамент праці та соціального захисту населення Миколаївської облдержадміністрації з проханням допомогти у вирішенні проблеми створення певного підрозділу для організації навчання пенсіонерів. Річ у тім, що 25 вересня 2011 року Міністерство соціальної політики України

видало наказ № 326 «Про впровадження соціально-педагогічної послуги «Університет третього віку», метою якого було допомогти органам праці та соціального захисту населення в підвищенні рівня організації роботи з людьми пенсійного віку, тобто мова йшла про таку форму роботи, яка в країнах Західної Європи і США мала назву «Університет третього віку».

Коли в департаменті побачили слово університет, то вирішили, що це питання може допомогти розв'язати лише університет. Річ у тім, що у той період, така форма роботи з людьми поважного віку, як «університет третього віку» для нашої країни була новою і мало відомою, як для працівників департаменту, так і для працівників університету. Але коли прийшло прохання про допомогу, то ректор університету викликав мене (завідувача кафедри соціальної роботи) і дав завдання допомогти у вивченні даної проблеми та створенні університету третього віку (далі УТВ) в місті Миколаєві.

Кафедра соціальної роботи у той період вже активно працювала в напрямку розробки та реалізації соціальних проектів та програм, тому викладачі кафедри соціальної роботи: доктор педагогічних наук, професор Букач Микола Миколайович, кандидат педагогічних наук, доцент Клименюк Наталія Васильовна, кандидат історичних наук, доцент Стремецька Вікторія Олександрівна, старший викладач кафедри Шепелюк Світлана Віталіївна та методист кафедри Бабіч Ірина побачили перспективність даного напрямку роботи й вирішила взяти участь, не лише у розробці цієї програми, але й у реалізації цієї послуги на практиці. Це була командна робота, бо лише спільними цілеспрямованими зусиллями можливо вирішувати великі проблеми.

Автори проекту. Команда, яка створила освітній центр «Університет третього віку» Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського (з ліва): **Бабіч Ірина** методист; **Шепелюк Світлана Віталіївна** – викладач; **Букач Микола Миколайович** – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри; **Клименюк Наталія Василівна** – кандидат педагогічних наук, доцент; **Стремецька Вікторія Олександрівна** – кандидат історичних наук, доцент .

Проблемами людей похилого віку в Україні займаються територіальні центри соціального обслуговування, які основну увагу приділяють наданню послуг цій категорії населення, забезпечуючи можливість мінімальної підтримки задовільного функціонування. Але у цій роботі, на думку викладачів кафедри соціальної роботи, не вистачало уваги до фізичної та психологічної складової проблеми, з якою зіштовхуються пенсіонери. Адже, вихід на пенсію, крім зниження матеріального рівня, супроводжується погіршенням фізичного та психічного здоров'я, а це призводить до потреби в послугах багатьох фахівців і не завжди нестача

матеріальних ресурсів є головною причиною депресійних станів цих людей.

Викладачі кафедри соціальної роботи вирішили підійти до означеної проблеми з іншого боку, а саме, вони акцентували увагу на тому, що основна мета університетів третього віку має полягати в тому, щоб підтримувати у людей поважного віку та активізувати їх творчі здібності, інтереси, схильності. Іншими словами, освіту пенсіонерів, і зокрема, таку форму роботи як «Університет третього віку», ми стали розглядати як одну з активних форм реабілітації та адаптації літніх людей у суспільство. Виходячи з цього, основним завданням нашої подальшої роботи було визначено підтримку активної життєдіяльності пенсіонерів. Всі ці теоретичні ідеї почали втілюватися у практичну площину, в створеному в 2011 р на базі кафедри соціальної роботи Освітнього центру «Університет третього віку» Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського .

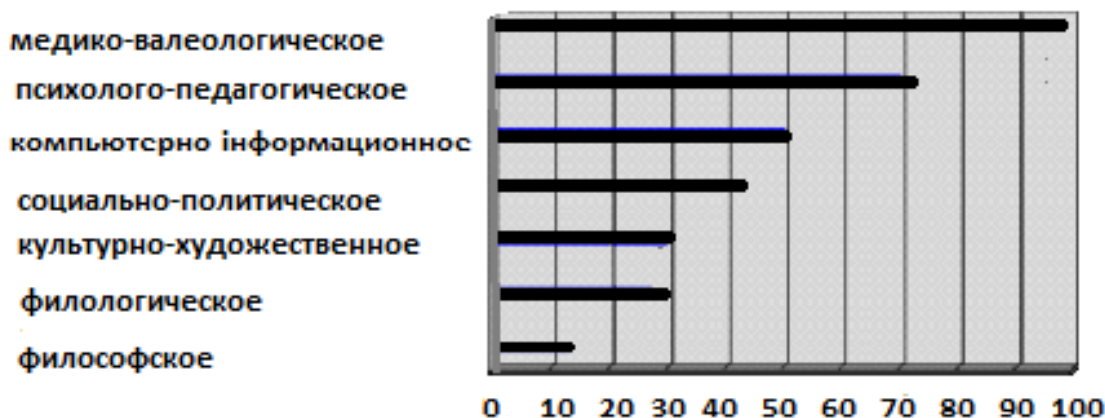
Перш за все перед нами повстало питання – яким чином організувати роботу новоствореної структури, адже на той час, паралельно з нами і на основі наших теоретичних розробок, в територіальних центрах соціального захисту населення в місті Миколаєві, вже також почали впроваджувати безкоштовну соціальну послугу «Університет третього віку». Але робота цих установ була обмежена нормативними документами, які дозволяли надавати безкоштовну допомогу лише тим людям поважного віку, які самотні чи мають доходи нижче прожиткового мінімуму. Виходячи з цих особливостей, більша частина пенсіонерів не могла отримувати у них таку соціально-педагогічну послугу як УТВ. Ситуація що склалася, змусила шукати принципово нове рішення з організації роботи, адже нам потрібно було не лише зуміти розширити можливості надання цієї соціальної послуги всім пенсіонерам, а й знайти прийнятні умови для навчання слухачів УТВ, об'єднати фахівців різних напрямків, а часто і різних закладів, які мають різне підпорядкування. І таке рішення було знайдено –

це організація освітнього центру «Університет третього віку» при Миколаївському національному університеті ім. В.О.Сухомлинського (далі ОЦ УТВ), який дозволив об'єднати зусилля різних організацій і спрямувати їх роботу на допомогу людям старшого покоління. Основна ідея полягає в тому, що організація роботи освітнього центру «Університет третього віку» ґрунтувалася на принципах соціального партнерства, з використанням освітнього потенціалу Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського та структурних підрозділів управліннь праці та соціального захисту населення, освіти та культури, що істотно розширювало можливості і сприяло всебічному розвитку людей поважного віку; їх реінтеграції в суспільство і поліпшенню активної адаптації до умов сучасного життя шляхом освоєння нових знань, умінь і навичок.

Тут слід зазначити, що департамент праці та соціального захисту населення виконкому Миколаївської міської ради всіляко допомагав нам у роботі щодо пошуків партнерів. Так безпосередньо за допомогою директора департаменту Бондаренко С.М. нам вдалося домовитися з аграрним університетом щодо організації курсів з огородництва та виноградарства, також нам допомогли вийти на коледж культури і мистецтва, де успішно діяли хорівий та танцювальний колективи.

Кафедра – це колектив науковців, тому і підхід до вирішення поставленого завдання був відповідний. По-перше, була проведена активна пошукова робота, у процесі якої, не лише вивчався досвід впровадження УТВ в інших країнах, але й створювалася структура власного університету третього віку, виходячи з особливостей наших можливостей. По-друге, було розроблено анкети, за допомогою яких ми опитали пенсіонерів-клієнтів районних територіальних центрів міста Миколаєва, за результатами анкетування нам вдалося з'ясувати ті

напрямки освітньої діяльності, яких найбільш потребують люди поважного віку. За результатами дослідження було отримано наступні результати:

Результати анкетного опитування людей похилого віку в Миколаївському міському територіальному центрі соціального обслуговування про вибір напрямку навчання в "Університеті третього віку".

Маючи результати дослідження, ми отримали можливість створювати навчальні програми, виходячи з потреб та побажань майбутніх слухачів. Як бачимо з наведеного вище малюнку, літні люди найбільш відчують потребу в набутті знань з питань охорони здоров'я, педагогіки і психології, володіння комп'ютерною технікою, а також мають бажання займатися хоровим співом, танцювальним мистецтвом та художньою працею. Їм цікаві питання соціально-політичні, філософські і вивчення української, англійської та німецької мов.

Активна робота викладачів кафедри та співпраця з Департаментом праці та соціального захисту Миколаївської обласної державної адміністрації дали результати - 31 жовтня 2011 року відбулося урочисте відкриття Освітнього центру «Університет третього віку» у місті Миколаєві.

Активна робота викладачів кафедри та співпраця з Департаментом праці та соціального захисту Миколаївської обласної державної адміністрації дали результати - 31 жовтня 2011 року відбулося урочисте

відкриття Освітнього центру «Університет третього віку» у місті Миколаєві (далі ОЦ УТВ).

Початок роботи Освітнього центру «Університет третього віку»

М.М. Букач Микола завідувач кафедри соціальної роботи Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського; С.М. Бондаренко директор Департаменту праці та соціального захисту населення Миколаївської міської ради; М. О. Сапожнікова заступник міського голови; Н. Б. Іванцова заступник голови Миколаївської обласної державної адміністрації; О. В. Сивопляс начальник Головного управління праці та соціального захисту населення облдержадміністрації

У церемонії відкриття взяли участь: заступник голови Миколаївської обласної державної адміністрації Наталя Борисівна Іванцова; заступник міського голови Маргарита Олександрівна Сапожнікова; начальник Головного управління праці та соціального захисту населення облдержадміністрації Ольга Вікторівна Сивопляс; директор Департаменту праці та соціального захисту населення Миколаївської міської ради Сергій Миколайович Бондаренко; завідувач кафедри соціальної роботи Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського Микола Миколайович Букач.

На початковому етапі організації роботи ОЦ УТВ гостро повстало питання про аудиторії, комп'ютерні класи, спортивні зали зі спортивним знаряддям, викладачів, які б працювали на волонтерських засадах, але тут слід зазначити, що у цей період роботу кафедри активно підтримував ректор університету Будак В.Д.. Було навіть видано наказ «Про

забезпечення умов для роботи «Університету третього віку» на базі Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського», в якому зазначалося, що

з метою виконання наказу №362 Міністерства соціальної політики України «Впровадження соціально-педагогічної послуги «Університет третього віку», від 25.08.2011р.

Наказую:

1. Завідуючому кафедри соціальної роботи Букачу М.М. розробити структуру «Університету третього віку» та програму організації навчально-виховної роботи серед людей похилого віку;

2. Директорам інститутів та деканам факультетів забезпечити роботу споріднених факультетів «Університету третього віку»:

-виділити аудиторії, комп'ютерний клас, спортивну залу, актову залу;

-забезпечити на волонтерських засадах викладання 72 годин (дві години на тиждень з 1жовтня по 30 травня);

-підготувати розклад занять «Університету третього віку» та подати на кафедру соціальної роботи.

3. Чернецькому В.І. забезпечити заняття групи «Університету третього віку» у комп'ютерному класі №316 корп.11, доступом до соціальних систем та відіосервісом.

За виконання даного наказу відповідав проректор університету.

Безумовно, що таке ставлення адміністрації університету до проблем людей поважного віку сприяло тому, що на нашу роботу звернули увагу і підтримали на інших факультетах університету, що дозволило долучити до волонтерської діяльності фахівців інших факультетів. Зокрема, відгукнулися українські філологи, психологи, історики, біологи, викладачі інформаційних технологій, іноземної мови, фізичної культури та музичного мистецтва, що дозволило запропонувати різноманітні курси навчання для пенсіонерів, які до того ж було абсолютно безкоштовними так як означена робота проводилася на волонтерських засадах. При цьому середній вік «старших» студентів складав 65 років, серед них достатньо часто зустрічалися 82-річні абітурієнти.

Слід зазначити, організовуючи роботу ОЦ УТВ, ми не очікували такого сприйняття його з боку пенсіонерів, буквально за місяць після того,

як оголошення про організацію роботи УТВ прозвучало по місцевому телебаченню і було надруковано в місцевій пресі, до нас звернулося з проханням зарахувати понад 120 слухачів. У перший рік роботи ОЦ УТВ, нам вдалося організувати роботу чотирьох напрямків:

- психолого-педагогічне спрямування - його роботу повністю взяла на себе кафедра соціальної роботи. Психолого-педагогічний напрям зібрав чимало бажаючих поповнити свої знання з теорії та практики виховання, вирішення міжособистісних проблем, інноваційних технологій відновлення внутрішніх психологічних станів. Щоб забезпечити високий рівень викладання, до роботи на цьому напрямі було залучено доктора педагогічних наук, професора М.М.Букача, кандидата педагогічних наук, доцента Н.В.Клименюк, кандидата історичних наук, доцента В.О.Стремецьку, кандидата психологічних наук, доцента І.С.Литвиненко, викладача С.В.Шепелюк. Ми спеціально наводимо дані про якісний склад викладачів, щоб було видно, на скільки серйозний був підхід до питання організації надання соціально-педагогічної послуги і який інтелектуальний потенціал був задіяний, для вирішення такої важливої проблеми, як робота з людьми старшого покоління;

- бісероплетіння погодився вести пенсіонер Б.В.Колодяжний, який мав досвід викладацької роботи та захоплювався цим видом декоративного мистецтва. Результати роботи перевершили наші очікування і в плані популярності у слухачів даного виду діяльності, і в плані рівня виконання художніх робіт, які почали виставлятися на виставках;

- здоровий спосіб життя - це напрямок очолив кандидат медичних наук, доцент Чорно В. С., який організував цикл лекцій про здоровий спосіб життя. А коли потрібно було перейти до практичного виконання фізичних навантажень, то до роботи активно підключився колектив викладачів інституту фізичної культури Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського, які розробили спеціальний комплекс фізичних вправ для людей поважного віку. Оскільки фізичні

навантаження на заняттях людей старшого покоління повинні перебувати під постійним контролем медичних працівників, а університет не міг забезпечити на заняттях медичного працівника, то тут нам допомогли територіальні центри, які забезпечували на заняттях з фізичного виховання медичну сестру. У більшості слухачів змінилося ставлення до свого здоров'я, почало формуватися розуміння того, що здоровий спосіб життя реально можна підтримати, поліпшуючи власне самопочуття. Таким чином, спільними зусиллями вдалося і цей різновид соціально-педагогічної послуги УТВ, надати на високому професійному рівні;

- комп'ютерний напрямок очолив кандидат технічних наук Передерій В.І., який залучив до роботи студентів фізико-математичного факультету. Проте їх рівень підготовки і ставлення до навчання людей старшого покоління роботі на комп'ютерах, отримали високу оцінку слухачів ОЦ УТВ. Слід також зазначити, що цей напрямок користувався найбільшою популярністю. Наші слухачі прагнули адаптуватися до сучасних темпів поширення інформації, а досягти цього неможливо без знання комп'ютера. На питання анкети, що змусило Вас зайнятися вивченням роботи на комп'ютері, наші слухачі найбільш часто називали такі причини:

-бажання спілкуватися з дітьми, які проживають далеко від батьківського дому;

-сплата комунальних послуг і можливість зробити покупки в інтернет-магазинах;

-можливість скористатися послугами служб знайомства;

- бажання допомогти онукам у пошуку необхідної інформації і т.д.

Комп'ютерний напрямок настільки був популярний серед слухачів УТВ, що запис на нього починався за пів року до початку занять. І хоча у нас працювало чотири групи, ми все ж ще не могли повністю забезпечити всіх бажаючих займатися на цьому відділенні.

У 2011 році на пенсію люди виходили, коли їм виповнювалося 60 років, тому щоб бути презентабельними ми мали створити емблему

освітнього центру. Було підготовлено безліч ескізів, і нарешті, на початку 2012 року було обрано наступний:

Емблема університету третього віку

Одним з постійних партнерів кафедри стало **Головне управління праці та соціального захисту населення Миколаївської обласної державної адміністрації**. Маючи розгалужену систему територіальних центрів у районах області і займаючись безпосередньо проблемами людей поважного віку, Головне управління праці та соціального захисту населення володіло значними ресурсами для організації пенсіонерів та спрямування їх до “Університету третього віку”. Крім того, до безпосередніх завдань Управління входить, удосконалення форм і засад соціального партнерства, організація співробітництва місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з профспілками, іншими об’єднаннями громадян та організаціями роботодавців, що створило належні умови для того, щоб принципи соціального партнерства було покладено в основу роботи “Університету третього віку” в Миколаївській області.

Плідно і ефективно кафедра соціальної роботи співпрацювала з **Департаментом праці та соціального захисту населення виконкому**

Миколаївської міської ради, який є установою, що надає через свої структурні підрозділи (територіальні центри) різні види соціальних послуг на безоплатній основі, які спрямовані на підтримання життєдіяльності, соціальної активності та повноцінного життя пенсіонерів, інвалідів, самотніх непрацездатних громадян, тобто ця установа працює з тією категорією населення, на яку спрямована і робота “Університету третього віку”. Тому, саме соціальне партнерство з Департаментом, надавало можливість ефективного розвитку ОЦ УТВ у місті Миколаєві.

Пошук вирішення проблем, які виникли на першому році роботи, привів нас до необхідності залучення до роботи ОЦ УТВ міських бібліотек, працівники яких не лише надавали нам для роботи читальні зали, ноутбуки, проектори, але й допомогли суттєво урізноманітнити види взаємодії зі слухачами ОЦ УТВ, надаючи їм додаткову літературу з конкретного напрямку навчання, організовуючи додаткові заходи. Так у рамках роботи «Університету третього віку» **науково-педагогічна бібліотека Миколаєва** стала організатором багатьох заходів, серед них: “Щира розмова” академіка трьох міжнародних академій, кавалера ордену Святої Варвари – Галини Михайлівни Сагач з “Ветеранами Життя” (такий термін для визначення старшого покоління запропонувала професор, доктор педагогічних наук Галина Сагач); презентації нових творів сучасних українських письменників; знайомство з молодіжною літературою та відео-поезією. Бібліотека залучила Миколаївське відділення федерації Аїкідо до проведення оздоровчої гімнастики, яка проводилася після лекційних занять в бібліотеці. Крім того, проходили майстер-класи, які проводили відомі фахівці своєї справи з мистецтва квілінгу, бісеру, вишивки.

Активно до роботи з людьми поважного віку підключилася і **Центральна бібліотека ім. М.Л.Кропивницького** м. Миколаєва, яка є одним з найстаріших та найбільших загальнодоступних закладів культури

міста. З метою сприяння організації активного дозвілля людей поважного віку працівники центральної бібліотеки ім. М.Л.Кропивницького підготували та провели цілу низку заходів:

- тематичні бесіди, в яких висвітлені цікаві історичні факти, що відбувалися на території міста та області в роки Великої Вітчизняної війни;
- зустріч-бесіда з підпільницею А.І.Пелехацькою на тему “Спогади”;
- відвідування музею підпільно-партизанського руху, з переглядом документального фільму “Миколаївщина у роки Великої Вітчизняної війни”.

Серед інших заходів, що відбулися в бібліотеці були: літературна вітальня на тему: “Дім, де зігріваються серця”, святковий ранок “Не загубити радощі життя”, участь в обласній виставці народної творчості, на якій майстри найкращих художніх витворів були нагороджені грамотами.

Суттєва підтримка бібліотекою була надана ОЦ УТВ і у плані організації комп’ютерних курсів для людей поважного віку. Саме цей напрям роботи користувався найбільшою популярністю. І так сталося, що ми не мали можливості надати аудиторії забезпечені комп’ютерами і викладачів для наших слухачів, у цій непростій ситуації нам підставили плече працівники бібліотеки ім. М.Кропивницького.

Заняття слухачів ОЦ УТВ у міській бібліотеці ім.М.Кропивницького

У 2011-12 роках, для України, діяльність з організації роботи освітнього центру для людей поважного віку, вважалася інноваційною, тому навіть той первинний накопичений досвід був дуже важливим для подальшої розбудови УТВ в країні. Виходячи із затребуваності в суспільстві інформації з організації такого виду діяльності, ми вирішили представити наші нароби на всеукраїнській освітянській виставці «Інноватика в сучасній освіті» в м. Києві. І як виявилось були праві. За результатом цього престижного освітнього форуму наш проект «Університет третього віку» було відзначено почесним дипломом та срібною медаллю.

Медаль та диплом отримали Освітнім центром «Університет третього віку» на всеукраїнській освітянській виставці «Інноватика в сучасній освіті»

Оцінюючи результати першого року роботи, ми мали констатувати, що незважаючи на певні організаційні недоліки, в цілому кафедрі вдалося виконати поставлене перед нею завдання і створити при Миколаївському національному університеті ім. В.О.Сухомлинського Освітній центр «Університет третього віку». Але, як ми вважаємо, найкращою оцінкою нашої роботи є думки саме тих людей для яких ми і створили ОЦ УТВ. А свої думки вони виклали у статті, яку надрукували у газеті «Вечерний Николаев». Ось де які висловлювання:

«Самая огромная удача - это возможность бабушек и дедушек изучать азы компьютера. Сколько радости, сколько возможностей

общаться по скайпу с родными, живущими в других городах или даже странах, «путешествовать» по знаменитым местам мира, смотреть любимые передачи (пропущенные по ТВ). И в глазах детей и особенно внуков ты как бы стал ВЫШЕ, значительнее! Но самое главное – это ПОБЕДА для себя, радость! И приобщение к современной технике!»

«...Кстати, у нас появились новые друзья, мы теперь общаемся и после лекций. Уходят куда-то депрессия, неуверенность в завтрашнем дне. Появилась радость бытия. Неподдельный интерес зовет спешащих людей на новые встречи с преподавателями!

И самое главное, огромное значение имеет то, что все это делается для нас СОВЕРШЕННО БЕСПЛАТНО! Большое спасибо тем, кто подумал о нас в нашем городе, в нашей стране! Ведь у большинства из нас – небольшие пенсии, большая часть которых уходит на лекарства и обязательные платежи. И никто даже поверить не мог, что появится такая возможность получать духовную пищу из рук квалифицированных специалистов!

Низкий поклон всем, кто помог создать это замечательное дело! Спасибо от тех, у кого изменилась жизнь к лучшему!

Слушатели университета третьего возраста Николаевского национального университета имени В.А.Сухомлинского Н.Г.Корольова, З.И.Кравченко, Н.Н.Чорний, Н.К.Апаллонова, Н.П.Гаращенко, В.Ф.Козик, В.П.Большанков, Н.Т.Неделева, С.Б.Непомнящая, С.И.Чекваскина, Е.О.Дейберт, М.И.Купрасова и др.

Новації у турботі про старше покоління в Миколаєві набуло розголосу, бажаючих навчатися в Університеті ставало все більше. Міський голова міста Миколаєва В.Д.Чайка, виходячи з розголосу роботи ОЦ УТВ й позитивних відгуків слухачів, надіслав ректору Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського Будак В.Д. листа наступного змісту:

Шановний Валерію Дмитровичу !

В Україні навчання людей похилого віку є інноваційним проектом. Мета проекту це впровадження та практична реалізація принципу навчання впродовж всього життя. Особливо важливо для вирішення проблем людей старшого віку, покращення якості їх життя, збереження та формування їх активної життєвої позиції.

Дозвольте висловити Вам, найщирішу подяку за Ваше надзвичайно активне сприяння щодо створення у нашому місті «Університету третього віку», який успішно функціонує завдяки співпраці Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського та департаменту праці та соціального захисту населення Миколаївської міської ради.

Особливо зазначаю бездоганну якість послуг і професіоналізм викладачів Вашого університету, які залучені до роботи з людьми похилого віку, а саме:

- доктора педагогічних наук, професора, завідувача кафедри соціальної роботи Букача М.М.;

-декана факультету психології, кандидата психологічних наук, доцента Литвиненко І.С.

- декана факультету біології, кандидата медичних наук, доцента Черно В. С.;

- кандидата педагогічних наук, доцента Клименюк Н.В.;

- кандидата історичних наук, доцента Стремецької В.О.;

- завідувача кафедри інформатики, кандидата технічних наук, професора Передерія В.І.;

- аспіранта кафедри комп'ютерних систем та мереж - Олександра Шалапко;

- студента кафедри комп'ютерних систем та мереж - Євгена Казенка;

- студента кафедри комп'ютерних систем та мереж - Ігоря Стасевича;

- директора інституту фізичної культури та спорту, доктора біологічних наук, професора Рожкова І.М.;

- старшого викладача кафедри спортивних ігор та гімнастики, майстра спорту з художньої гімнастики Борецької Н.О.;

- викладача кафедри спортивних ігор та гімнастики, кандидата в майстри спорту з художньої гімнастики - Костаревої Н.Б.;

- викладача кафедри спортивних ігор та гімнастики - Боднара Л.І.;
- викладача кафедри соціальної роботи Шепелюк С.В.;
- лаборанта кафедри соціальної роботи Бабич і.В.

Високо ціную застосування викладачами клієнтоорієнтованого підходу, який виявляється в оперативності реагування на запити пенсіонерів, уважність до вікових особливостей даної категорії осіб. Також, хотілось би відзначити високоморальні особистісні якості працівників, адже робота в «Університеті третього віку» побудована виключно на волонтерських засадах.

Сподіваюсь, що наша співпраця сприятиме задоволенню інтересів нашої громади, а особливо тих людей, які перш за все потребують підтримки і допомоги.

З повагою міський голова

В.Д. Чайка

Це був той період, коли всі сторони, що були задіяні у процесі організації роботи ОЦ УТВ прагнули отримати позитивний результат, тому розробка нових ідей, вирішення проблем відбувалося швидко, ефективно і доволі просто.

22 травня 2012 року було здійснено урочистий випуск першого набору слухачів Освітнього Центру «Університет третього віку», де слухачам було вручено розроблені викладачами кафедри соціальної роботи сертифікати про те, що вони прослухали той чи інший курс.

Випускний вечір слухачів «Освітнього центру «Університет третього віку»

Випускники ОЦ УТВ Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського

Особливість наукової діяльності полягає у тому, що ідеї, які у викладачів кафедри соціальної роботи з'являлися у процесі роботи з людьми поважного віку, поступово оформлювалися у проекти, навчальні програми, посібники та наукові статті. Накопичений матеріал з кожним роком все більше набував досконалої форми і врешті-решт дозрів до того, щоб бути представленим на міжнародній освітянській виставці «Сучасні заклади освіти -2012» (1-3 березня 2012 р.) у м. Києві. На цій виставці кафедра соціальної роботи МНУ ім. В.О.Сухомлинського представила проект «Соціальне партнерство у контексті реалізації регіональної програми «Освіта Миколаївщини: «Університет третього віку». Цей проект був відзначений почесним дипломом «За плідну науково-педагогічну діяльність з інноваційної модернізації освіти» та золотою медаллю.

Дипломи проектів-переможців

Активність і ефективність з якою ОЦ УТВ почав впроваджувати в життя ідею організації соціально-педагогічної послуги «УТВ», зацікавила Головне управління праці та соціального захисту населення Миколаївської облдержадміністрації, яке запропонувало поширити наш досвід на території районів Миколаївської області. ***Після успішної роботи у місті Миколаєві, викладачі долучилися до впровадження власного досвіду з організації “Університету третього віку” у районах Миколаївської області***, зокрема філії університету було відкрито у: Новобузькому, Березанському, Баштанському, Жовтневому, Снігурівському, Березнегуватському, Братському, Владіївському, Веселинівському, Доманівському, Єланецькому, Вознесенському, Первомайському, Очаківському, Арбузинському, Казанківському, Кривоозерському, Новоодеському. Початок відкриття філій ОЦ УТВ відзначився великою увагою з боку людей поважного віку та громадськості, що свідчило про величезний інтерес до даного проекту. У результаті проведеної роботи кафедри соціальної роботи та департаменту праці та соціального захисту Миколаївської облдержадміністрації, тільки за перший рік в районах області факультети ОЦ УТВ стали відвідувати 528 осіб. Це була незвичайна робота, яка проводилася на натхненні і ентузіазмі. Ми отримали позитивні відчуття від того, що робили потрібну і корисну справу для людей. Прагнення до нових зустрічей, позитивні емоції, палаючі очі – все це надихало нас на нові і нові проекти і розробки. Як

результат, нам при підтримці департаменту праці та соціального захисту Миколаївської облдержадміністрації вдалося створити мережу університетів третього віку в Миколаївській області.

Географія поширення Університету третього віку (УТВ) в Миколаївській області

І якщо порівнювати роботу інших університетів третього віку в Україні та й в інших країнах, то саме відкриття філій нашого освітнього центру в районах Миколаївської області стало однією з відмінних рис, що відрізняла наш університет третього віку від подібних інших університетів.

Створення такої широкої мережі філій нашого УТВ на території області вимагало структурних змін в організації роботи. Виникла гостра потреба в реорганізації діяльності Освітнього центру УТВ Миколаївського

національного університету ім. В.О.Сухомлинського, у зв'язку з тим, що в новостворених умовах, істотно повинні були розширитися завдання, які постали перед ОЦ УТВ. Адже тепер ми повинні були не тільки координувати діяльність новостворених філій, які працювали на базах територіальних центрів, клубів, бібліотек, училищ, шкіл і т.п., а також давати консультації, організовувати виїзні лекції провідних викладачів. Іншими словами, мова йшла про те, щоб освітній центр «Університет третього віку» мав отримати статус обласного методичного центру з організації роботи з людьми поважного віку. Але такий великий обсяг роботи потребував фінансових ресурсів, адже йшлося про залучення до роботи значної кількості провідних викладачів, які повинні були, завдяки лекційним курсам і фаховості не лише знизити напругу серед даної категорії населення, але й підвищити освітній культурний рівень людей, показавши їм нові цілі і можливості після виходу на пенсію. Слід було передбачити організацію відряджень для роботи в райцентрах, підготовку відповідних кадрів на місцях та ін. Миколаївська державна адміністрація коштів на таку роботу не знайшла, тому, на жаль, вирішення питання про розширення функцій ОЦ УТВ залишається на стадії теоретичних пошуків. На волонтерській основі, без забезпечення матеріальними ресурсами, транспортом та ін., було неможливо вирішувати питання подальшого розширення та поглиблення роботи ОЦ УТВ у районах області.

Крім роботи на обласному рівні, ми проводили активну роботу безпосередньо у місті Миколаєві, щодо налагодження співпраці з різними структурними підрозділами, які могли надати допомогу людям поважного віку. Саме у цей час і була розпочата робота зі створення власне нашої моделі організації роботи ОЦ УТВ. У порівнянні з відомими нам закордонними та вітчизняними моделями організації роботи університетів третього віку, Миколаївська модель відрізнялася тим, що в основу її роботи було покладено принцип тісного співробітництва організацій та установ

різної відомчої підпорядкованості: закладами Міністерства освіти і науки, України, Міністерства культури України, Міністерства соціальної політики України. Таким чином, функціонування УТВ в Миколаївській області здійснювалося на основі принципу соціального партнерства, яким є система взаємовідносин між сторонами, яка дозволяє враховувати взаємні інтереси сторін при всій їх протилежності та на цій основі досягати згоди з соціально-економічних питань, що закріплюється у колективних договорах та угодах.

Розвиток соціального партнерства набуває активних форм, коли окремі структури не мають можливості у повному обсязі реалізувати власні інтереси без підтримки інших суб'єктів взаємодії. Якщо розглянути означені можливості у контексті створення та реалізації проекту ОЦ “УТВ”, то слід зазначити, що територіальні центри соціального обслуговування населення, хоча і володіють розгалуженою мережею своїх закладів в районах і селах області, однак не мали можливості надавати людям поважного віку якісні освітні послуги, підкріплюючи їх новітніми освітніми технологіями, залучаючи до роботи доцентів, професорів, тобто фахівців вищої кваліфікації в різних напрямках освіти; вони також не забезпечені аудиторіями, комп'ютерними класами тощо. А університети й інститути, володіючи освітніми технологіями, фахівцями, не мали власних осередків в селах області. Іншими словами, об'єднавши зусилля Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського та трьох управлінь, Миколаївської обласної державної адміністрації, ми таким чином розширили можливості із втілення у життя проекту Освітній Центр “Університету третього віку”. Нас об'єднав спільний інтерес і бажання – надати людям поважного віку якісну освітню послугу. Водночас наші ролі і функції – різні, що веде до суттєвих відмінностей у їх положенні і особистих інтересах, які можуть як стимулювати подальший розвиток соціального партнерства, так і привести до серйозних протиріч і конфліктів. Тому і виникає гостра необхідність забезпечення оптимально

можливого збалансування інтересів суб'єктів, тобто вихід на шлях соціального партнерства, головна мета якого полягає у досягненні соціальної згоди.

Однак слід зазначити, що дотримання принципу соціального партнерства давався непросто. Якщо до питань організації роботи з людьми поважного віку ми знаходили спільні точки дотику з чиновниками департаменту праці та соціального захисту населення, то коли справа доходила до звіту про проведену роботу, тут виникали непорозуміння.

Пригадую, як мені зателефонувала начальник Головного управління праці та соціального захисту населення Миколаївської обласної державної адміністрації Сивопляс Ольга Вікторівна і сказала, що їм прийшло розпорядження звітувати про роботу УТВ в Миколаєві та області для Президента України, і щоб ми добре підготувалися, бо буде зроблено відео звіт про впровадження розробленої нами моделі роботи ОЦ УТВ в Миколаївській області. Безумовно, наші викладачі-волонтери підготувалися до цієї події, ми їздили по селах, давали відкриті заняття, брали участь у зйомках, але коли нам показали кінцевий відео звіт, то з нього випливало, що працювали над створенням і розвитком університетів третього віку в області лише працівники департаменту праці, а викладачів кафедри подали, як запрошених для читання окремих лекцій. Безумовно, таке нехтування партнерськими відносинами не сприяло подальшому розвитку справи, і нарощуванню інтенсивності становленню університетів в Миколаївській області.

Подібні ж випадки мали місце і у роботі з міським департаментом - був такий цікавий випадок, коли ОЦ УТВ змогли вперше в Миколаєві та одними з перших в Україні відкрити інтернет-кафе для людей поважного віку «Мудра сова» і домовилися з директором департаменту Бондаренко С.М., про те що ця подія заслуговує на те, щоб її показали по центральному телебаченню. Але в останній момент, у департаменті вирішили, що краще показати по центральному телебаченню зустріч

керівництва департаменту з пенсіонерами, ніж відкриття інтернет-кафе. Як результат, той сюжет не зацікавив телевізійників, і взагалі ніякого сюжету не вийшло. Наразі, через рік до нашого інтернет-кафе на заняття завітав телеканал «Інтер», який розповів, як у Миколаєві відкрили АТІ—курси для пенсіонерів, які стало популярними серед учнів поважного віку.

Ми розуміли, що розвиток справи можливий лише у співпраці з цими державними структурами, тому намагалися не звертати увагу на прагнення чиновників привласнити наші розробки і підготовлені заходи. Адже основне завдання було допомогти пенсіонерам. Розвиватися ми могли лише співпрацюючи із владними структурами. А такі непорозуміння партнерських відносин, ми сприймали, як перешкоди і складнощі на шляху до поставленої мети, які не повинні відволікати нас від основної цілі.

2.2. Підготовка волонтерів для роботи з людьми поважного віку

Організуючи роботу студентів з людьми поважного віку ми переслідували вирішення двох завдань: по-перше, спробувати поліпшити взаємовідносини різних поколінь; по-друге, оптимізувати процес формування майбутнього фахівця соціальної роботи, який мав би працювати з пенсіонерами.

Створюючи ОЦ УТВ ми розуміли, що без активної підтримки з боку студентства буде складно розвивати даний проект, тому з перших днів розпочали роботу по залученню студентів. Пам'ятаю, якось розмовляючи зі студентами, доцент Клименюк Н.В. розповіла про ідею організації гуртків для навчання людей поважного віку, на що одна студентка в захопленні сказала: «Який гарний задум! Ви знаєте, коли я приїжджаю до себе додому (дівчина була родом із села), то бачу що моя бабуся, то у вікно дивиться, то у телевизор, і обличчя у неї часто невеселе. А так би вона займалася з іншими своїми однолітками цікавою справою».

Безумовно, моральна підтримка – це дуже важливо у будь-якій справі, але ми мали залучити студентів до конкретної роботи безпосередньо з

людьми поважного віку, а для цього потрібно було створити дієву і зрозумілу для студентів систему занурення їх у волонтерську діяльність. І така система була створена зусиллями викладацького складу кафедри соціальної роботи Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського. Сутність цієї системи полягала у тому, що починаючи з першого курсу наші викладачі залучали студентів до волонтерської роботи через участь у роботі гуртка «Волонтерські студії». Щоб студент відбувся як фахівець із сформованим світоглядом, недостатньо лише професійних знань, тут особливе значення набувають духовність та соціальні умови, які надають можливість у практичній площині розвивати та вдосконалювати отримані компетентності. Велике значення має також особистий приклад викладача, який повинен не тільки володіти професійними знаннями і навичками, а й бути носієм високих етичних норм, демонструвати приклади професійної поведінки. Саме такими носіями високих стандартів педагогічного мистецтва для студентів спеціальності «Соціальна робота» стали керівники студентського наукового гуртка «Волонтерська студія» **Клименюк Наталія Василівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та **Стремецька Вікторія Олександрівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи. Сутність їхньої роботи полягала в тому, щоб волонтерська діяльність зацікавила студентів, а не носила формального характеру. У процесі роботи у гуртку студентів налаштовували і вчили ставитися до волонтерства як до високодуховної, сподвижницької діяльності. Адже не секрет, що часто молоді люди налаштовані на заробіток грошей і сприймають волонтерську роботу, як експлуатація, тому викладачами приділялося багато уваги тому, щоб показати позитивний бік волонтерської роботи, а саме: розширення кола знайомств, напрацювання бази контактів, покращення комунікативних навичок, набуття вмінь працювати у команді та організовувати і проводити різноманітні заходи, тренінги, лекції та ін. Все це у подальшому впливало

на громадську активність студентів й покращувало їх шанси на гарне працевлаштування. Крім того, волонтерська робота допомогала студентам залучитися до доброї справи й відчутти себе потрібними, а отже, надавала можливість самореалізуватися.

Стремецька Вікторія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи та Клименюк Наталія Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи

Саме ці фахівці доклали багато зусиль для того, щоб наші студенти звернули увагу на волонтерську діяльність. Це завдяки їхній наполегливості вдалося досягти того, щоб у процесі добродійної безкорисливої допомоги відбувалося не тільки особистісне виховання молоді людини, а й формування професійних компетентностей, від сформованості яких залежить рівень готовності майбутнього фахівця до виконання сукупності професійних дій. Завдяки їх зусиллям відбувалося залучення студентів до волонтерської діяльності, яка починалася з

молодших курсів та продовжувалася протягом усього навчання в університеті..

На мою думку, найбільш важливим досягненням і цінністю співпраці студентів та людей поважного віку, яких було досягнуто викладачами у цій підготовчій роботі, стала та взаємна атмосфера добра, людяності й поваги. «Позитивний психологічний клімат який панував у взаємовідносинах між усіма учасниками освітнього центру “Університет третього віку” допомагав пенсіонерам краще зрозуміти себе та покоління своїх дітей і онуків, познайомитися із досягненнями сучасного світу, відчутти себе більш впевненими і не обмеженим в своїх можливостях» [2].

Наступним кроком, якщо студенту сподобалася працювати з людьми поважного віку, ми надавали йому можливість проходити волонтерську практику в освітньому центрі «Університет третього віку», за підсумками якої захищалася курсова робота. Сама безпосередня робота з людьми поважного віку вимагала від практиканта удосконалювати власні професійні знання і навички, примушувала шукати цікаві технології. Крім того, написання курсової роботи на теми пов'язані з вирішенням будь-яких проблем людей поважного віку вимагало від студента занурення у науково-педагогічну літературу, а отже, працювало на розширення знань студента, його світогляду у цьому напрямі роботи. Завдяки роботі над курсовими роботами, у нас з'являється багато цікавих розробок проблем і нових сучасних поглядів на їх вирішення. Кращі студентські виноходи мали можливість бути втіленими у життя у процесі проходження волонтерської практики.

Використовування волонтерської практики стало однією з важливих форм залучення студентів до роботи з людьми поважного віку. На початковому етапі практичної роботи ми давали можливість практикантам підготувати невеликі фрагменти лекцій з презентаціями, що надавало студентам можливість випробувати себе в якості викладачів, лекторів та тренерів тренінгу. Такий двосторонній процес спілкування виявився

досить результативним. Адже студенти – люди креативні і прогресивні, завжди намагалися добирати для своїх лекцій такий матеріал, який би одночасно був і корисним, і інноваційним для людей поважного віку. Звичайно, підготовка до занять в «Університеті третього віку» проходила під керівництвом досвідчених викладачів. «Ось деякі із тем, які були підготовлені для читання лекцій: «Дитячі та дорослі страхи: причини виникнення та засоби подолання», «Виховні традиції дітей в Київській Русі», «Традиції виховання дітей в різних країнах світу», «Психологія народу. Пасхальні традиції та символи», «Вплив арт-терапевтичних методів на психологічне самопочуття людини», «Обдарованість і геніальність: вроджене чи виховане?», «Азбука невербальної комунікації», «Вплив історичних подій на формування характеру української жінки». [1]

У подальшому, тим студентам, які проявили себе добре на практиці, ми давали можливість проводити самостійні заняття з людьми поважного віку. Саме так в освітньому центрі з'явилися нові напрями, ініціаторами яких виступили самі студенти, більше того, вони і викладати в цих гуртках. До найбільш вдалих створених студентами гуртків належать хореографічний гурток та гурток рукоділля.

Хореографічний гурток, який започаткувала студентка третього курсу **Осіпян Луїза**, під керівництвом кандидата історичних наук, доцента Стремецької В.О., відразу став дуже популярним серед відвідувачів «Університету третього віку». Ми собі навіть не могли уявити, що у поважному віці люди з таким задоволенням будуть відпрацьовувати танцювальні рухи. Затребуваність цього гуртка завжди залишалася досить високою. Кожного року його відвідувало близько двадцяти п'яти осіб. Причому слід зазначити, що захоплення даним видом художньої діяльності було не лише з боку людей поважного віку, але й зі сторони студентки. Так сталося, що батьки цієї дівчини імігрували в іншу країну й хотіли забрати її з собою, але вона відмовилася їхати з ними, щоб продовжити зі своїм

поважним танцювальним колективом. І ще півтора роки, після виїзду батьків, вона навчалася у нас і працювала зі своїми вихованками.

Осіпан Луїза виступає разом із своїм танцювальним колективом пенсіонерів на концерті присвяченому закінченню навчання в ОЦ УТВ

Працюючи з цим колективом Луїза Осіпан написала і захистила бакалаврську роботу присвячену специфіці організації хореографічної роботи з людьми поважного віку. Після отримання диплому бакалавра, на прощання вона сказала, що ця волонтерська діяльність докорінно змінила її ставлення до людей поважного віку, і вплинуло на її подальшу освіту. Її рішення було наступне – піти і отримати хореографічну освіту, щоб продовжити працювати з пенсіонерами, але вже на більш високому професійному рівні.

Студентка закінчила навчання і пішла, а у нас залишилися наші пенсіонери, які вже не бачили себе без занять з хореографії і просили знайти їм нового викладача хореографії, щоб продовжити заняття й справу

розпочату Луїзою. Тож ідучи на зустріч побажанням наших слухачів, ми почали шукати викладача хореографії, який би погодився працювати з нашими підопічними. І врешті-решт, нам пощастило. У Миколаївському коледжі мистецтв ми знайшли таку людину – це була Нікітіна Олена Миколаївна.

Іншим напрямом, який вдало очолили студенти, став гурток творчої праці. В організації цього напрямку особливо хочеться відзначити двох студенток Ізову Наталію та Пашкову Ірину. Художні техніки, яким дівчата почали навчати у цьому гуртку, зацікавили не тільки пенсіонерів, а й їхніх онуків, які разом зі своїми бабусями відвідували заняття. Було досить цікаво спостерігати, коли на заняттях разом зустрічалися три покоління: люди поважного віку, молодь та діти молодшого шкільного віку. Здавалося б, що може їх об'єднувати, які можуть бути спільні інтереси? Виявилось, що таким об'єднуючим фактором стала творчість.

Ізова Наталія сором'язлива дівчина, з якої не просто було витягувати відповіді в аудиторії на заняттях, але у процесі роботи з пенсіонерами у неї з'явилися і впевненість, і наполегливість, і проявилися творчі задатки. На своїх заняттях Ізова Н. акцентувала увагу на техніках паперового декору, а саме орігамі, квілінгу та пап'є маше. Чому молодий фахівець звернула свою увагу саме на ці техніки? Річ у тім, що було поставлено чітке завдання – зменшити кількість негативних переживань у пенсіонерів, які здебільшого пов'язані із пристосуванням до старості, і спробувати збільшити позитивні емоції, які надають можливість дивитися на життя по іншому, з позитивної точки зору, яка дозволяє радіти кожному моменту життя, створювати гарний емоційний стан. Саме обрані студенткою техніки мають можливість позитивно впливати на емоційну систему людей поважного віку.

Ізотова Наталія разом із учасницями гуртка

Орігамі не тільки цікаве, але і корисне хобі. У процесі паперової творчості стабілізується стан нервової системи, поліпшується увага, концентрація, пам'ять, розкривається творчий потенціал людини.

Квілінг схожий щодо впливу на людину з орігми, а саме: допомагає розробці дрібної моторики пальців, що корисно для людей поважного віку, допомагає сконцентрувати увагу, виховує терпимість, розвиває уявлення, покращує настрій.

Премудрість техніки пап'є - маше полягає в обклеюванні будь-якої форми шматочками м'якого паперу в кілька шарів. Само по собі це нескладно, але вимагає терпіння і акуратності, що також знімає негативне емоційне напруження.

Крім того, слід зазначити, що особливість цих видів паперового декору полягає у тому що, вони – включають в себе творчу реалізацію власних здібностей, уміння виразити своє “Я”, втілення естетичних потреб. У багатьох людей на рівні підсвідомості є бажання зробити щось красиве і потрібне. На заняттях вони отримували можливість реалізувати можливі техніки. Вибір занять величезний, власноруч можна виготовити практично все, що тільки можна собі уявити. До особливостей також можна віднести і

те, що сам процес роботи руками над гарними речами заспокоює. Механічні рухи, які виконуються майже автоматично, допомагають розслабитись. Та головним все таки є бажання, зробити щось власними руками і в кожного є свій мотив, який підштовхнув до занять рукоділлям.

Не менш цікаво і захоплююче проводила заняття цього гуртка **Ірина Пашкова**, яка обрала для свої\х занять основною технікою «канзаші». “Канзаші” – техніка рукоділля, заснована на складанні особливим способом шматочків тканини. На основі цієї техніки виготовляють декоровані речі для оселі, прикраси для волосся, святкові подарунки, аксесуари для гардеробу тощо[4].

Нагородження Пашкової Ірини за волонтерську діяльність та Пашкова Ірина і Ромащенко Вікторія на святі дня міста Миколаєва біля експонатів, створених руками студентів-волонтерів та слухачами Освітнього центру «Університет третього віку»

Пашкова І.І. таким чином будувала свої заняття, щоб на них люди поважного віку мали можливість розвивати творчу уяву, формувати свою емоційну стійкість, а також засвоювати такі техніки “канзаші”, як: округлі широкі пелюстки; округлі вузькі пелюстки; округлі двійні та трійні пелюстки; гострі широкі пелюстки; гострі вузькі пелюстки та ін. На основі цих технік слухачі отримали можливість виготовляти такі творчі вироби “канзаші” як: прикраси для волосся (обручі, головні пов’язки, закладки, гребінці, віночки та банти); аксесуари для гардеробу (брожки, кольє,

пояси); святкові подарунки (ялинки, сніжинки, листівки, різдвяній віночки, свічки, валентинки, букети, листівки, корзинки з писанками, весільні атрибути тощо.

Безумовно, така діяльність, особливо на початкових етапах, не можлива без досвідченого керівника. Саме таким керівником і стала доцент кафедри соціальної роботи Клименюк Н.В. Спільна праця студентів і викладача не заставила себе довго чекати, як результат, на основі вищевикладеної практичної діяльності, були підготовлені і захищені бакалаврська робота Ізотової Наталії «Паперовий декор як засіб зниження емоційної напруги у пенсіонерів в умовах «університету третього віку» та магістерська робота Пашкової Ірини «Техніка “канзаші” як засіб підтримки соціальної активності пенсіонерів в умовах університету третього віку».

У 2017-18 навчальному році факультет іноземної філології не надав ОЦ УТВ студентів іноземної філології на практику для викладання англійської мови і у цей непростий період на допомогу прийшла студентка 2 курсу спеціальності «Соціальна робота» Маковій Олександра, яка вирішила працювати

над науковою темою «Вплив вивчення англійської мови на пам'ять людей поважного віку». Перед початком навчального року ми обговорювали, що Олександра візьме групу у 10-12 людей. Але екстремальна ситуація, коли багато бажаючих, а викладачів немає, вимусила її працювати з групою у 40-50 осіб. над науковою темою «Вплив вивчення англійської мови на пам'ять людей поважного віку».

Студентка спеціальності «Соціальна робота» Олександра Маковії веде заняття з англійської мови

Було непросто, адже люди з різним рівнем підготовки, але студентка не лише упоралася з цим непростим завданням, але й підготувала й опублікувала програми з вивчення англійської мови людьми поважного віку.

У 2019-20 навчальному році, коли вже Громадська організація «ОЦ УТВ» не співпрацював з Миколаївським національним університетом ім. В.О.Сухомлинського, а Олександра студентка четвертого курсу, яка вже ніяк не була залежною від колишніх викладачів кафедри, не покинула пенсіонерів і продовжила викладати їм англійську мову.

Ми маємо констатувати, що та робота, яка розпочиналася з гуртка «Волонтерська студія» на перших курсах навчання, у подальшому оформилася у наукові бакалаврські та магістерські роботи студентів, щодо роботи з людьми поважного віку. Так лише за останні роки роботи ОЦ УТВ було підготовлено і захищено наукові роботи з наступної тематики:

Науковий керівник кандидат педагогічних наук доцент Клименюк Н.В., крім вищезгаданих бакалаврських і магістерських робіт, зі своїми студентами підготувала такі роботи:

Рисюк А. В. «Формування поваги до людей похилого віку, як засіб професійного становлення майбутніх соціальних працівників»

Бондаренко О. Ю. «Соціально-культурна реабілітація людей похилого віку в умовах Управління праці та соціального захисту населення»

Кучеренко Д. В. «Адаптація людей похилого віку до умов геронтологічного притулку засобами дозвілевої діяльності».

Слід зазначити, що активність студентів щодо написання наукових робіт, не виникає сама по собі. Це клопітка і системна робота в першу чергу керівника, який має надихнути молодь власним прикладом. І таким прикладом для своїх вихованців була Клименюк Н.В., яка не лише вміла знайти підхід до кожного студента і налаштувати його на скурпульозну наукову роботу, але й сама подавала приклад у написанні наукових статей та проектів спрямованих на допомогу людям поважного віку. Саме Наталія Василівна перша серед викладачів кафедри соціальної роботи підготувала від нашої громадської організації проект до першого всеукраїнського конкурсу «Освіта немає вікових меж», який у номінації «Кращий освітній проект для осіб поважного віку» став переможцем.

Клименюк Н.В. переможець першого всеукраїнського конкурсу «Освіта немає вікових меж»

у номінації «Кращий освітній проект для осіб поважного віку»

Науковий керівник доктор медичних наук, професор Зюзін В. О.

зі своїм студентом підготував роботу:

Чайковська С. С. «Соціально-медична реабілітація осіб похилого віку в стаціонарних установах (стаціонарне відділення для постійного проживання одиноких громадян)»

Науковий керівник доктор педагогічних наук, професор Букач

М.М. зі своїми студентами підготував такі роботи:

Капушта Ю. В. «Мотивація навчання пенсіонерів в умовах Університету третього віку»

Бойко А. Ю. «Профілактика когнітивних порушень у людей похилого віку в умовах університету третього віку»

Павлова Ю. В. «Оптимізація інформаційно-ресурсного забезпечення університету третього віку»

А якщо подивитися ще й на ті заходи, які студенти готували і проводили у позааудиторний час з людьми поважного віку, то стане зрозумілим, який пласт питань виховного та професійного формування молодого фахівця було охоплено у процесі взаємодії студентства та пенсіонерів.

У цьому контексті можна відзначити магістрів Бойко А. Ю. та Павлова Ю. В., які у процесі роботи з людьми поважного віку, крім практичної роботи та написання магістерських робіт, встигли для пенсіонерів підготувати та випустити три номери газети «Пенсіонер», у якій розкривали ті проблеми, що турбують людей цього віку, готували відповіді на актуальні для пенсіонерів проблеми, давали поради щодо здорового способу життя та ін.

УНІВЕРСИТЕТ
ТРЕТЬОГО
ВІКУ

Газета создана Кафедрой Социальной работы МНУ им. В.О. Сухомлинского для слушателей
Университета третьего возраста

Возраст 60

Выпуск №3. Апрель, 2014г.

ПЕНСИОНЕР

Жизнь на пенсии только начинается!

В номере:

Совет юриста:
Порядок пенсионного обеспечения граждан Украины при выезде на постоянное место проживания за рубеж

Моё здоровье:
Пенсионер, компьютер и здоровье

Интересные факты, путешествия, новости:
Путешествия по Украине. Куда поехать на майские праздники

Словод:
Лимон в домашних условиях

Полезные советы:
Как красить яйца на Пасху

Развиваем память:
Увлекательный кроссворд для досуга

Минутка юмора:
И смех и грех! - анекдоты на все случаи жизни

**Третий возраст.
Что это такое?**

Детство... зрелость... старость. Мало кому нравится последнее название... Как-то часто в мировой литературе оно ассоциировалось с дряхлостью. Жизнь прекрасна и каждый возраст имеет свои замечательные оттенки.
Попробуем разобраться?

**Укрепляем свой организм:
Пенсионер, компьютер и здоровье....**

Как это связано? А очень просто. В мире растет число пожилых людей, причем не просто пожилых, а очень нездоровых людей. Слова «старость» и «болезнь» являются практически синонимами. Сейчас пенсионеры стали больше времени проводить за компьютером, тем самым снижая двигательную активность. Не чашечка кофе и сидение за компьютером, а периодические перерывы, физические упражнения и правильное питание – вот решение вопроса!

Читайте далее...

Один із екземплярів газети «Пенсіонер» автори Бойко А. Ю. та Павлова Ю.

3. Створення та функціонування громадської організації «Освітній центр «Університет третього віку»

3.1. Шляхи розбудови громадської організації

У розвитку будь-якої структури бувають підйоми та падіння, це природні явища і до них слід бути готовими. Це саме сталося і з ОЦ УТВ Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. Після двох років наполегливої роботи, яка була помічена громадою міста, до нас все активніше почали приходити люди поважного віку. З

кожним роком кількість наших слухачів зростала, якщо на перший рік свого існування ми набрали до ОЦ УТВ 100 осіб, то у 2012 році кількість слухачів зросла до 120. А коли у 2017 році до нас записалося більше 200 осіб, то ми зрозуміли, що такої кількості на волонтерських засадах ми просто не зможемо забезпечити якісними освітніми послугами і вимушені були обмежувати кількість бажаючих вступити до нашого освітнього центру.

*Організаційне зібрання тих, хто поступив на навчання до громадської організації
«Освітній центр «Університет третього віку»*

Але таке обмеження зробити було не просто. Слід зазначити, що тут ми зіштовхнулися ще з однією проблемою, на яку не очікували при організації УТВ. Річ у тім, що після закінчення року навчання (а за нашими першими планами навчальний процес був розрахований на один рік), наші випускники поверталися до нас і вимагали подальших занять. Як ми зрозуміли, їх цікавили не тільки безпосередньо заняття, а в першу чергу можливість спілкування та проведення часу за спільними заняттями. Отже, ми вимушені були переробляти початкову концепцію організації

навчального процесу, вносячи відповідні корективи. Як результат, у нас з'явилися хоровий та танцювальний колективи, які почали готуватися до концертної діяльності. Іншими словами, ми почали надавати більш якісні соціально-педагогічні послуги, і разом з тим вони ставали більш тривалими за часом.

Це ще був той період, коли нас всі хвалили за добру й безкорисну справу, за нашу роботу звітували міські й обласні чиновники, але допомоги з боку владних структур не надходило. Після другого року роботи ОЦ УТВ стало прохолоднішим ставлення до нас і з боку адміністрації Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського, нам вже не дозволяли користуватися актовою залою, спортивною залою, поступово стали відмовлятися працювати на волонтерських засадах інші факультети. Спочатку нас залишили біологи і спортсмени, і ми залишилися без напряму «здоровий спосіб життя», потім історики, музиканти, англійська філологія, інформаційні технології та ін. Все розвалювалося на очах.

З одного боку ми бачили, що справа корисна і потрібна, до якої тягнуться люди поважного віку, а з іншого – ми залишалися без ресурсів, без яких не можливий подальший розвиток. Як завжди, в критичних ситуаціях починає більш активно працювати мозок і з'являються нові ідеї. Спочатку виникла ідея про створення на базі кафедри соціальної роботи лабораторії, що мала вивчати особливості роботи з людьми поважного віку, розробляючи рекомендації для відповідних соціальних служб країни. На нашу думку, така лабораторія могла підтримати не лише подальший розвиток ОЦ УТВ, але й суттєво допомогти у вивченні актуальної для українського суспільства проблеми. Адже південь країни вже перетнув ту межу кількості людей поважного віку, яку нам надавав демографічний прогноз на 2050 рік. Виходячи з цього, ми вважали, що наукова розробка соціальних моделей щодо роботи з цією категорією населення, допоможе підготувати інші регіони для більш ефективного вирішення проблеми. З

цією пропозицією ми звернулися до ректора університету, але двох ставок і приміщення для такої лабораторії в університеті не знайшли.

Коли не вийшло з науковою лабораторією, ми почали розглядати можливість створення громадської організації на базі освітнього центру. Після багатьох дискусій між викладачами кафедри соціальної роботи ми прийшли до висновку про необхідність створення громадської організації «Освітній центр «Університет третього віку». Що це давало організаторам громадської організації і її членам? По-перше змінилося назва, якщо раніше наша назва звучала «Освітній центр «Університет третього віку» Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського» (ОЦ УТВ). то з квітня 2014 року ми почали називатися - Громадської організації «Освітній центр «Університет третього віку» (ГО «ОЦ УТВ»). Схожість назви була викликана двома чинниками, по-перше, це давало нам можливість показати, що ми є правонаступниками і продовжувачами розпочатої нами справи; а по-друге, дозволило поступово, без непотрібних конфліктів з адміністрацією Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського виходити у самостійне плавання, розраховуючи лише на власні сили.

Створення громадської організації значно покращило, в першу чергу, моральний стан учасників проекту, адже тепер ми мали можливість заключати договори з іншими установами, отримувати благодійні внески, які інвестори не бажали давати державній установі. Саме в цей період розпочинається друга хвиля активізації нашої наукової та організаційної роботи щодо подальшого розвитку ГО «ОЦ УТВ».

У цей період продовжується робота щодо вдосконалення моделі організації роботи ГО «ОЦ УТВ», поступово відходять на другий план деякі наші партнери, натомість їх місце займають інші, зокрема Миколаївський коледж культури. Крім того, продовжуються договори з такими нашими партнерами як Департамент праці і соціального захисту виконкому Миколаївської міської ради, Науково-педагогічною і

Центральною ім. Кропивницького бібліотеками. А починаючи з 2015 року до забезпечення функціонування Освітнього Центру приєдналися викладачі Миколаївського національного аграрного університету. Розробка навчальних програм та дисциплін удосконалювалась та набувала осучаснених напрямів, практично-прикладних характеристик. Так, «дорослі» студенти, окрім засвоєння навчальних курсів дисциплін, проявляли творчий потенціал у концертних мистецьких програмах, фестивалях. З'явився новий напрям навчальних занять з фітнесу. Ініціативу забезпечити викладання, взяла на себе одна з наших слухачок, у минулому – майстра спорту Бондаренко Людмила Іванівна.

Заняття фітнесом під керівництвом майстра спорту Бондаренко Л.І.

Інтернет-кафе

Завжди найскладніше – це розпочинати будь-яку справу, тому що існує багато невідомого, так званого підводного каміння. Так було і з відкриттям інтернет-кафе для людей поважного віку. У нас була лише ідея, заснована на великій потребі пенсіонерів у отриманні такої соціально-педагогічної послуги. Але ми не знали де знайти приміщення для комп'ютерного класу, де знайти ті ж самі комп'ютери, монітори та ін.

Як вдалося реалізувати цей задум?

Починати будь-яку справу непросто. Ідея відкриття інтернет-кафе для людей похилого віку з'явилася декілька років тому, але ГО ОЦ УТВ не було ні комп'ютерів, ні приміщення, ні фахівців. Про нашу ініціативу дізналося керівництво фірми **Geeks For Less**, яка подарувала нам десять комп'ютерів, потім до справи підключилися працівники науково-педагогічної бібліотеки, які не лише надали приміщення, але й залучили до цієї доброї справи депутата Миколаївської міської ради **Ісакова Сергія Михаловича** та видавця **Ірину Гудиму**, які допомогли придбати монітори. І таким чином, сумісними зусиллями, ми сьогодні отримали можливість створити невеличке свято для наших пенсіонерів.

Емблема інтернет-кафе «Мудра сова» підготовлене до відкриття

Отже, завдяки допомозі вищезначених людей, 18 травня 2017 року, на базі науково-педагогічної бібліотеки відкрилося перше в Миколаєві інтернет - кафе для людей поважного віку.

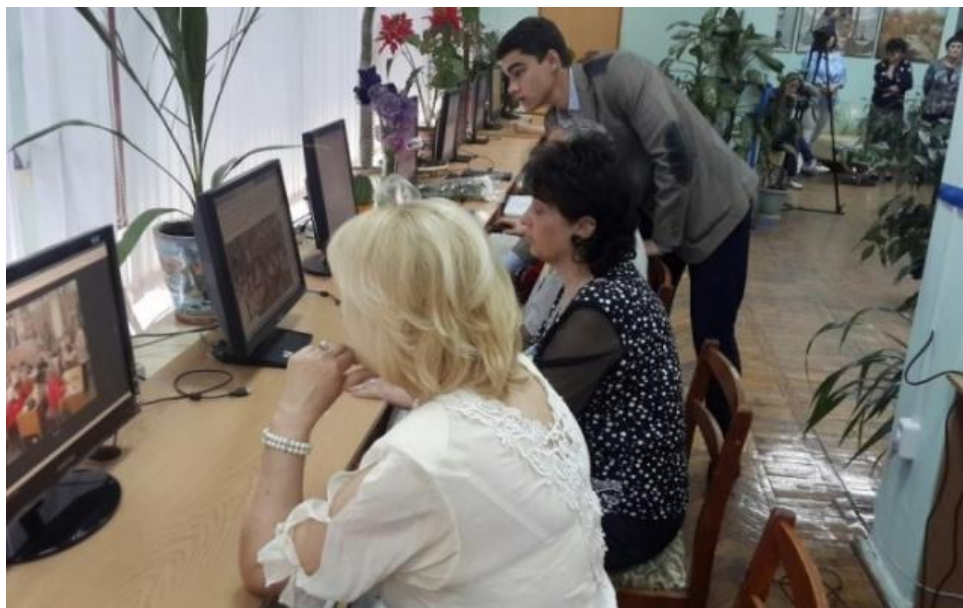
Помічник мера Дадиверін А.Д. вітає голову ГО ОЦ УТВ Букача М.М. з відкриттям інтернет-кафе «Мудра сова» у науково-педагогічній бібліотеці

На відкритті Інтернет-кафе був присутній помічник мера Дадиверін Андрій Дем'янович, який щиро привітав всіх присутніх з відкриттям інтернет - кафе «Мудра сова», подякував засновнику ОЦ УТВ Букачу М. М., за новації, які є важливим для розвитку країни, а саме тим що допомагають старшому поколінню йти в ногу з часом.

Голова ГО ОЦ УТВ Букач М. М. зазначив «Так склалося життя, що люди цього покоління не мали можливість ознайомитися з комп'ютерами, смартфонами, Інтернетом. І сьогодні з'явився істотний розрив знань між молоддю і поколінням пенсіонерів. Але, сподіваємося, що такий стан речей зміниться».

Ну, а навіщо ж потрібний комп'ютер бабусі або дідусеві, запитаєте ви? Багато літніх людей продовжують працювати на пенсії і їм, щоб йти в ногу з часом як мінімум необхідно знати, як друкувати текст, як відправити електронний лист. Інші цікавляться, як використати Skype і спілкуватися з родичами, які живуть за кордоном. А який цікавий світ відкривається

завдяки Інтернету! Це і бібліотеки з множиною книг, фільми, прогноз погоди, свіжі новини, музеї, пошук знайомих через сайт, та ін..!

Перше заняття в інтернет - кафе «Мудра сова» для слухачів громадської організації «Освітній центр «Університет третього віку»

Перші кроки було зроблено. Незважаючи на величезну кількість гостей заходу, слухачі освітнього центру з азартом приступили до першого у своєму

житті уроку - навчання комп'ютерної грамотності.

Але відкривши інтернет-кафе ГО ОЦ УТВ на цьому не зупинилася. Ми прагнули нових висот, нових досягнень. І тому вже на наступний рік, співголова громадської організації ОЦ УТВ Клименюк Наталія Василівна вирішила підготувати проект на громадський бюджет міста Миколаєва, щоб оновити і покращити умови роботи нашого інтернет-кафе «Мудра сова». Ця ініціатива була підтримана мешканцями міста, що дозволило отримати 200 000 гривень, на які було придбано: вісім моноблоків, шести ноутбуків, інтерактивну дошку, вай-фай роутер та кондиціонер для облаштування інтернет-кафе для пенсіонерів.

Автор проекту Клименюк Н.В. «Інтернет-простір для людей поважного віку»

Автор проекту Клименюк Н.В. сказала: «Ми планували так, щоб комп'ютерний клас куплений за гроші громадського бюджету був доступний для всіх наших громадян, для всіх миколаївців. І тому коли тут не проходять заняття, не працюють наші слухачі люди поважного віку, то тут можуть працювати вчителі, студенти та ін.»

На друге відкриття, після технічного оновлення, інтернет-кафе «Мудра сова», до нас завітав мер міста Олександр Сенкевич, який разом із автором проекту Наталією Клименюк перерізав стрічку, що означало відкриття оновленого комп'ютерного класу в науково-педагогічній бібліотеці.

Мер міста Олександр Сенкевич та автор проекту «Інтернет-простір для людей поважного віку» Наталія Клименюк перерізають стрічку сповіщаючи про відкриття інтернет-кафе «Мудра сова»

Безумовно, щоб означена подія відбулася, потрібні були зусилля багатьох людей. І саме, співпраця громадської організації ОЦ «УТВ» з директором департаменту праці та соціального захисту населення Миколаївської міської ради Василенко С.М., директором науково-педагогічної бібліотеки Миколаєва Картузов К.М. мером Миколаєва Сенкевичем О.Ф. сприяла тому, що люди поважного віку Миколаєва отримали можливість безкоштовно опанувати ІТ-технології.

Директор департаменту праці та соціального захисту населення Миколаївської міської ради Василенко С.М., директор науково-педагогічної бібліотеки Миколаєва Картузов К.М. мер Миколаєва Сенкевич О.Ф. та автор проекту «Інтернет-простір для людей поважного віку» Клименюк Н.В.

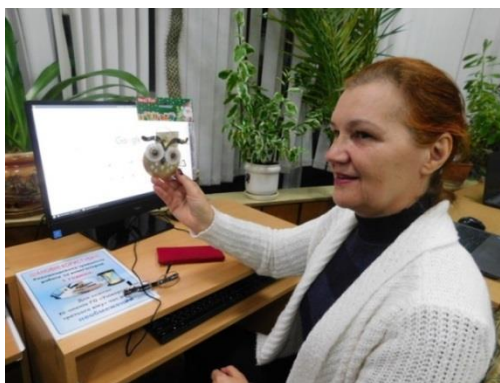
Символічно, те, що інтернет-кафе відкривали представники чотирьох поколінь: наймолодша Прасол В., студентка спеціальності соціальна робота Маковій О., мер Миколаєва Сенкевич О.Ф та слухач ОЦ УТВ пенсіонер Козик В.Ф.

Перший дзвоник під час відкриття другого року навчання в інтернет-кафе «Мудра сова» дають представники різних поколінь: другокласниця Прасол Вікторія, студентка Маковій Олександра, мер Миколаєва Сенкевич О.Ф та слухач ОЦ УТВ Козик В.Ф.

За словами миколаївського міського голови комп'ютерна грамотність старшого покоління – запорука цікавого життя. «Я вважаю, що це дуже важлива ініціатива. Більше того, я вважаю, що у кожному територіальному центрі соціального захисту населення повинен бути такий комп'ютерний клас. Потрібно навчати людей старшого віку користуватися інтернетом, здобувати знання і аналізувати інформацію, а не споживати її з телевізора».

Інтернет-кафе зразу набуло популярності серед мешканців міста та слухачів освітнього центру «Університет третього віку», тому сюди почали активно приходити люди.

Амеліна Любов слухачка ОЦ УТВ на заняттях в інтернет- кафе «Мудра сова»

Невдовзі, на телеканалі «Інтер», вийшли новини під заголовком під заголовком «ІТ- курси для пенсіонерів відкрили у Миколаєві», де розповідали, що за комп'ютерами винятково пенсіонери від 60 до 80 років. Одного заняття для них виявляється замало, тому до інтер-кафе вони навідуються навіть у позаурочний час. Здивувало репортерів те, що за партами сиділи винятково пенсіонери. Ці учні не запізнюються і не прогулюють заняття, бо у кожного своя серйозна причина для навчання: хтось хоче не відставати від дітей та онуків, хтось бажає спілкуватись із рідними за кордоном, а хтось подорожувати за допомогою інтернету. Програма навчання розрахована на рік. Навчання на курсах безкоштовне. Викладачі ентузіасти проводять заняття для пенсіонерів раз на тиждень. Здавати іспити тут не потрібно, єдина умова, щоб сюди потрапити – мати поважний вік. Сьогодні інтернет-кафе успішно працює, і його відвідують не лише наші слухачі, але й усі бажаючі мешканці Миколаєва.

3.2.Співпраця з громадськими організаціями як майданчик з обміну досвідом

Якщо хтось думає, що основним для організації роботи громадської організації є підбір людей, які об'єднані спільною ідеєю, то маю таких людей напевно розчарувати. Безумовно, важливо, щоб у вас були однодумці, але для того, щоб ваша організація працювала тривалий час і розвивалася, дуже важливим є середовище у якому є можливість постійно обмінюватися досвідом роботи з подібними організаціями, навчатися новим технологіям, розробляти спільні проекти. Така взаємодія дозволить вам, із найбільш активних членів вашої організації, готувати, як керівні кадри, так і активних провідників ідей громадської організації.

Громадська організація «Освітній центр «Університет третього віку» найбільш активно співпрацював з двома громадськими організаціями – це

«Золоті роки» зі Львова (голова Гришко Людмила) та «Центр Поділля - Соціум» із Вінниці (голова Проценко С.).

Співпраця із громадською організацією «Золоті роки» зі Львова суттєво допомогла нам, адже ми не лише отримали можливість вивчити їх досвід роботи, але й поповнити знання щодо участі у всеукраїнських і міжнародних заходах та вирішення певних юридичних та фінансових питань, які стосуються роботи громадських організацій. Львів'яни нас першими запросили до участі у міжнародному фестивалі, який проходив у Львові. До цього, ми декілька років не могли знайти спосіб вийти на міжнародний рівень, а за допомогою друзів це нам вдалося набагато легше. Крім того, вони підказали, коректну форму вирішення фінансових питань з владними структурами (мова йде про дофінансування запропонованого проекту), саме у львівській організації ми отримали досвід підготовки кошторису проекту, а також побачили як організовується фестиваль для людей поважного віку.

На київський форум «Освіта дорослих і розвиток громадянського суспільства» у листопаді 2017 року, ми також були запрошені завдяки співпраці з ГО «Золоті роки». Цей захід був організований: Міністерством освіти і науки України, Національною академією педагогічних наук України, Європейською асоціацією освіти дорослих, Громадською Спілкою «Українська асоціація освіти дорослих», Представництвом DVV International в Україні.

Учасники обговорення проекту закону про освіту дорослих Київ 2017р.

Метою форуму було прагнення знайти механізми формування єдиного простору для професійної взаємодії та обміну досвідом фахівців, які надають освітні послуги для дорослих, а також визначення перспектив розвитку неформальної освіти дорослих. Ця подія дозволила миколаєвцям стати активним учасником обговорення перспектив розвитку освіти людей поважного віку на всеукраїнському рівні.

Ще одним суттєвим досягненням співпраці громадських організацій Миколаєва і Львова, ми вважаємо залучення нас до всеукраїнської мережі "За освіту людей поважного віку в Україні!", яка була створена у 2016р. Ми вступили у всеукраїнську мережу бо вважаємо, що це корисна справа для подальшого розвитку організації. Ми вчимося все життя і пропонуємо Вам не зупинятися на досягнутому .

Букач М.М. та Клименюк Н.В. на тренінгу щодо роботи всеукраїнської мережі «За освіту для літніх людей» м.Львів 2017р.

На тренінгу "Ефективне правління Мережі" було визначено п'ять основних стратегічних цілей для громадських об'єднань, які увійшли до мережі:

- a. Об'єднати громадські організації для вирішення нагальних потреб людей поважного віку;
- b. Налагодити в Україні якісну освіту для людей поважного віку;
- c. Створити умови для покращення якості життя людей поважного віку;
- d. Формування позитивного ставлення до людей поважного віку у суспільстві. Викорінення дискримінації за віком;
- e. Підвищення рівня організаційної, фінансової та технічної спроможності мережі.

Ці головні напрямки діяльності організації були вибрані, як вирішальні чинники для подальшого розвитку Мережі. Для кожного з цих питань були складені окремі плани дій щодо їх подальшого впровадження. Плани дій розроблялися членами Комітету, а також за допомогою представників організацій, експертів, які мають професійні знання та досвід у відповідних сферах.

Достатньо продуктивною була наша співпраця і з «Центром Поділля - Соціум» із Вінниці. Нашими колегами із Вінниці було проведено соціологічне дослідження, яке показало, що 83% пенсіонерів хотіли б брати більш активну участь у житті громади, але крім таких методів, як походи до владних кабінетів, мітинги та блокування доріг, вони не знають інших більш цивілізованих методів взаємодії із владою. Щоб якось покращити ситуацію, громадська організація із Вінниці «Центр Поділля - Соціум» за підтримки посольства США в Україні організувала для активістів громадського руху зі Слов'янська, Миколаєва, Полтави та Житомира тренінг на тему «Громадська активність без вікових обмежень».

Від ГО ОЦ УТВ на навчання поїхали голова громадської організації Букач М.М., співголова Клименюк Н.В. та голова самоуправління громадської організації Солов'єнко Н. В.

*Представники Слов'янська, Миколаєва, Полтави та Житомира
на тренінгу у Вінниці «Центр Поділля - Соціум»*

Отримані знання дозволили учасникам цього тренінгу провести у своїх містах подібні тренінги. Так представник Миколаєва Клименюк Н.В., в науково-педагогічній бібліотеці провела тренінг під назвою «Інструменти участі у житті громади – як спосіб взаємодії людей поважного віку з владою». Запропонована розробка – це пошук нових підходів для освітньої роботи з пенсіонерами, які мають оволодіти сучасними методами сприйняття і користування інформацією у сучасних умовах. У рамках даного тренінгу людей поважного віку навчали, як подавати електронну петицію, як взяти участь у громадському бюджеті. У рамках даного заходу було проведено три тренінги.

Слухачі ГО «ОЦ УТВ» після тренінгу отримали посвідчення щодо володіння методами сприйняття і користування інформацією у сучасних умовах.

По закінченню цього циклу тренінгів наша громадська організація отримала запрошення для подальшого вдосконалення тренінгової роботи з людьми поважного віку, тому ми направили на навчання наших волонтерів Маковій Олександрю та Тіторенко Софію. Тренінг був проведений з 15 по 17 квітня 2019 року. Тренінг був проведений з 15 по 17 квітня 2019 року.

Крім наведених тренінгів, вінничани нам суттєво допомогли у плані підвищення інформаційної грамотності наших слухачів. Для цього до них на навчання була направлена наша волонтерка Ромащенко Вікторія, яка отримала якісні знання з інформаційної грамотності, і провела низку тренінгів із нашими слухачами.

Ромашенко Вікторія проводить заняття з медіо грамотності зі слухачами освітнього центру «Університет третього віку».

Отже, організація відповідного соціального є середовища, у якому є можливість постійно обмінюватися досвідом роботи й отримувати оперативно необхідну інформацію, дозволила нам тримати нашу громадську організацію на провідних позиціях, щодо тих проблем, якими ми опікувалися.

3.3.Організація дозвілля людей поважного віку.

Для людини поважного віку особливе значення має можливість спілкування, тому починаючи роботу з пенсіонерами, ми завжди звертали особливу увагу на вирішення проблеми дозвілля людей поважного віку. Це та сфера, якій не завжди приділяють належної уваги, а вона, в залежності від того який несе емоційний заряд, може, як суттєво покращити соціальну обстановку в колективі, так і при нехтуванні нею - перетворитися на один із чинників соціальної напруги в організації та суспільстві в цілому. Ми прагнули створити таку доброзичливу обстановку, щоб людині хотілося прийти й взяти участь у тих заходах, які ми пропонуємо. Крім того,

переслідувалася й ще одна мета – знаходження точок дотику молоді і людей поважного віку, адже у сучасних умовах розрив між поколіннями, нажаль, поглиблюється. Якщо для відпочинку молоді передбачено дискотеки, нічні клуби, танцювальні флеш-моби, інтерактивні конкурси та змагання та ін., то пенсіонери - в більшості випадків самі вигадують, як самовиразитися і отримати необхідні позитивні емоції від вільного часу. Відсутність заходів спрямованих на старше покоління та дифіцит взаємодії молоді і пенсіонерів примусили нас підійти до вирішення проблеми дозвілля таким чином, щоб у них брали участь, починаючи з підготовки, як студенти, так і пенсіонери.

Маючи у своєму підпорядкуванні студентів спеціальності соціальна робота, ми зуміли організувати їх щодо підготовки сценаріїв свят, номерів художньої самодіяльності, ведучих та ін. Але, як показала практика, така форма підготовки позааудиторних заходів виявилася малоефективною відносно старшого покоління. Так, вони приходили на свята, як в гості, як глядачі на концерт, брали в них пасивну участь, і того об'єднуючого, виховного кінцевого результату від такої форми роботи ми не отримували. Тоді ми пішли іншим шляхом – при підготовці таких заходів все більше і більше навантажувати наших слухачів ОЦ УТВ. Слід зазначити, що у цей період вже починає нам суттєво допомагати у налагоджуванні дозвілля, актив нашої громадської організації, який поступово починає брати на себе значну частину вирішення організаційних питань. Ми започатковуємо організацію і святкування таких свят, як Масляна, Новий рік, Жіночий день. Крім того, наш голова старостату Наталія Солов'єнко організовує походи на боулінг, екскурсії по Миколаєву, спільні поїздки на відпочинок та ін.

Першим святом, яке спільно проводили слухачі освітнього центру, студенти і викладачі спеціальності соціальна робота було свято Масляної. У подальшому це свято набуло популярності серед людей поважного віку.

Активне дозвілля, яке об'єднало покоління. Веселі змагання між командами пенсіонерів і студентів

Пенсіонери в емоційності не поступалися студентській молоді

Наші спільні свята завжди виходили гарними й веселими, тому що їм передувала спільна клопітка й цілеспрямована робота слухачів ОЦ УТВ, студентів та викладачів кафедри соціальної роботи. Саме викладачі були

рухомою силою, яка надихала й організовувала дозвілеву діяльність з пенсіонерами на початковому етапі роботи.

*Сценка із к/ф «Біле сонце пустелі» у виконанні: Букача М. М., Шепелюк С. .В.;
Стремецька В. О., Клименюк Н. В., Бабіч І.*

Щоб якось відобразити емоційний фон дозвілевої діяльності в ОЦ УТВ та сприйняття цих заходів людьми поважного віку, ми помістили низку фотографій, які передають настрій, що панував на святкуванні «Масляної». Слід зазначити, що традиційні млини та страви до свята готували самі учасники, і кожен намагався як найкраще прикрасити свій стіл. А ми проводили оцінювання старань наших слухачів і намагалися кожній команді, кожному сталу присудити приз. Адже старання людей слід підтримувати.

Наші перші спільні святкування Масляної

Святкування Масляної в науково-педагогічній бібліотеці у 2018р.

Традиційне народне гуляння – це ще один привід поспілкуватися, приділити увагу своїм старшим товаришам «по навчанню». В останні роки організацію і проведення спільних свят ми повністю передали старостату нашої громадської організації. Серед наших слухачів є і сценаристи і ті, хто в молоді роки співав, танцював та ін. тому для них підготовка свята це, як подих чистого повітря, яке нагадує молодість. Готуючи святкування Нового 2020 року, наш актив спочатку визначив тих, хто бажає бути на нашому спільному святі (виявилось бажаючих більше половини всіх

членів громадської організації), потім з'ясували, хто хоче з ким сидіти за столом (це важливо, бо представники кожного столу самі вирішують, як вони накриватимуть свій стіл), а далі вже готували сценарій та номери художньої самодіяльності. Але основне те, що коли людина сама бере участь у підготовці до свята, вона прагне докласти максимум зусиль, щоб свято пройшло весело, прагне отримати позитивний настрій. Вже у нас не спостерігаються такі явища, що хтось приходить на свята, як споживач і чекає, що його будуть розважати. Тут ми всі господарі власного настрою і всі створюємо один одному позитивний емоційний заряд.

Громадська організація «Освітній центр «Університет третього віку» зустрічає Новий 2020 рік.

Букач М.М., Храпкова Т.А. та Халаяк Г.І. співають за святковим столом

Халявка Г.І. в образі кікімори, Букач М.М. та Храпкова Т. А.в образі заметілі

До свят наші слухачі готуються ретельно, шиють костюми, готують номери самодіяльності, вигадують оригінальні страви. Все це вносить особливий колорит і підвищує настрій.

Акцентуючи увагу на організаційних моментах роботи громадської організації, не можна не сказати про створення сайту нашої організації. Довгий час ми мріяли, що нам необхідний сайт для того, щоб розповідати про свою роботу, передавати повідомлення нашим слухачам та надати їм можливість спілкуватися і обговорювати нагальні проблеми. І от у 2015 році, про нашу мрію дізнався заступник генерального директора фірми **Geeks For Less, Букач Олександр Миколайович**, який разом із своїми співробітниками допоміг нам створити і зареєструвати сайт нашої громадської організації (education.tretiyvik.mk@gmail.com «Про нас»).

На сайті, крім сучасного дизайну, бажаючі могли подивитися завдання, які стоять перед нашою організацією, кожний зацікавлений міг ознайомитись з напрямками роботи, графіками занять та з інформацією про результати діяльності «Університету третього віку». Безумовно, сайт надав солідності нашій організації, але слід зазначити, що ми не зуміли організувати спілкування між слухачами, (мабуть потрібно було призначити декілька осіб відповідальних за це питання), тому поступово активність цього важливого напрямку поступово зменшувалась. Ми

розуміли важливість цієї форми роботи, але у нас не вистачало ні часу ні сил для її більш ефективної організації.

4. Фестивальна хода громадської організації «Освітній центр «Університет третього віку»

4.1. Фестивалі для людей поважного віку "Life is beautiful" (Львів 2017 р).

Освітній центр «Університет третього віку» працював вже п'ять років і набув певного досвіду, з'явилося бажання поділитися своїми, дізнатися, що роблять інші.. Саме тоді й було вирішено, що ми дозріли до того рівня, коли можна організовувати і проводити Всеукраїнську науково-практичну конференцію, адже у нас накопичився достатній досвід, яким слід було поділитися з колегами. Конференція була присвячена темі: **«Теоретичні та практичні засади соціалізації людей похилого віку»**, і відбулася 18-19 травня 2017 року, на базі науково-педагогічної бібліотеки, Миколаївського коледжу мистецтв та Миколаївському національному університеті імені В.О. Сухомлинського. На цій конференції розглядалися такі питання:

5. Теоретичні та практичні основи розвитку інноваційних процесів в неформальній освіті дорослих: досвід та перспективи.

6. Соціальна робота з людьми похилого віку в умовах установ соціального захисту населення.

7. Зміна та розвиток соціально-психологічного потенціалу особистості в умовах інноваційних змін в освіті.

Крім того, програмою конференції було передбачено проведення .

майстер-класів з навчальних напрямів в освітньому центрі «Університет третього віку»: з основ комп'ютерної грамотності, психолого-педагогічних знань, іноземної мови, фітнесу, хореографії та хоровому мистецтву.

Коли ми планували цю конференцію, то не думали, що вона буде користуватися популярністю серед громадськості та науковців. Просто потрібно було щось робити, щоб рухатись далі. Але дійсність перевершила наші очікування –у конференції взяли участь 49 учасників, з яких 3 доктора наук, 10 кандидатів наук; 7 працівників територіальних центрів соціального захисту населення, решта аспіранти і магістри, які працювали над проблемами людей поважного віку. Результатом цієї конференції став друк тез, де було зібрано основні ідеї, які обговорювалися учасниками, щодо розвитку організація які працюють з людьми поважного віку.. Але ще одним досягненням конференції було те, що до нас приїхали представники дев'яти міст України, а саме: Білої Церкви, Вінниці, Києва, Львова, Одеси, Сум, Харкова, Херсона, Ужгороду. По-перше, ми побачили, що не одних нас турбують зазначені на конференції проблеми; по-друге, почули схвальні відгуки щодо знайдених нами форм взаємодії з пенсіонерами та результатів проведеної роботи, що надихало на подальші пошуки; а по-третє, ми знайшли людей, які поділилися своїми здобутками й тим самим дозволили подивитися на майбутнє під іншим кутом зору й побачити подальші перспективи розвитку нашої організації.

На цю конференцію до нас приїхали зі Львова Гришко Людмила (голова громадської організації «Золоті роки») та депутат Львівської міської ради Рубай Оксана, які після ознайомлення з роботою громадської організації ОЦ УТВ, запросили наші колективи взяти участь у європейському фестивалі для людей поважного віку "Life is beautiful", який мав проводитися у Львові у жовтні 2017 року.

Громадська організація
Золоті Роки

Non Government Organization
Golden Years

13/64, вул. Караджича, Львів,
Україна, 79054

tel: +38-(097)-20-999-80

13/64, Karadghyucha str.,
Lviv, Ukraine, 79054

ludagryshko@gmail.com

<https://www.facebook.com/ludagryshko>

ludagryshko@gmail.com

Вих. № 38, від 6.06 2017р.

Голові громадської організації
«Освітній центр
«Університет третього віку м.Миколаїв
Букачу М.М

Шановний Микола Миколаєвичу!

Користуючись нагодою, дозволяю висловити Вам свою повагу.

Львів – є культурним центром серед міст Західної України. За останні роки в місті відбулося багато позитивних змін по відродженню культурної спадщини.

Громадська організація «Золоті Роки», веде активну роботу у напрямку сприяння соціально-культурного відродження та змінах в культурно-освітній галузі міста Львова, відродженні традицій українського народу, що сприяє вихованню молодого покоління та популяризації ремесел та традицій Львівщини (вишивка, яворівська іграшка, гердан, мотанки та інші), відродження історико-культурної спадщини, перетворення культури на засіб формування громадянського суспільства старших людей, як особистості у сучасному суспільстві.

В 2016р. учасники програм ГО «Золоті Роки» брали участь у зустрічі –фестивалі «Життя прекрасне. Словаччина 2017», де отримали перемогу, а саме III-є загальне місце.

Саме тому реалізація цього проекту до Дня людей похилого віку 1 жовтня у важкий для України час сприятиме популяризації української культури в Європі, що має для нас вагомое значення і сприятиме розширенню міжнародних зв'язків, серед осіб літнього віку.

Громадська організація «Золоті Роки» запрошує громадську організацію «Освітній центр «Університет третього віку» з м.Миколаїв, взяти участь у Східно-Європейській зустрічі-фестивалі людей поважного віку 55+ «Життя прекрасне. Золоті роки», у Львові 29.09-2.10.2017р.

ДОВІДКА. Східно-Європейська зустріч-фестиваль людей поважного віку 55+ «Життя прекрасне. Золоті роки», у Львові 29.09-2.10.2017р.

Місце зустрічі: м.Львів, УКРАЇНА.

Дата: 29.09.2017 - 02.10.2017

Організатор: ГО "Золоті Роки" і ETS sro

Затверджено і підтриманий: ГО «Золоті Роки» за підтримки Львівської міської ради.

Учасники Фестивалю: Запрошення представників з різних країн Європи.

Вікові категорії:

-жінки - 55+; 60+; 65+ ;70+;

-чоловіки - 55 +; 60+; 65+;70+.

Фестиваль проводиться в категорії - Культура.

Мінімальна кількість учасників до віку 55+, становить -10%.(від загальної кількості учасників).

Основна мета зустрічі - фестивалю:

Встановлення контактів між представниками цієї вікової групи для того, щоб підвищуючи життєздатності учасників, почуття власної гідності і довговічність.

Це запрошення, з одного боку давало гарні перспективи на майбутнє, а з іншого – висувало нові проблеми, які потребували свого вирішення. Перед нами повстало два основних питання:

- перше, це потрібно було подолати психологічний бар'єр, адже нашим пенсіонерам непринятно було подорожувати по фестивалях, згідно встановлених стереотипів – пенсіонер мав сидіти вдома на дивані, дивитися телевізор чи за онуками. Але слухачі нашого ОЦ УТВ не вписувалися у цей стереотип. Вони на протязі декількох років вдосконалювали свою майстерність у танцювальному та хоровому мистецтві, а отже була потреба показати власні досягнення. Тож вирішення цього питання було віддано на загальне обговорення наших танцювального та хореографічного колективів, які вирішили, що слід їхати на фестиваль до Львова;

- але тут з'явилося інше проблема - де знайти гроші? Народне прислів'я каже «Гуртом добре й батька бити», тож гуртом ми й почали вирішувати проблему знаходження коштів: хтось почав шукати у бізнесових структурах, хтось пішов до депутатів. Таким чином нам вдалося зібрати п'ять тисяч гривень, але цього було замало. Тоді було запропоновано піти на прийом до міського голови, адже ми збиралися їхати захищати честь міста Миколаєва. Стосовно цієї ідеї виникли заперечення, що до мера нас не пустять, що мер не буде вирішувати такі дрібні питання, як допомога пенсіонерам, це просто марна трата часу та ін. Але в кінцевому розрахунку перемогла думка – це не одна людина йде, а група з 6-8 осіб, а значить на нас мають звернути увагу. Групу, яка взяла на себе роботу з мерією, очолила наша активістка Халявка Галина Іванівна. І дійсно, коли наші пенсіонери прийшли до кабінету мера, то їх не пустили, посилаючись на те, що мер зайнятий у нього планові прийоми та таке інше. Але наші активісти не пішли, а просто стали біля приймальної, і чекали. Раптом іде мер Сенкевич Олександр Федорович й питає:

-Дівчата, що ви тут робите?

- Вас чекаємо.

- Заходьте.

Коли розповіли меру про міжнародний фестиваль у Львові, він погодився допомогти й викликав свого заступника та надав відповідне доручення.

Час йшов, в мерії наше питання не вирішувалося. Походи до заступника мера також нічого не давали, тоді вирішили знову йти до мера. Як і в перший раз нашу групу не допустили до мера. Тоді слухачі освітнього центру стали під балконом, куди мер частенько виходив покурити, невдовзі з'явився і О.Ф.Сенкевич, який не міг не помітити згуртовану групу. І він знову запросив активістів до себе, і вже більш рішучим тоном запитав у заступника, що зроблено по його дорученню. Невдовзі до мене зателефонував директор міського департаменту праці та соціального захисту населення Миколаївської міської ради Бондаренко Сергій Миколайович, який був знервований і запитав:

- Що це там ваші бабці атакують мера і працівникам мерії працювати не дають?

На що я відповів: «Сергію Миколайовичу! Це вільні люди, які ні як і ні від кого не залежні, тому я не маю можливості впливати на них. Вони самі вирішують куди і до кого їм ходити».

Зрозумівши, що у чиновників не має важелів, які б могли нас зупинити, вони не стали нагнітати ситуацію і зрештою надали допомогу всім пенсіонерам, які їхали на фестиваль.

Це був перший наш фестиваль, і перший виїзд за межі Миколаєва. Слід зазначити, що на фестивалі панувала дружня атмосфера, не було відчуття змагання і спортивного азарту, львів'яни та учасники фестивалю дуже радо сприймали виступи миколаївських колективів. Хоча й було не просто, але наш вокально-хоровий колектив «Зорі Прибужжя» став переможцем.

«Зорі Прибужжя» вокально-хоровий колектив-переможець міжнародного фестивалю «Life is beautiful» м. Львів 2017р

Особливо емоційно глядачами був сприйнятий гуцульський танок у виконанні танцювального колективу ГО ОЦ УТВ. Результатом наших перших фестивальних випробувань стали три призових місця і дипломи переможців: за виступ хорового колективу під керівництвом Бінденко Катерини Олександровни; танцювального колективу під керівництвом Нікітіної Олени Миколаївни та за сольний спів Букача Миколи Миколайовича.

Диплом та приз якими були нагороджені «Зорі Прибужжя» колектив-переможець міжнародного фестивалю «Life is beautiful» м. Львів 2017р

Але крім перемог, які надихали на подальші творчі досягнення, ще одним вагомим результатом цього фестивалю для миколаївців було розширення кола друзів і не лише серед українців. У Львові ми познайомилися з словаками, болгарами, хорватами, що у подальшому дозволило організувати більш тісну співпрацю. Виходячи з успішного нашого виступу, організатор львівського фестивалю Людмила Гришко запропонувала спробувати організувати, навесні в Миколаєві на півдні України, проведення подібного фестивалю. Ідея нам сподобалася, і ми пообіцяли подумати над цим питанням.

Спільне фото представниць вокально-хорового колективу «Зорі Прибужжя» та учасників хорватського вокально-інструментального колективу

Зі львівського фестивалю ми поверталися вже зовсім іншими людьми. Це вже не були роз'єднані, невпевнені у собі люди, а дійсно згуртована організація, яка могла ставити і вирішувати певні завдання. В потягу, по дорозі зі Львова до Миколаєва, самі учасники художніх колективів вирішили, що нам потрібна більш чітка структура самоуправління, яка мала вдосконалити вирішення організаційних питань. І тут таки вони не лише обирають старостат, який доручають очолити Солов'єнко Наталії, але й акцентують увагу на яких питаннях має зосередити увагу

новостворена структура. Як виявилось, в подальшому, ця структура самоорганізації слухачів ГО ОЦ УТВ стала не аби якою допомогою.

Здобути право на проведення міжнародного фестивалю для людей поважного віку у місті Миколаєві – це добре. Але, щоб провести цей форум, потрібна була клопітка підготовча робота. Керівництво ГО ОЦ УТВ усвідомлювало, що буде не просто, але воно не знала наскільки це буде складно.

4.2 Боротьба за право проводити власний фестиваль (Миколаїв 2018)

Ми розуміли, щоб прийняти фестиваль такого рангу, потрібні гроші, і не малі. З попереднього досвіду ми знали, наскільки складно їх шукати у бізнесу та депутатів, тому обрали інший шлях – Букач Микола Миколайович написав проект і подав його на конкурс до громадського бюджету міста Миколаєва. Тепер все залежало від того, яка кількість миколаївців підтримують ідею проведення фестивалю для людей поважного віку у Миколаєві. Але члени громадської організації (яких було біля 200 осіб) не сиділи склавши руки. Залучивши до голосування своїх дітей, онуків, знайомих, крім того, маючи потужну підтримку серед студентства, ми набрали необхідну кількість голосів, і таким чином отримано грант у 197 000 гривень на проведення фестивалю для людей поважного віку «Рух продовжує молодість».

Складність цього першого голосування полягала ще й у тому, що крім проекту на проведення фестивалю, ми підготували ще один проект на модернізацію нашого інтернет-кафе для людей поважного віку (автор Клименюк Н.В.), а отже, потрібно було розподілити голоси наших респондентів таким чином, щоб їх вистачило на два проекти. І нам це вдалося. Таким чином, у 2018 році ГО ОЦ УТВ отримала два гранти з громадського бюджету і суттєво покращила можливості в об'єднанні пенсіонерів Миколаївщини.

*Автори проектів переможців конкурсу «Громадського бюджету .Миколаєва»
Букач М.М. (фестиваль для людей поважного віку «Рух продовжує молодість»
та Клименюк Н.В. («Інтернет-простір для людей поважного віку»)*

Маючи у перспективі ці гроші, ми змогли виділити кошти не лише на організацію оренди зали для проведення конкурсних виступів, спортивних змагань та приміщення для проживання учасників, організацію екскурсій, виїзд на відпочинок на берег Чорного моря, але й на призи, грамоти та саме головне, на костюми для хорового колективу. У цей період відчувалося загальне піднесення: хтось готував таблички для майбутніх учасників фестивалю, хтось писав сценарій, а хтось займався написанням книги про роботу ОЦ УТВ. Саме тоді визріла ідея і було створено емблему фестивалю. Миколаїв – це місто, яке розпочало свою історію з будівництва вітрильних кораблів, тому ми обрали емблемою фестивалю парусний човен, який на повних вітрилах летить перетинаючи паралелі і меридіани. Емблема символізує наш непохитний рух до поставленої мети. І ніякі шторми і негоди не зупинять цей рух. Дорогу здолає лише той, хто йде!

*Емблема фестивалю «Рух продовжує молодість»
Автор проекту Букач Микола Миколайович*

Чиновники з міської ради нам казали:

– Спочатку нормальні люди готують і проводять районні змагання, потім міські, потім обласні..., а ви відразу замахнулися на олімпійські ігри.

На що ми їм відповідали:

- В нашій організації слухачі поважного віку і у нас немає стільки часу, щоб рухатися такими повільними кроками. Ми вирішили проводити міжнародний фестиваль, значить будемо готувати міжнародний.

Але ми тоді ще не знали, що нас в подальшому очікують неприємні сюрпризи. У той час, коли у нас майже все було готове: сценарії, договори оренди й направлені запрошення до майбутніх учасників фестивалю, нам повідомив директор департаменту праці та соціального захисту населення Миколаївської міської ради Бондаренко С.М.(саме цей департамент відповідав за виконання нашого проекту), дві неприємні новини: перша – це те, що департамент буде лише курирувати фестиваль людей поважного віку, а відповідати за спортивну частину буде управління спорту а за культурну частину – управління культури (тобто вони просто відмовилися допомагати нам у проведенні фестивалю для людей поважного віку); по-друге, він повідомив що грошей на фестиваль не буде, так як депутати не проголосували за бюджет. Отже, і фестивалю не буде.

Річ у тім, що гроші на громадський бюджет містом були виділені, але депутати з політичних міркувань, ніяк не могли зібратись для того щоб проголосувати за список проектів-переможців. Тобто склалася ситуація, коли гроші нібито і є, а насправді їх немає. Що робити? І тоді керівництво громадської організації Букач Микола Миколайович і Клименюк Наталія Василівна підготували листа й пішли на прийом до мера. Якраз, у цей час, мер Сенкевич О.Ф. проводив в актовій залі мерії зустріч з представниками громади міста Миколаєва, саме на цьому зібранні ми подали підготовленого листа і виступили, розповівши, що до нас їдуть гості з різних міст України й з-за кордону, а нашій організації блокують кошти на проведення фестивалю.

Лист до мера міста Миколаєва від громадської організації «Освітній центр «Університет третього віку»

ЛИСТ-ЗВЕРНЕННЯ

Шановний Олександрє Федоровичу!

Звертаємося до вас як до останньої інстанції яка не дозволить зганьбити наше місто не тільки на всю Україну, а й на частину Європейського союзу.

Як Вам вже відомо, в місті Миколаєві восьмий рік поспіль успішно функціонує Громадська організація «Освітній центр «Університет третього віку», яка не отримуючи жодної фінансової підтримки, на безоплатній основі надає людям похилого віку сучасні знання та організовує їх дозвілля. Варто зазначити, що саме наша організація була першою в місті з організації такої діяльності, і тільки після відкриття нашої організації «університети третього віку» стали організовуватись при відділеннях територіальних центрів.

Як Вам відомо, в минулому році на базі нашої організації було проведено Всеукраїнську конференцію «Теоретичні та практичні засади соціалізації людей похилого віку», ключовою подією якої стало відкриття першого і поки що єдиного в Україні Інтернет-кафе для людей поважного віку. Комп'ютерне обладнання було подаровано нашій організації однією з ІТ-компаній нашого міста.

У вересні 2017 року, делегація із 20 осіб нашої організації (танцювально-хоровий колектив «Зорі Прибужжя»), прийняла участь у Міжнародному художньо-культурному конкурсі-фестивалі, який проходив

у місті Львові. Під час наради керівників організацій з різних міст України яка проходила у Львівській міській раді (з участю міського голови Львова А.І.Садового), місто Миколаїв було визначено одним із лідерів по роботі з людьми пенсійного віку й запропоновано провести культурно-спортивний фестиваль в травні 2018 року, який пройде в рамках міжнародного фестивалю 'Tіie із Beauty&Г, який в минулому році проводився в республіці Болгарія. На проведення цього фестивалю претендувало місто Затока (Одеська область), керівництво якої виділяло гроші на проведення цього свята, але завдяки втручанню наших міжнародних партнерів та членів всеукраїнської мережі, рішення щодо проведення заходу в Миколаєві лишилося незмінним.

Вважаємо, що нам випала дуже гарна нагода не тільки іще раз продемонструвати свою роботу, а й популяризувати наше місто, яке, досить мало знайоме українцям-пенсіонерам у зв'язку із тим, що Миколаїв дуже довго перебував у статусі «закритого» міста. В разі успішного проведення, наше місто зможе приймати людей пенсійного віку кожного року. Але головною метою цієї ідеї є зробити свято саме для наших городян, показати їм що життя прекрасне навіть після виходу на пенсію, що влада турбується про них.

В жовтні 2017 року з ідеєю про організацію такого фестивалю ми звернулися до директора департаменту праці та соціального захисту населення Бондаренка С.М., який завжди підтримував наші ініціативи. Захід було схвалено Бондаренком С.М., після чого ми почали ретельну підготовку.

Основною проблемою звичайно став пошук коштів для фестивалю. Спочатку за порадою С.М.Бондаренка ми подали заяву із проханням знайти можливість надати нам фінансування із міського бюджету. Тодішній заступник міського голови Шевченко офіційним листом надав нам відповідь, що фестиваль не може бути профінансований із міського бюджету, оскільки ми є громадською організацією. Хоча нам достовірно відомо, що Львівська міська рада знайшла можливість надати фінансову підтримку подібному фестивалю у Львові. В реалі-реалі, співорганізаторами фестивалю є департамент праці та соціального захисту населення а не тільки громадська організація, але Шевченко розглядати варіанти не став.

Ми знайшли вихід подавши проект «Фестиваль для людей поважного віку «Рух продовжує молодість» на конкурс Громадського бюджету Миколаєва й увійшли до числа тих проектів які буде профінансовано. Головним розпорядником коштів призначили департамент праці та

соціального захисту населення Миколаївської міської ради. Підготування до фестивалю продовжувались, нами було розроблено положення, визначені дати проведення фестивалю. Усі ці питання обговорювались спільними нарадами в департаменті праці.

Коли проекти було затверджено й змінювати кошторис вже було неможливо, нам стало відомо, що департамент праці та соціального захисту населення відмовляється розпоряджатися коштами й запропонував координаційній раді громадського бюджету передати повноваження розпорядження коштами по нашому проекту двом структурам: управлінню у справах фізичної культури і спорту Миколаївської міської ради та управлінню з питань культури та охорони культурної спадщини Миколаївської міської ради.

Ми звісно були неприємно здивовані такими змінами, адже всі наші дії постійно узгоджувались із департамент праці та соціального захисту населення, але керівники зазначених управлінь погодились активно співпрацювати з нами, хоча зауважили, що кошторис нашого проекту містить значні недоопрацювання, які мали бути усунуті економістами департаменту праці та соціального захисту населення, а їх бухгалтера вже не можуть змінити кошторис проекту.

Та справжньою несподіванкою став останній лист від економічного відділу департаменту праці та соціального захисту населення, в якому йдеться про те, що терміни фестивалю треба перенести у зв'язку із тим, що вірогідніше за все, кошти не встигнуть надійти.

Станом на сьогодні, ми маємо заявки на участь у фестивалі від організацій які працюють з людьми поважного віку із Львова, Черкас, Славутича, Нового Буга, Херсона. Одеси, Мелітополя, Варни (Болгарія), Царнікави (Литва). Активну підготовку до фестивалю проводить наша організація - спортивна команда і танцювально-хоровий колектив. Значна кількість учасників очікувалась від Миколаївського міського територіального центру. Люди вже мають квитки в обидві сторони, й готові їхати до Миколаєва.

СЬОГОДНІ, МИ МАЄМО ТАКІ ВАЖЛИВІ НЕБЕЗПЕКИ:

1. Якщо зараз відмінити фестиваль, й повідомити про це усім вище переліченим організаціям, наше місто попросту оганьбиться на всю Україну і навіть Європу, оскільки графік фестивалів узгоджений Всеукраїнською мережею, (наше місто саме запропонувало ці дати) ніхто в Миколаїв більше не приїде, оскільки як можна знову брати квитки в місто, яке то призначає, то відміняє такі крупні заходи?

2. Проект «Фестиваль для людей поважного віку «Рух продовжує молодість» буде нереалізований.

3. Громадську організацію «Освітній центр «Університет третього віку», яка сьогодні є членом Всеукраїнської мережі «За освіту для людей поважного віку» і претендує на входження до Європейської асоціації «університетів третього віку» виключать із усіх мереж і асоціацій. **Скажіть будь ласка, це справедлива ціна за нашу майже десятилітню безкоштовну роботу з пенсіонерами?**

4. Як міг такий безлад вчинити департамент праці та соціального захисту населення, професійним обов'язком якого є забезпечення життєдіяльності людей похилого віку? Невже люди не розуміють, що європейські фестивалі не плануються під бажання наших депутатів та чиновників. З таким ставленням, з нами ніхто ніколи не захоче мати справу. Адже фестиваль в першу чергу готується для громади міста і тут слід підключити всі територіальні центри, щоб залучити максимальну кількість одиноких і кинутих на призволяще літніх людей.

5. Ми неодноразово зверталися до департаменту праці з проханням організувати рекламу в місті про цей захід; розіслати повідомлення міським радам інших міст України? Громадська організація не в змозі це зробити замість представників міської ради.

Шановний Олександр Федоровичу!

Невже ті люди, які розбудовували нашу країну, наше місто, які замість дитинства бачили другу світову війну, в решті-решт, яким лишився невеличкий відрізок життя на цій Землі, не варті того, щоб віддати їм хоч якусь шану й влаштувати для них це свято?

Якщо кошти по Громадському бюджету дійсно будуть виділені із запізненням, має бути якась інша можливість профінансувати наш проект. Наприклад, профінансувати захід із міської програми «Соціальний захист». На нашу думку, **основна проблема в небажанні держслужбовців вирішувати проблеми. Ми чуємо від них не пропозиції щодо вирішення проблем, а причини, за якими вони не можуть вирішити те чи інше питання.**

ПРОСИМО, ЗАЛУЧИТИ ДО НАШОЇ ПРОБЛЕМИ ФАХІВЦІВ З ЕКОНОМІКИ, ДЛЯ ПОШУКУ ЦИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ТА ПРИЗНАЧИТИ ВІДПОВІДАЛЬНУ ОСОБУ, ЯКА Б НЕ УНИКАЛА ВИРІШЕННЯ ПИТАНЬ, А ДОПОМОГАЛА ЇХ КОНСТРУКТИВНОМУ ВИРІШЕННЮ.

Про ситуацію яка склалася зараз з фестивалем, пенсіонерам які входять до складу організації «Університет третього віку» іще не

повідомляли. Ця інформація буде досить нервовим «ударом» для них.

З повагою, керівник ГО «Освітній центр «Університет третього віку»: Доктор педагогічних наук, професор кафедри соціальної роботи МНУ.В.О.Сухомлинського М.М.Букач

Вивчивши наше питання, мер дав доручення допомогти отримати кошти на проведення фестивалю. Керівництво департаменту праці та соціально захисту населення було знервоване нашою наполегливістю, і хоча й без особливого піднесення, вимушено було виконувати розпорядження мера. Отже, наполеглива, цілеспрямована робота громадської організації дала результати – з 16 по 19 травня 2018 року в місті Миколаєві, відбувся міжнародний фестиваль для людей поважного віку «Рух продовжує молодість», який став одним із етапів Європейського фестивалю «Life is Beautiful».

Фестиваль пройшов під егідою Миколаївського міського голови – Олександра Федоровича Сенкевича, а організаторами фестивалю стали: громадська організація «Освітній центр «Університет третього віку», управління з питань культури та культурної спадщини Миколаївської міської ради, управління у справах фізичної культури і спорту Миколаївської міської ради, територіальний центр соціального обслуговування департаменту праці та соціального захисту населення Миколаївської міської ради.

Одним із важливих заходів миколаївського фестивалю і тією родзинкою, яка відрізняла його від інших, була організація проведення круглого столу та тему: «Форми організації роботи з людьми поважного віку». Ще до початку фестивалю організаторам вдалося підготувати й видати науково-інформаційне видання - Фестиваль для людей поважного віку «Рух продовжує молодість» у якому був узагальнений досвід практичної роботи зі створення та впровадження соціальної освітньої послуги в Освітньому Центрі «Університет третього віку». Це дозволило

кожній делегації отримати це видання й у подальшому використовувати наш досвід у своїй роботі.

За результатами круглого столу було прийнято наступні рішення:

- У 2019 році в межах фестивалю “Life is beautiful” організувати науково-практичну конференцію з питань організації освітньої діяльності для людей поважного віку (відповідальні ОЦ УТВ Миколаїв);

- До наступного фестивалю розробити навчальні програми з найбільш популярних видів навчальної діяльності серед людей поважного віку (відповідальні ОЦ УТВ Миколаїв та учасники Всеукраїнської мережі);

- У вересні 2018 року створити сприятливі умови для організації поїздки переможців Миколаївського етапу міжнародного фестивалю до Болгарії (відповідальна Гришко Людмила (Львів)).

Чому ми звертаємо увагу на результати проведеного круглого столу. Адже комусь може здатися, що це не та подія, на яку слід акцентувати увагу. Річ у тім, що коли є продуманий план і відповідальні люди за його виконання, то це передумова для подальшого просування вперед. Слід зазначити, що всі прийняті на даному круглому столі зобов'язання були учасниками виконані вчасно і якісні, що дуже допомогло нам у подальшій розбудові ОЦ УТВ.

Але наш фестиваль продовжував набирати обертів. Після круглого столу відбулося урочисте відкриття спортивної частини фестивалю на центральному стадіоні Миколаєва, де як і водиться відбувся парад учасників, привітання новообраного керівника департаменту праці та соціального захисту Миколаївської міської ради Василенка Сергія Михайловича та виступу головного судді змагань. Після чого розпочалися безпосередньо змагання із бадмінтону, бігу 60м, бігу 400м, дартсу, настільному тенісу, шашкам, шахам та стрільби з пісталету. До речі, найстаршому учаснику змагань із бігу Андрію Коломийцеву виповнилося 82 роки.

Відкриття спортивної частини міжнародного фестивалю «Рух продовжує молодість м. Миколаїв 2018р

Слід зазначити, що в цілому все пройшло дуже гарно, але не обійшлося і без переживань. Річ у тім, що коли ми затверджували програму спортивних змагань, дехто радив відмовитися від бігових видів програми, але я, як автор проекту, вирішив, що не слід обмежувати бажання учасників, тому наполіг на включенні цього виду у програму фестивалю. Хибність свого вчинку я вже побачив у процесі проведення змагань. Адже учасники, викладалися повністю, щоб перемогти, і навіть були випадки коли до фінішу вони ледь добігали, а то й розтягували м'язи, віддавши всі сили. Тому, хоча все й пройшло добре і всі учасники залишилися задоволеними, ми вирішили, що на наступні фестивалі більше не будемо так ризикувати. Це також здобутий практичний досвід.

Учасники змагань по бігу на центральному стадіоні Миколаєва міжнародний фестиваль «Рух продовжує молодість м. Миколаїв 2018р

Переможці бігу на 60 метрів серед чоловіків на міжнародному фестивалі «Рух продовжує молодість м. Миколаїв 2018р

Не менш вражаючою вийшла й художня частина фестивалю «Рух продовжує молодість». Фестиваль об'єднав представників Болгарії (м. Варна), Латвії (м. Царнікави), Львова, Славутича, Мелітополя, Черкас, Сум, Миколаєва та Нового Буга. Програма художньої частини фестивалю складалася із виступів творчих колективів у номінаціях: хорове виконання, вокальне виконання, народний танець.

Організатори та вокально-хоровий колектив «Зорі Прибужжя» перед виступом на міжнародному фестивалю «Рух продовжує молодість» м. Миколаїв 2018р

Латвія, Царнікава, Женская танцевальная группа «Gaujmaliete», Художественный руководитель г-жа Инара Вонда

Ми дуже переживали, чи витримають слухачі у залі таку кількість номерів, чи буде можливість всім виступити, адже, як з'ясувалося, у нас на перший день програми було заплановано 21 номер художньої самодіяльності, а на другий день - 15 номерів. Та все пройшло чудово.

Слухачі на заключному концерті міжнародного фестивалю «Рух продовжує молодість» м. Миколаїв 2018р

Хоча й не обійшлося і без прикростей. Як з'ясувалося перед початком заключного концерту, мер міста зможе приїхати на другу половину заходу, тож керівництво департаменту праці та соціального захисту звернулося з пропозицією, щоб ми виступ їх колективу «Джерело» перенесли з середини на кінець програми. Зробити це технічно було складно, адже програма вже була у ведучих концерту, в рубці, де відповідали за звукове оформлення виступу, у керівників колективів, які знали який номер йде за яким. Отже, щоб виконати цю забаганку керівництва департаменту потрібно було перекроювати не лише концертну програму, а й сценарій заключного концерту. Тож ми відмовили. Однак, коли вже йшла концертна програма, до мене підійшли ведучі й повідомили, що за кулісами, після свого виступу, залишився вокальний ансамбль «Джерело», який хоче вийти на сцену і ще раз виступити, як тільки у залі увійде мер. Прийшлося

йти за куліси і випроваджувати цей колектив до зал. Але незабаром ведучі знову повідомили, що «Джерело» за кулісами, і лише після того, як було сказано, що їх позбавлять нагород фестивалю вони угамувалися.

Міський голова Олександр Федорович Сенкевич вручив грамоти та призи учасникам і організаторам фестивалю за особистий приклад ентузіазму і невичерпної енергії. Зокрема мер сказав: «Я дуже радий, що в місті Миколаєві проходить сьогодні такий фестиваль. Ми і надалі збираємося підтримувати такі ініціативи, тому що найголовніше, що робить людину людиною - це відчуття взаємності. Коли ти відчуваєш, що ти комусь потрібен, що є колектив, що є той кому твоя робота і твоя життєдіяльність важлива, значить ти відчуваєш себе людиною. Тому хочу сказати, що я вдячний організаторам фестивалю, тому що ви робите ту роботу, яку повинна робити міська влада. Це відкривати місто Миколаїв світу. І ви робите те, що повинна робити міська влада - показуєте людям, що вони комусь потрібні. Комусь - це миколаївцям, це Миколаєву, це міській владі, це один одному. Тому Миколаїв буде взаємний до вас. І я дякую вам за взаємність до Миколаєва і за те що ви перебуваєте тут. Спасибі!".

Миколаївський фестиваль завершено, і кожен гість увіз у своєму серці частинку тепла, натхнення і впевненості у власних силах. Що стосується організаторів, то вони були втомлені, але задоволені тим, що не дивлячись на певні складнощі, вдалося зробити добру гарну справу для людей.

4.3. П'ятий міжнародний фестиваль для людей поважного віку «Life is beautiful» (Болгарія 2018)

Після проведення міжнародного фестивалю у Миколаєві у нас не лише розширилося коло друзів, але й додалося впевненості у власні сили, адже провівши фестиваль за європейськими стандартами (*змагання проводилися не лише між художніми колективами, як це відбувається у*

Львові, чи тільки спортивні змагання, як це відбувається у Луцьку. У нас були змагання і художніх колективів і спортивні змагання), ми отримали можливість відібрати досить потужну команду, як зі спортивних видів, так і з художнього напрямку. А курс було взято на міжнародний фестиваль «Life is beautiful» у Болгарії. Цього разу з бажаними поїхати на фестиваль проблем не було, і до нашої дружної команди увійшло у 28 осіб. Хоча слід сказати, що значної кількості учасників, зважитися на поїздку було непросто. Наші студенти - люди не молоді, чимало з них відчували і боязнь перед далекою подорожжю, хвилювалися щоб здоров'я раптом не підвело. Але виявилося, що в команді їхати веселіше, і не так вже й страшно. Учасники всіляко підтримували один одного, серед них була лікар, так що мандрівка на фестиваль була приємною і пройшла чудово.

Танцювальний та вокально-хоровий колективи «Зорі Прибужжя» перед виїздом на міжнародний фестиваль «Life is beautiful» у Болгарії (Варна 2018)

Болгарія зустріла гостей з Миколаєва гарною погодою. Болгари - дуже приємний гостинний народ, переважна більшість розмовляє російською, так що проблем у спілкуванні не виникало. Ми не втрачали часу і активно включилися в екскурсійну і фестивальну програми. У перервах між

репетиціями і виступами конкурсанти насолоджуючись відпочинком на знаменитому пляжі Золоті Піски, екскурсіями по країні.

З 11 по 15 вересня в м. Варна проходив п'ятий міжнародний фестиваль для людей поважного віку «Life is beautiful», в якому взяли участь представники Білорусі, Греції, Латвії, Литви, Македонії, Молдови, Росії, України та Болгарії. Як правило, в попередніх фестивалях, загальну перемогу отримували господарі фестивалю, але не цього разу, бо Україна була представлена сильною і дружньою командою, яка складалася з представників: Дрогобича, Житомира, Львова, Миколаєва та Славутича, яка здобула 25 призових місць в номінаціях культура та спорт. Саме ця команда зуміла вибороти не лише перше місце у спортивних змаганнях і перше місце серед художніх колективів, але й загальнокомандне перше місце. У скарбничку нашої перемоги залікові бали принесли:

Дрогобич – одне призове місце;

Житомир – три призових місця;

Львів – п'ять призових місць;

Славутич – шість призових місць;

Миколаїв – десять призових місць.

Однією з героїнь миколаївської команди стала Анна Віталіївна Мельник - дитячий невролог миколаївської дитячої поліклініки №3, слухачка «Університету третього віку», яка принесла нашій збірній перші місця в дартсі та настільному тенісі.

Олександр Васильович Антонов - теж спортсмен- аматор з багаторічним стажем, також став володарем золотої медалі, обійшовши у вирішальному поєдинку багаторічного переможця попередніх фестивалів колишнього мера міста Варни.

Наших тенісистів підтримали й інші представники миколаївської команди:

Бондаренко Людмила Іванівна.- аеробіка – 3 місце;

Кіпер Тамара Василівна – шахи (жінки) 1 місце;

Осадчий Петро Олександрович. – дарц (чол.) 1 місце;

Сідлецька Надія Дмитрівна - дартс (жін.) 1 місце.

Яскравим і красивим було урочисте відкриття фестивалю. Учасники пройшли парадом у національних костюмах по набережній Золотих Пісків. Дуже тепло зустрічали нас глядачі - багаточисельні відпочиваючі та гості з різних країн. Учасники фестивалю співали народні, пісні, танцювали

Делегація з Миколаєва перед парадом учасників на міжнародному фестивалі «Life is beautiful» у Болгарії(Варна 2018)

Делегація з Миколаєва перед виступом на міжнародному фестивалі «Life is beautiful» у Болгарії(Варна 2018)

Наших спортсменів підтримали й представники художньої самодіяльності

Букач Микола Миколайович – сольний спів 3 місце;

Танцювальний колектив «Зорі Прибужжя» - 1 місце.

Команда громадської організації «Освітній центр «Університет третього віку» на параді відкритті міжнародного фестивалю «Life is beautiful» (Болгарія 2018р.)

Як видно з наведеного, команда Освітнього центру «Університет третього віку» Миколаєва зробила суттєвий внесок у загальну перемогу України на фестивалі.

Ще чим запам'ятався болгарський фестиваль, так це доброзичливістю й намаганням підтримати спортсменів і артистів, які перебороли власні страхи і вийшли на майданчик чи сцену, тому волонтерство і допомога іншим - ці два поняття постійно відчувалися у повітрі свята. Трапилося так, що на фестивалі у Болгарію не зміг поїхати концертмейстер ансамблю «Джерело», тому прийшлося у терміновому порядку вчити їх репертуар та проводити репетиції, адже для загальної перемоги важливим був кожен бал. Ця робота не пройшла даремно, у результаті «Джерело» посіло друге місце, додавши нашій команді додаткові бали.

Іван Ніколов (засновник фестивалю «Life is beautiful»), Добрила Івановська (92 роки представниця Македонії- перше місце у сольному співі), Букач М.М. (представник України- третє місце у сольному співі) перед виступом на міжнародному фестивалі «Life is beautiful» у Болгарії(Варна 2018)

Та на цьому наша волонтерська діяльність не скінчилася на фестивалі. Сталася ще одна несподіванка: у 92 річній співачки з Македонії, у перший конкурсний день вийшли з ладу електронні записи її пісень, що примусило її закінчувати свій виступ без супроводу. Отже, вона та організатори фестивалю звернулися до нас з проханням допомогти Добрілі Івановській, підібравши необхідний акомпонемент та провівши репетиції. Результатом цієї допомоги стала перемога Добріли у номінації вокальний спів.

Чим ще запам'ятався фестиваль у Болгарії, так це гарним відпочинком і радушним прийомом господарів. Дуже гарно було організовано харчування учасників, крім шведського столу, коли людина мала можливість їсти те що вона бажає, був ще й безкоштовний бар з напоями, де бажаючі могли випити чашку кави, чаю, чарку коняку, горілку, келих вина. І що цікаво, там ми не побачили когось п'яним, чи такого хто не контролював власну поведінку.

Добре був організований і відпочинок. У пеший же день після нашого приїзду нас повезли на екскурсію до Аладжа монастиря, у якому в XII-

XIУст. мешкали монахи-відики. Це найбільш відомий середньовічний скельний монастир.

Монастир Аладжа — православна святиня, найвідоміший середньовічний скельний монастир Болгарського Причорномор'я

А у вечері нас чекала зустріч-знайомство у ресторані, де крім гарних страв, був організований виступ фольклорного болгарського танцювального ансамблю, який познайомив нас зі своєю танцювальною культурою, зокрема було показано й танок на палаючих вуглях. Усі наступні дні, у час вільний від репетицій та виступів ми мали можливість самостійно поїхати на екскурсії до Несебру, на мис Каліакра, до Бургаса та ін. Все залежало від смаків і вподобань людини, але за ці додаткові екскурсії ми вже платили самостійно. Хто не хотів, або не мав можливості їхати на екскурсії, мав можливість досхочу насолодитись «золотими пісками» і теплими чистими пляжами, які були безкоштовні.

Танцювальний та вокально-хоровий колективи «Зорі Прибужжя» відпочивають на Золотих пісках (міжнародний фестиваль «Life is beautiful» у Болгарії (Варна 2018)

А у вечірні години, вільні від спортивних і художніх змагань, відбувалися дискотеки. Якось одного вечора, мій сусіда по кімнаті Козик Володимире Фірсовичу, прийшов після дискотеки до кімнати. Я йому кажу: «Бачив Фірсовичу, як Ви «зажигали» на дискотеці». А він мені каже: «Микола Миколайовичу, а де ще мені розважитися як не тут. Якщо я піду танцювати у нас на дискотеку, то скажуть, що у діда не все нормально з головою, а тут усі такі. От же є можливість потанцювати й відпочити».

Перший виступ команди ГО ОЦ УТВ на міжнародному фестивалі виявився вдалим не лише виходячи із призових місць, але й подальшого розширення кола знайомих. Якщо до цього фестивалю ми були знайомі з представниками Білорусі, Словаччини та Латвії, то тут ознайомилися з болгарами, естонцями, македонцями та латвійцями.

Після цього фестивалю з Болгарії від організаторів міжнародного фестивалю «Life is beautiful» на ім'я мера Миколаєва Синкевіча О.Ф. було надіслано подячного листа щодо нашої участі у фестивалі. А нашу команду запросили взяти участь у наступному фестивалі для людей поважного віку у Хорватії. І слід зазначити, якщо до поїздки на фестиваль у Болгарії у багатьох було скептичне ставлення (навіть чи знайдуться охочі, знайдуть кошти, зможуть підготуватися), то на участь у наступному фестивалі у нас вже заздалегідь були бажані. Перемоги надихають на подальший розвиток.

4.4. Другий фестиваль «Рух продовжує молодість» (Миколаїв 2019)

Занурюючись у фестивальний рух, ми відчули таку його особливість, що якщо хочеш щоб тебе запрошували на фестивалі до інших країн, ти маєш також людей запрошувати до себе. Виходячи з цього у нас не було іншого виходу, як за довго до поїздки у Болгарію, розпочати підготовку до другого фестивалю «Рух продовжує молодість» у Миколаєві. Ми вже були більш досвідченими, а отже, могли передбачити деякі перепони при підготовці до фестивалю, тому не витрачаючи зайвого часу було

підготовлено і подано проект на конкурс до громадського бюджету міста Миколаєва на 2019 рік і проведена відповідна робота з підготовки до голосування слухачів нашого освітнього центру.

Складність полягала у тому, що голосування по громадському бюджету розпочиналося перед самим виїздом нашої групи до Болгарії, а закінчувалося через три дні після нашого повернення. Тобто, найбільш активна частина наших слухачів більший час голосування була відсутня і не могла допомогти у боротьбі за перемогу у конкурсі. Наразі в Миколаєві залишилася Клименюк Наталія Василівна, яка зуміла мобілізувати студентів, знайомих, решту слухачів освітнього центру і завдяки набраним голосам триматися на такому рівні, який дозволив тим, хто приїхав із Болгарії активно включитися у боротьбу, здобути таку бажану перемогу.

Хоча ми й намагалися передбачити можливі перешкоди у процесі підготовки до фестивалю, але усього передбачити не змогли. Особливо нас вибивала із колії відсторонення адміністрації Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського, яка перестала не лише надавати нам студентів для проведення практичних занять з англійської мови, інформаційних технологій, історії та ін., але й відмовляла у заняттях в спортивній, актовій залах, і навіть використовувати пусті аудиторії. Коли до ректора приходили активісти ОЦ УТВ, він відсилав їх до проректорів, які не вирішували питань. Більше того, нам заблокували можливість провести Всеукраїнську конференцію з вирішення проблем людей поважного віку, адже щоб її провести потрібно було рішення вченої ради університету, а нам заблокували ці документи на рівні ради факультету. Стало зрозуміло, що паралельно із підготовкою до фестивалю ми маємо шукати інше місце дислокації для нашої організації.

Якщо є проблема, її потрібно вирішувати. Наша громадська організація укладає угоди з Миколаївським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти та Одеською академією неперервної освіти, що відкрило нам можливість не лише підготувати Всеукраїнську

науково-практичну конференцію присвячену соціалізації пенсіонерів, але й видали посібник з неформальної освіти людей поважного віку

Фестиваль «Рух продовжує молодість 2019» стартував першого травня, Всеукраїнською науково - практичною конференцією, на якій обговорювали питання роботи з людьми поважного віку їхньої освіти та дозвілля. Метою конференції був обмін досвідом між теоретиками та практиками які займаються організацією життєдіяльності людей похилого віку. Учасники конференції обговорили питання, пов'язані з поліпшенням якості життя людей старшого покоління, організації їхнього дозвілля та освіти. За словами організаторів, слід переглянути ставлення до цієї категорії населення, залучати до громадської активності, виробити загальну концепцію, яка має працювати по всій країні

В основі навчання людей поважного віку покладено ідею інтеграції неформальної та формальної освіти. Використовуючи педагогічні інновації особистісно-розвивального спрямування авторський колектив (Букач М.М., Клименюк Н.В., Прасол Д.В., Литвиненко І.С., Главацька О.Л., Маковій О.О. та Самодумська О.Л.), зумів підготувати навчально-методичний посібник «Неформальна освіта людей поважного віку».

Дискусія на конференції відбувалася досить активно так як у залі науково-педагогічної бібліотеки зібралися зацікавлені люди й у більшості своєї практики, які прагнули не лише поділитися власними думками щодо вирішення поставлених проблем, але й послухати думки інших. Особливість обміну думками полягала у тому, що тут зібралися, як науковці, що розробляють дану проблему, так і працівники територіальних центрів, які працюють з людьми поважного віку, а також представники волонтерського руху.

Другий день фестивалю розпочався концертними виступами колективів художньої самодіяльності у Кашнутитановому сквері. Може виникнути питання, а чому фестиваль відбувався у Каштановому сквері? Аналізуючи результати першого фестивалю «Рух продовжує молодість»,

ми прийшли до висновку. Хоча й була проведена достатньо активна рекламна компанія про наш фестиваль, все ж таки слід було визнати, що значна частина містян не звернула уваги на цей захід, так як він проходив у актовій залі. Тому, виходячи з бажань, як найширше популяризувати активний спосіб життя пенсіонерів, ми вирішили перший фестивалний день провести на відкритій площадці у центрі міста у «Каштановому сквері». Безумовно, був ризик, що погода може зіпсувати наш задум, то на цей випадок ми підстрахувалися залогом. Але до початку нашого концертного виступу тучі розійшлися, виглянуло сонечко і це сприяло піднесеному настрою учасників і гарним виступам.

На цей раз у нашому другому фестивалі взяли участь такі художні колективи:

з інших областей України:

1. Сімейний гурт «А ми удвох» Таскіра і Володимир Максюті з міста Біла Церква Київської області;
2. Танцювальний колектив «Шахерізада Степанівна» Вознесенівського району Запорізького міського територіального центру соціального обслуговування населення,
3. Танцювальний колектив «Аматор» місто Львів
4. Танцювальний дует Людмила Голубева та Олег Латишев місто Львів.
5. Вокальний ансамбль «Тавричанка» місто Мелітополь Запорізької області, Територіальний центр соціального обслуговування Мелітопольської міської ради Запорізької області

з Миколаївської області:

1. Гурт «Кримківчанка» село Кримка Первомайського району, Миколаївській області
2. Вокальний ансамбль «Джерела» село Лиса Гора Миколаївської області Первомайського району

з Миколаєва:

1. Переможець фестивалю «Life Is Beautiful» 2018 у місті Варна Болгарія Танцювальний колектив «Зорі Прибужжя» громадської організації «Освітній центр «Університет третього віку» місто Миколаїв
2. Танцювальний колектив «Веселка» Міського територіального центру соціального обслуговування міста Миколаєва
3. Квартет «Суперстар» міського територіального центру соціального обслуговування міста Миколаєва
4. Фольклорний ансамбль «Джерело», Міський територіальний центр соціального обслуговування міста Миколаєва.
5. Переможець фестивалю «Life Is Beautiful» 2017 у місті Львові Хоровий колектив громадської організації «Освітній центр «Університет третього віку» міста Миколаєва.

Крім того, до нас у гості приїхали представники від громадських організацій зі Слов'янська, Полтави та Грузії, щоб подивитися, що це таке миколаївці вигадали, і чи можна брати в майбутньому у цих заходах участь. Наскільки нам стало відомо враження були позитивними.

Порівнюючи якість виступів гостей фестивалю та їх кількість ми могли однозначно сказати, що якість покращується, а кількість збільшується. Другий фестивальний день, як і рік тому, відбувся у залі Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. Як і під час першого фестивалю, актова зала була повністю заповнена, і не дивно, адже на сцені вирували емоційні виступи, яких багато хто не очікував від людей поважного віку.

Сімейний гурт «А ми удвох» Гаскіра і Володимир Максюти з міста Біла Церква Київської області, який своїми піснями нагадав нам про талановиту твориню української народної пісні. Марусю Чурай, яка подарувала нам такі відомі пісні, як «Засвіт встали козаченьки», «Грицю, Грицю до роботи», «Віють вітри, віють буйні», «Ой не ходи Грицю та на

вечорниці» та ін. Дует Таскіри і Володимира Максют задушевно виконали пісню на слова С. Реп'яха та музику М.В. Збарацького.- «Чураївна».

Друга пісня цього дуету «В саду осіннім айстри білі» також має цікаву історію. Річ у тім, що цей український романс з'явився у 19 сторіччі і був популярний в Україні. Опублікований в 1961 у збірнику «Українські народні романси» Відомості про автора слів та музики — відсутні. Романс вважається українською народною піснею. Але в 60-х роках 20сторіччя у мелодії пісні неочікувано з'явився «автор» Терент'єв, після чого цю пісню почали виконувати під назвою «Вот кто-то с горочки спустился...». Та Таскіра і Володимир заспівали цей твір у первісному вигляді.

Вишуканістю й відточеністю рухів вразив глядачів танцювальний колектив «Аматор», який виконав вальс «Тихо над річкою» та танцювальний дует Людмила Голубева та Олег Латишев зі Львова. Художній керівник та постановник Вшинепольська Ірина Давидієна.

Нас також тішило те, що більшу активність стали проявляти зацікавленість до нашого фестивалю представники Миколаївщини. А то виходило, що ми робимо фестиваль для представників всієї України та закордонних гостей, а наші найближчі таланти не охоплені цією роботою. Отож, цього разу до нас завітали два гурти з Первомайського району Миколаївської області, це:

переможець обласного конкурсу «Волонтер року» у номінації «Кращий волонтер у сфері культури» Гурт «Кримківчанка» село Кримка Художній керівник Триколенко Людмила Володимирівна та вокальний ансамбль «Джерела» село Лиса Гора. Художній керівник: Бабич Людмила Василівна.

Безумовно, ще однією родзинкою цього фестивалю став виступ танцювального колективу «Шахерізада Степанівна» Вознесенівського району Запорізького міського територіального центру соціального обслуговування населення, художній керівник Коренбліт Ірина, який порадував глядачів яскравими, неординарними танцями. Так під час

виступу представниці цього колективу Лашенко Олени, яка виконуючи східний танок «Монажос», настільки вразила гнучкістю тіла, шпагатами, гарною пластикою, що один глядачів у зали сказав: «Оце так бабуля!!!»

*Глядачі та учасники на гала-концерті фестивалю
«Рух продовжує молодість 2019»*

Миколаївський міський голова Олександр Сенкевич привітав учасників фестивалю і відзначив, що Міжнародний фестиваль «Рух продовжує молодість» повинен стати однією з візитівок нашого міста:

- Перекоаний, що участь у цьому заході заряджає вас енергією на весь наступний рік. Фестиваль фінансується завдяки перемозі проекту в програмі Громадський бюджет, що діє в Миколаєві протягом трьох років та покликаний дати городянам можливість самостійно вирішувати, куди спрямувати кошти міської скарбниці. Дякую всім, хто цього року долучився до нашого заходу та його організаторам. Радий вітати гостей нашого міста, адже саме завдяки вам Миколаїв відкривається світу, - сказав мер Олександр Сенкевич. – Бажаю всім натхнення та чудового відпочинку!

Голова громадської організації «Освітній центр «Університет третього віку» Микола Букач продемонстрував присутнім посібник з неформальної освіти, що був підготований спеціально для людей поважного віку. Крім того, він анонсував нововведення: цього року впроваджено окремі номінації для тих команд, що здобули перші місця за загальною кількістю балів у спортивних, вокальних та танцювальних випробуваннях. Відзнаки переможцям вручив Олександр Сенкевич. Перше місце та головний кубок – здобула команда міського територіального центру соціального обслуговування Миколаєва.; на другому місці – команда «Освітнього центру «Університет третього віку» міста Миколаєва.; третє місце вибороло талановите подружжя Таскіра та Володимир Максюта з міста Біла Церква. Їх маленький творчий колектив називається «А ми удвох». Про участь у фестивалі вони розповідають із захопленням та вважають, що Миколаїв є прикладом для всієї України. Крім, призерів, відзнаки фестивалю "Рух продовжує молодість" отримали учасники конкурсу у номінаціях вокально-хорового, танцювального та спортивного напрямків.

Мер Олександр Сенкевич нагороджує учасників і організаторів фестивалю: дует Таскіра та Володимир Максюта з міста Біла Церква; співголовою громадської організації «Освітній центр «Університет третього віку» Клименюк Н.В.

Виступ хорового та танцювального колективів громадської організації «Освітній центр «Університет третього віку» на фестивалі «Рух продовжує молодість 2019»

Порівняно з попереднім фестивалем розширилася кількість учасників спортивних змагань, так у дартсі взяло участь 40 осіб, у стрільбі – 26, настільному тенісі – 18, шашках – 14, та у шаха – 13. Загалом у спортивних змаганнях другого фестивалю «Рух продовжує молодість» взяло участь 111 осіб.

Організаторам фестивалю вдалося також і урізноманітнити й відпочинок гостей: по-перше, була знайдена можливість збільшити кількість піших екскурсій, завдяки залученню до їх проведення слухачів нашого освітнього центру, по-друге, нам вдалося організувати річкову екскурсію, яка дуже сподобалася нашим гостям, адже багато хто приїхав з місцини, де немає таких великих річок як Південний Буг.

Річкова екскурсія для учасників міжнародного фестивалю «Рух продовжує молодість» (Миколаїв 2019)

І безумовно, у гостей завжди користується підвищеною популярністю виїзд на узбережжя Чорного моря, де після напружених змагань, ми намагаємося дати можливість відпочити й отримати додатковий заряд бадьорості. Адже, якщо хочеш, щоб фестиваль «Рух продовжує молодість» користувався популярністю й збирав цікаві колективи, маєш думати, як зробити, щоб у людей з'явилося бажання ще раз завітати до нас у гості.

Делегації з Миколаєва, Львова, Полтави й Запоріжжя відпочивають після виступів на фестивалі

Гості поїхали, а ми вже думали про наступний фестиваль для людей поважного віку, який мав проходити у Хорватії. Адже ми сподівалися виступити не гірше ніж у Болгарії. А для цього потрібно було наполегливо готуватися. До речі, наш фестиваль «Рух продовжує молодість 2019», став своєрідним майданчиком для підготовки виступів на міжнародному рівні.

Від попередньої поїздки на міжнародний фестиваль до Болгарії ми всі отримали масу позитивних вражень. Незабутній відпочинок, взаємну підтримку, знайомства з учасниками з інших країн, тому були налаштовані на зливу позитивних емоцій і від знайомств з природою і людьми Хорватії.

4.5. Шостий міжнародний фестиваль для людей поважного віку «Life is beautiful» (Хорватія 2019)

Шостий міжнародний фестиваль для людей поважного віку «Life is beautiful» відбувався з 15 по 21 травня 2019 року у Хорватії на острові Раб.

Команда України складалася із представників Житомира, Львова, Славутича, Стрія та команди громадської організації «Освітній центр «Університет третього віку» з міста Миколаєва. Разом із українцями у фестивалі брали участь команди Білорусії, Боснії і Герцеговини, Болгарії, Латвії, Росії, Словаччини, Словенії і Хорватії - всього понад 600 учасників, більше 400 з яких брали участь в творчих конкурсах, а більше 150 у спортивних змаганнях. Так що конкуренція була досить серйозною.

У зв'язку з такою великою кількістю конкурсантів, організатори фестивалю вимушені були перенести виступи творчих колективів на день раніше, щоб всі колективи мали можливість виступити. Виходячи з цього, сталося так, що наша делегація після двох суток у дорозі, приїхала на острів Раб вранці 15 травня, нас почали заселяти у готелі о 12.00, а вже о 16.00 наш колектив був на сцені, так як нам було надано право відкривати фестиваль, як переможцям. Отже, від нашого виступу залежав загальний настрій української делегації. І нам вдалося вразити господарів і гостей фестивалю, якістю підготовлених номерів. Бурхливими оплески зустрічали хорвати «Пісню про Спліті» на їхній рідній мові та народний хорватський танок «Потрясуйку». «Коли наш танцювальний колектив «Зорі Прибужжя» танцював «Потрясуйку», то ми з подивом побачили, що хорвати пустилися в танок разом з нами!» - згадує учасниця фестивалю, голова ради самоврядування «Університету третього віку» Наталія Солов'єнко.

Зачарувало глядачів і задушевне виконання дуєтом Надії Сідлецької і Марії Політухи української народної пісні «Закувала зозуленька». Підтримав загальний настрій піснями «Ніч яка місячний» і «Пісня про рушник» Микола Букач, який у підсумку завоював третє місце серед солістів. Як нам здається із своїм завданням ми впоралися і емоційно налаштували представників української команди на перемогу. Нас підтримали представники Славутича, Житомира, Львова, Рівного.

Починаючи з 17 травня розпочалися змагання з дартсу, пітанку. У дартсу змагання проводилися у різних вікових категоріях, тому нам тут вдалося вибороти шість нагород, зокрема:

1 місце здобули: Сідлецька Надія, Мельнікова Ганна та Кулібаба Анатолій.

2 місце здобув Лагунець Григорій.

3 місце вибороли Суник Людмила та Рязанова Тетяна.

Хотілося б відзначити, що Кулібаба Анатолій та Лагунець Григорій змагалися у віковій категорії за 80 років. Це інформація для тих, хто вважає, що йому пізно займатися улюбленою справою.

У цей же день відбулися змагання з пітанку, і слід зазначити, що не дивлячись на серйозну конкуренцію, наша команда у складі Зуб Любові та Суник Людмили зуміла завоювати третє місце. Таким чином, миколаївська команда у перший день змагань виборола 7 призових місць.

18 травня відбулися змагання з футболу, шахів і настільного тенісу. Що стосується футболу, то тут збірна нашої країни змагалася з Хорватами та об'єднаною командою Росії і Болгарії. Якщо хорватам ми свій перший матч програли, то у росіян з болгарками виграли, і зайняли друге місце.

На шаховому турнірі, всі призові місця зайняли представники України, а Мельнікова Ганна з Миколаєва виборола друге місце серед жінок.

Та найбільшого успіху наша команда, яку підготував Антонов Олександр, досягла на турнірі з настільного тенісу. Тут також змагання відбувалися у різних вікових категоріях, тому ми отримали наступні результати:

1 місце – Амеліна Людмила, Мельнікова Ганна, Антонов Олександр, Лагунець Григорій;

2 місце – Кулібаба Анатолій;

3 місце – Зуб Любов.

Якщо говорити про спортивну частину фестивалю, то слід сказати, що загалом розігрувалося 42 медалі, з яких 28 виборола Україна. Причому команда Громадської організації «Університет третього віку» міста Миколаєва принесла об'єднаній команді 14 медалей. Завдяки такій наполегливості, в категорії спорт Україна виборола перше місце. А так, як найбільший внесок у цю перемогу зробили миколаївці, то саме нашій команді було передано кубок переможців (кубок 1).

Призи здобуті громадською організацією «Університет третього віку» міста Миколаєва на шостому міжнародному фестивалі для людей поважного віку «Life is beautiful». (Хорватія острів Раб травень 2019 року)

Перемога у культурній та спортивній частинах фестивалю дозволила нам зайняти загальне перше місце і увезти в Україну головний приз фестивалю, який відправився до Львова.

Вважаємо, що слід звернути увагу на ще одну нагороду, яку ми привезли до Миколаєва. Організатори міжнародного фестивалю культури і спорту «Life is beautiful», вперше серед українських команд, нагородили громадську організацію «Університет третього віку» міста Миколаєва, за особливий внесок у розвиток фестивального руху на теренах України і Європи. Це результат наполегливої роботи, а саме, переможна участь у

трьох фестивалях «Life is beautiful» (Львів 2017, Варна 2018, о. Раб Хорватія 2019) та організація двох фестивалів «Рух продовжує молодість» (2018 та 2019 рр.) у Миколаєві. Цей кубок нам вручив представник президента Хорватії Лука Халович, що засвідчує визнання європейськими колегами тієї роботи, яка проводиться у цьому напрямі у місті Миколаєві.

Перемоги може здобувати лише команда у якій панує дружба і взаємодопомога. Саме

Команда громадською організацією «Університет третього віку» міста Миколаєва на шостому міжнародному фестивалі для людей поважного віку «Life is beautiful».

(Хорватія острів Раб травень 2019 року)

Зуб Любов та Суник Людмила змагаються за перемогу у дартсі на шостому міжнародному фестивалі для людей поважного віку «Life is beautiful».

Виступ танцювального колективу «Зорі Прибужжя» громадської організації «Університет третього віку» міста Миколаєва на шостому міжнародному фестивалі для людей поважного віку «Life is beautiful». (Хорватія острів Раб травня 2019 року)

Виступ хорового колективу «Зорі Прибужжя» громадської організації «Університет третього віку» міста Миколаєва на шостому міжнародному фестивалі для людей поважного віку «Life is beautiful». (Хорватія острів Раб травня 2019 року)

Виступ Букача М.М. громадська організація «Університет третього віку» міста Миколаєва на шостому міжнародному фестивалі для людей поважного віку «Life is beautiful». (Хорватія острів Раб травня 2019 року)

Нас вразили краєвиди та люди Хорватії. Тут поєдналися прекрасний природний ландшафт та кам'яниста дуже складна для землеробства земля, кожен клаптик якої люди у повному сенсі відвойовують у природи. Але

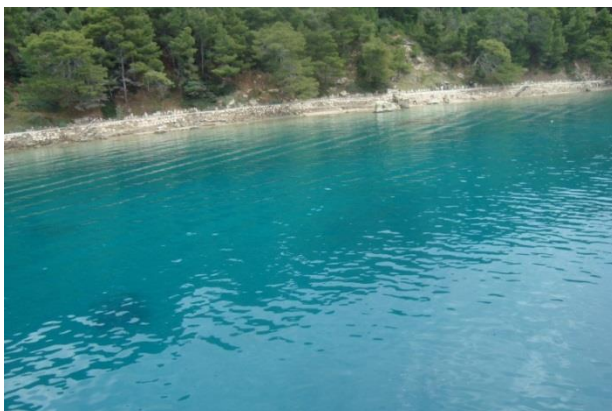
разом з тим, ми побачили й як вони доглядають і зберігають те, що дала їм природа.

Вигляд хорватських островів з півночі

*Пальми перед готелем, де мешкала делегація з Миколаєва
(південний бік острова Раб)*

Затока та парк острова Раб де миколаївці відпочивали після змагань

Тут прозоре море і велика кількість тіні від соснового бору, який спускається до самісінької води. Створені всі умови для відпочинку – якщо пройшов дощ, то вже через п'ять хвилин доріжки сухі, тому, що прокладені стоки, і можна йти гуляти по парку або на катері виїхати на екскурсію до сусідніх островів. На острові багато кав'ярень, ресторани, де можна посидіти й поспілкуватися з друзями. Ми тут побачили, яким має бути відношення до людини, не залежно від її стану й віку і побачили ставлення людей до того, що її оточує – навкруги чистота, все викладене пліткою, всі привітні й гостинні.

Бенедиктинський монастир XI століття та церква св. Марії (XIII століття) на о.Раб

Поїздка до Хорватії була не простою, в плані того, що ми у дорозі знаходилися майже дві доби, але вона залишила гарні спогади і надала впевненості, що ми разом здатні долати й не такі туристичні маршрути, а отже, можемо планувати відкриття нових країн і розширювати коло друзів.

Після переможного повернення з Хорватії, громадська організація звернулася до мера міста з проханням про надання можливості на засіданні міської ради відзначити подяками тих людей, які своєю працею допомогли нашим пенсіонерам здобути перемогу на шостому міжнародному фестивалі для людей поважного віку «Life is beautiful у Хорватії. Чиновники з мерії нам казали, що нічого з цієї пропозиції у вас не вийде, тому, що на засіданнях міської ради, якщо когось і нагороджують, то це виключно депутатів. Однак ми не здавалися, ми вважали, що людина за гарне ставлення до своєї праці має почути просте слово «дякуємо»! Наша

наполегливість увінчалася успіхом – нам надали можливість виступити на засіданні міської ради, де Олександр Сенкевич вручив подяки тим, хто сприяв організації фестивалю в Миколаєві, а отже й підготовці нашої команди до виступу в Хорватії. Але серед тих, хто всі ці три роки підтримував фестивальний рух людей поважного віку на Миколаївщині був і Олександр Сенкевич, який кожного року віддавав свій голос, під час голосування, за проект нашого фестивалю, зустрічався з учасниками фестивалю, допомагав вирішувати непрості організаційні питання.. Тому не дивно, що ми вирішили, разом з безпосередніми організаторами фестивалю, вручити подяку і меру Миколаєва Сенкевичу Олександровичу Федоровичу.

Голова ГО «ОЦ УТВ» Букач М.М. та співголова Клименюк Н.В. вручають на засіданні міської ради подяку громадської організації «Освітній центр «Університет третього віку» меру Миколаєва Сенкевичу О.Ф.

4.6. Життя продовжується

Розмірковуючи про фестиваль 2020, ми, чесно кажучи, не знали чи відбудеться він взагалі. Вже на цьому етапі розвитку ГО ОЦ УТВ для нас

не було великим питанням де шукати кошти – знову підготувати проект фестивалю на громадський бюджет. По-перше, цей проект вже був випробуваний, тому писати його було не складно, по-друге, владні структури побачили користь для міста і для людей старшого віку від цього проекту, тому ми відчували підтримку. Але з'явилися інші, більш складні завдання, а саме, ми вимушені були піти з Миколаївського національного університету ім.В.О.Сухомлинського, а з цього випливало три проблеми:

а) якщо раніше керівництво ГО ОЦ УТВ і вся документація знаходилися на кафедрі соціальної роботи, то тепер у нас не було ні якого приміщення, не було де збиратися й вирішувати елементарні питання щодо організації роботи організації;

б) ми залишилися без підтримки студентів, які допомагали нам у волонтерській роботі з людьми поважного віку, а також підтримували наш проект під час голосування;

в) нам потрібно було самим шукати роботу, адже не маючи роботи, ми не могли займатися волонтерством..

Так як ще на початку 2019 року ми побачили цілеспрямовану протидію нашій роботі з боку адміністрації університету (заборона використовувати для занять актову залу, вільні аудиторії, перешкоджання студентам йти до нас на практику та ін.), то почали вже тоді думати як вирішити вищезазначені проблеми, як забезпечити подальшу життєдіяльність громадської організації.

Коли стало відомо, що ми пішли з університету, то деякі наші «доброзичливці», почали розповсюджувати думку, що наша громадська організація не витримала конкуренції і саморозпустилася. Але їм довго радити ми не дали. Питання щодо приміщення нам вдалося вирішити за допомогою наших давніх партнерів, з якими ми працювали всі попередні дев'ять років, і яким допомогли створити комп'ютерний клас – це науково-педагогічна бібліотека Миколаєва. Директор бібліотеки Кортусов Константин Миколайович запропонував нам більш активні форми

співробітництва і надав невеличку кімнату, у якій ми й розмістили штаб нашої громадської організації.

Щодо компенсації студентів, то тут також було знайдене рішення. Саме життя нас примусило більше повноважень передати самоуправлінню. Самі наші слухачі почали контролювати і спрямовувати роботу гуртків. Ми разом із активом прийшли до висновку, що нам не потрібна велика кількість слухачів, тепер наша позиція була спрямована на якість слухачів їх згуртованість. Що це означало?

У попередні роки були непоодинокі випадки, коли деякі слухачі приходили до нас з вимогами «ви нам забор'язані» забезпечити комп'ютерами, обладнаними аудиторіями, щоб викладали доценти і професори, зробити розклад зручний персонально для нас та ін. Ці пенсіонери не розуміли елементарних речей, що ми не державна організація, яка отримує від держави кошти і має виконувати забор'язання взяті державою перед громадянами. Ми громадська організація, яка не отримує ніяких коштів від держави, і створені для того щоб на волонтерських засадах допомогти людям організувати власну дозвілеву діяльність, активні форми спілкування і співпраці. А якщо це відбувається на волонтерських засадах, то ми маємо підлаштовуватися під тих викладачів, які погодилися безкоштовно, у вільний від основної роботи час, працювати з нашими слухачами. Отже, ми пояснювали, тим хто ставив такі вимоги, наші можливості і рекомендували або змінити власне ставлення, що хтось комусь щось забор'язаний, або йти до тієї організації, яка зможе забезпечити їх заборганки.

Ми вирішили, якщо ми хочемо досягати позитивних результатів, то у нас має утворитися команда. Лише командна гра може дозволити досягти успіху. І буквально з перших тижнів на новому місці дислокації, життя стало випробовувати ці нові наші підходи на міцність. Адже розпочався процес голосування за проект «Фестиваль рух продовжує молодість 2020», коли у нас вже не було підтримки ні студентів, ні викладачів університету.

Нам потрібні були активні, командні члени громадської організації, тому ми вирішили, що будемо приймати до своїх лав лише тих, хто проявить активність при голосуванні. Нашу компанію з організації голосування очолила керівник старостату ГО ОЦ УТВ Солов'єнко Наталія.

Керівник старостату громадської організації Освітній центр «Університет третього віку» Солов'єнко Наталія

І це перше випробування, на вміння досягати поставленої мети, ми витримали, хоча було зараховано на 2019-20 навчальний рік, усього 121 особу (у попередні роки набирали до 200 осіб), за результатами голосування члени нашої громадської організації зуміли зібрати за наш проект 286 голосів і посісти шосте місце (гранти надавалися 16 кращим проектам).

До початку жовтня, керівництву громадської організації вдалося організувати заняття з таких напрямів, як педагогіка та психологія, хорове мистецтво, хореографія, українська та англійська мови, художня праця, фізична культура (скандинавське ходіння, дихальна гімнастика, теніс), комп'ютерні технології. Тобто із десяти напрямків навчальної роботи, нам вдалося відновити у цьому році вісім (не знайшли фахівців з німецької мови та історії). Але вже наприкінці першої половини навчального року, самі наші слухачі знайшли викладача з історії. Так що майже всі інтереси слухачів було задовільнено.

А 29 листопада 2019 року, керівництво ГО ОЦ УТВ було запрошено до виставкової зали Миколаєва, де до Міжнародного дня волонтера, підбивалися підсумки конкурсу «Волонтер року». Заступник голови облдержадміністрації Олександр Трайтлі привітав переможців та подякував їм за чуйність, людяність та активну громадську позицію.

ГО "Освітній центр "Університет третього віку" стала переможцем конкурсу "Волонтер року" в номінації "соціальний захист", вже в п'яте. Це була перемога усього дружнього колективу громадської організації.

*Конкурс «Волонтер року 2019» м. Миколаїв
(З ліва на право Редька В.І. голова обласної організації волонтерів Миколаївської області, Клименюк Н. В. заступник голови ГО ОЦ УТВ, Букач М. М. голова ГО ОЦ УТВ, Солов'єнко Н. В. керівник старостату ГО ОЦ УТВ)*

Кубок та почесна грамота громадської організації «Освітній центр «Університет третього віку» - переможцю обласного конкурсу «Волонтер року»

Слід зазначити, що починаючи з 2014 року громадська організація «Освітній центр « Університет третього віку» визнається найкращою в своєму напрямку роботи і нагороджується кубками і дипломами Миколаївської обласної державної адміністрації.

23 грудня, в арт-просторі "Galleri" відбулось нагородження авторів-переможців Програми "Громадський бюджет м. Миколаєва", проєкти яких будуть реалізовані у 2020 році. Присутніх вітали міський голова Олександр Сенкевич, який сказав:

- Програму реалізують у нашому місті вже третій рік поспіль. Вона надає можливість кожному миколаївцю самостійно ініціювати та обирати, на що саме необхідно витратити кошти міського бюджету, яким чином покращити благоустрій, де варто облаштувати сквер або громадський простір. Автори проєктів створюють своєрідну команду: разом з сусідами та однодумцями зустрічаються, обговорюють ідеї, навчаються разом планувати, проводити інформаційні кампанії та активно голосують за кращі ініціативи. Приємно, що містяни беруть

відповідальність за те, що робиться довкола них. Дякую всім авторам проектів за активну життєву позицію!

Мер Миколаєва Сенкевич Олександр Федорович вручає сертифікат на проведення фестивалю «Рух продовжує молодість» у 2020 році голові громадської організації «Освітній центрр «Університет третього віку» Букачу Миколі Миколайовичу

Одним із проектів-переможців був проект фестивалю «Рух продовжує молодість» у 2020 році. При врученні сертифікату голові громадської організації «Освітній центрр «Університет третього віку» Букачу М.М., мер відмітив, що вже поспіль третій рік цей проект перемагає у місті, а отже, слід подумати, щоб проведення цього заходу стало традиційним для міста.

Перемога у громадському бюджеті і нагородження на день волонтерів - це була наша відповідь на розмови «добррозичливців», які почали говорити, що ОЦ УТВ припинив своє існування.

Може виникнути питання: чому громадська організація, яка допомагає людям і робить добру справу, комусь заважає? Річ у тім, що саме наше існування, те що до нас ідуть люди, примушуємо представників влади, які мають працювати з людьми поважного віку щось намагатися зробити. Адже, у нас немає державного фінансування, немає апарату співробітників, і тим не менш, ми знаходимо можливості навчати людей поважного віку, проводити фестивалі, їздити за кордон і здобувати

перемоги. А їм потрібно пояснювати, чому маючи державну підтримку, штат співробітників та ін., вони цього не можуть робити. От вони і вимушені проводити якісь заходи, підтримувати якісь колективи, запрошувати фахівців, а це дає позитивні результати для пенсіонерів міста, але разом з тим, це напружує чиновників. Саме це й пояснює їх ставлення до таких організація як наша.

Так що здійснення мрій наших «доброзичливців» відкладається на не визначений час. А у нас настає час тривалої й цікавої роботи з підготовки до фестивалю «Рух продовжує молодість 2020».

Кожна організація, яка прагне розвиватися, має планувати власну діяльність на перспективу. Що ж нового очікує членів громадської організації у 2020 році:

По-перше, це підготовка і проведення міжнародного фестивалю «Рух продовжує молодість 2020». Якщо на наш перший фестиваль завітало сім делегацій, то на другому вже ми зустрічали десять. Отже, фестиваль набирає популярності, тому ми очікуємо збільшення кількості учасників і якості їхньої підготовки. А нам відповідно, потрібно розвивати вже випробувані форми роботи з гостями, щоб підвищувати рейтинг фестивалю;

По-друге, нас запросили до участі у дев'ятому міжнародному фестивалі «Life is beautiful» у Болгарії. Входячи до складу команди України, миколаївці на п'ятому і шостому фестивалях «Life is beautiful» в Болгарії та Хорватії спромоглися допомогти команді України вибороти перше місце. Отже, нас очікує серйозна підготовка, адже ми не маємо права опускати планку власних досягнень;

По-третє, у 2020 році виповнюється десять років від дня офіційного відкриття першого у Миколаєві освітнього центру «Університет третього віку», тобто нам виповнюється 10 років. Ми стали не лише першопрохідцями у цій справі у місті Миколаєві і Миколаївській області, але й творцями нової моделі, розробниками нових технологій у роботі з

людьми поважного віку. Тому мабуть доцільно подумати як ми будемо відзначати ювілей. Адже не так багато громадських організацій без державної підтримки (відсутність власного приміщення, не було виділено жодної ставки бухгалтера чи керівника) зуміли не лише вижити у ці непрості роки нашої історії, але й ще надати на достатньо пристойному рівні соціально-освітні послуги для людей поважного віку.

31 жовтня 2020 року громадській організації «Освітній центр «Університет третього віку» в місті Миколаєві виповнюється 10 років. З цієї нагоди, ми хочемо привітати всіх, хто вносив і вносить свій посильний внесок у розбудову доброї і потрібної справи допомоги людям поважного віку.

Використана література

1. Волонтерська діяльність в освітньому центрі «університет третього віку» як засіб геронтологічної підготовки майбутніх соціальних працівників на засадах компетентнісного підходу // Педагогічні науки . Випуск LXXV. Том 3 – Херсонський державний університет, Херсон: Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика», 2017. – 426 с., С.112-115
2. Геронтологічна підготовка майбутніх соціальних працівників у процесі волонтерської діяльності в освітньому центрі «Університет третього віку» // Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 3 грудня 1915 року: у 4 ч. – Суми видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2015. – Ч.2 – С. 72 – 74
3. Збірник інформаційних матеріалів) / Укладач Департамент праці та соціального захисту населення виконкому Миколаївської міської Ради. - Миколаїв, 2011.- 13с.
4. Кандзасі [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу:<https://uk.wikipedia.org/wiki>

5. Островская М. Встречайте осень жизни с весной в душе! Южная правда №46(23372) 25.04 2015
6. Рассказова О.Л. Поважний вік: життя прекрасне.- Львів: Управління культури львівської міської ради, 2018.-53 с.
7. Стратегія державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року - Кабінет міністрів України. Розпорядження від 11 січня 2018 р. № 10-р Київ

Задорожна Л.К., кандидат філософських наук, ректор Одеської академії неперервної освіти;

Сагач Г.М., доктор педагогічних наук, доктор теології, доктор філософії (Словацька Республіка), професор, професор Одеської академії неперервної освіти

**Програма та опорні конспекти
Лекцій з курсу «Філософія старості у духовно-моральному
вимірі»**

Концепція курсу

Україна – одна із тридцяти країн світу із найстарішим населенням, що вимагає філософського, духовно-релігійного осмислення, зокрема, з точки зору соціальної політики держави, продовження трудової діяльності людей поважного віку на тлі викликів драматичного ХХІ ст.

Повага до старості, мудрості – загальнолюдський архетип культури, зокрема, в античності це звучало так: «Поважай старість!» (Солон); «Мистецтво жити – це мистецтво старіти» (Сенека). Шанування людей поважного віку – архетип культури багатьох народів, у тому числі українського, з його кордоцентризмом, осердеченим розумом, духовно-моральними вимірами людського буття.

У ХХ-ХХІ ст. спостерігається актуалізація проблеми філософії старості в умовах кризи віри і моралі, дефіциту миру і добра. В умовах кризової економічної, політичної, соціальної нестабільності, радикальної соціокультурної трансформації суспільства актуалізується проблема інноваційних підходів до соціальної, духовно-моральної підтримки тих верств населення, які перебувають в особливо складних умовах, зокрема, людей поважного віку, які потребують гармонійної інтеграції в суспільство, формування особливих соціальних навичок, знань і умінь, соціального імунітету до негативів сучасності.

В Україні загострилася проблема депопуляції населення, погіршення фізичного і духовно-морального здоров'я громадян, особливо старшого віку. Тому актуалізується роль волонтерської діяльності, соціальної допомоги, роботи за місцем проживання, створення умов соціальної захищеності людей поважного віку через неформальну освіту з метою залучення їх до скарбів освіти, культури, мистецтва, спираючись на християнські традиції добротворення, милосердя, філософію серця Г.С.Сковороди та Біблійні Істини: «Ми, сильні, повинні нести слабості безсилим. Кожен із нас нехай догоджає ближньому на добро та збудування» (Рим.15:1-2).

У навчально-методичному посібнику «Неформальна освіта людей поважного віку» (колектив авторів), вип. II за ред. док. пед. наук, проф. Букача М.М. – Миколаїв: МОІПО та ГО ОЦ УТВ, 2020. – 600 с. представлені навчальні програми та курси лекцій для навчання літніх людей. Він адресований тим, хто навчає людей поважного віку, духовно-морально та інтелектуально забезпечуючи їхню неформальну освіту: спеціалістам-практикам, студентам-волонтерам, викладачам, зорієнтованим на благодійницьку діяльність. Видання здійснене Громадською організацією «Освітній центр «Університет 3-го віку» м. Миколаєва, за підтримки Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Старість, старіння – завершальна фаза життєвого циклу людини, що є, з одного боку, природним процесом, а, з другого боку, – викликом душі людини, яка залишається наодинці із неминучою смертю, часто не готовою до прийняття цього факту, трагічно не озброєною філософськими, духовно-етичними знаннями, компетенціями, які зміцнюють дух людини поважного віку на цьому етапі життя.

Успішність старіння, щасливі літні люди – це загальнодержавна проблема, гуманна мета українського народу, який завжди відзначався любов'ю до життя, повагою до старших поколінь прагненням до осмислення свого місця в соціумі, вищих істин буття у вимірах традиційних для України цінностей християнської культури, віри і моралі.

Виходячи з вищесказаного, актуалізується питання розв'язання на практичному рівні філософських, духовно-моральних проблем людей похилого віку.

Мета курсу «Філософія старості у духовно-моральному вимірі» – розширення знань слухачів університету третього віку про класичні й сучасні погляди на старість, старіння, мудрість, добродіє життя, щастя, ознайомлення їх із використанням для покращення власного світогляду практичних методів та технологій філософії життя, з метою розвитку в людей критичного мислення, філософської, духовно-моральної культури, аби коректно сприймати соціокультурні процеси, що відбуваються у посткомуністичному суспільстві, в умовах інформаційної війни, що забезпечить становлення й розвиток інформаційної, філософської, соціальної компетентності, сприятиме духовно-моральній самоідентифікації особистості, збагачують гуманістичною спрямованістю цінностей буття у вимірах: життя-смерть, добро-зло, щастя-нещастя, істина-добро-краса.

Завдання курсу: ознайомлення зі змістом основних концептів, категорій, понять, таких як: «старість», «благо», «мудрість», «благодать», «благоденство», «щастя», «духовно-моральне здоров'я», «свята старість, смерть, безсмертя»; засвоєння філософії духовно-моральних цінностей античного суспільства; розуміння Біблійної аксіології старості й мудрості; ознайомлення із філософією творчого життя, духовно-моральних здобутків мудреця й праведника Г.С.Сковороди; уміння застосовувати базові знання для активізації суспільної діяльності; уміння напрацьовувати нові підходи до вирішення проблем, пов'язаних із духовно-оптимістичним світосприйняттям людини, яка прагне творити добрі справи: «...нехай прикрашають себе «добрими вчинками» (I Рим.2:9-10), серед яких почесне місце посідає духовно-моральне служіння людям похилого віку та інвалідам: «Утішайте, втішайте народа Мого, говорить Ваш Бог!» (Іс.40:1-2), «Носіть тягарі один одного, і так виконаєте закона Христового» (Гал. 6:2).

Програма курсу

Тема 1. Філософія смислу життя людини

Смисл життя – фундаментальна проблема особистості. Релігійна та нерелігійна свідомість людини дають різні відповіді на вічне запитання буття. Досвід християнської філософії про мету і смисл життя. Свобода вибору людини смислу життя.

Тема 2. Філософія смерті людини

В.І. Даль про визначення концепту «смерть». Філософський погляд на смерть. Мистецький погляд на смерть. Психологічний погляд на сутність смерті. Медичний погляд на смерть. Біблійний погляд на смерть. Вільний вибір людини духовної самоідентифікації. Афоризми про смерть, безсмертя мудреців світу.

Тема 3. Духовно-моральні засади філософії старості як соціального феномену

Поняття «ветеранів життя». Феномен життя і старості у різних культурах. П'ять основних життєвих стратегій людей старшого віку. Філософія життя і старості видатних людей України та світу.

Тема 4. Антична філософська думка: Марк Туллій Цицерон про старість

Цицерон – взірць життя добродісного мудреця, автора унікальної філософії старості у трактаті «Катон Старший, або про старість». Основні причини нещасливої старості. Цінності старості – «заключної сцени життя». Афоризми про старість Цицерона.

Тема 5. Святе Письмо про концепт «старість»

Аксіологія старості у різних концептах: старійший, старійшина, старіти, старець, старий, стариця, старість. Семантично пов'язані концепти: смисл, мудрець. Святе Письмо – невичерпна скарбниця духовної мудрості, джерело смислів, довголіття людини. Образи старості в Біблії.

Тема 6. Святе Письмо про концепт «мудрість»

Концепт «мудрість» – архетип християнської культури. Господь – джерело мудрості. Біблія про шляхи мудрості й глупоти. Біблія уславлює мудрість та премудрість. Біблійні образи мудрості. Афоризми про мудрість мислителів світу.

Тема 7. Духовно-моральні виміри благого життя

Концепти «благо», «благість», «благословіння», «благоденство», «благе життя». Образи благого життя у Біблії.

Тема 8. Біблія про процвітання, благополуччя, успіх, благоденство, щастя

В.І.Даль про концепти «благоденство», «благо», «благодать». Святе Письмо про процвітання, успіх, благополуччя. Біблійне розуміння щастя. Афоризми про щастя мудреців світу.

Тема 9. Феномен «старчика» Г.С. Сковороди – мудрого праведника на всі часи (до 300-ліття від дня народження)

Феномен українського перворозуму Г.С.Сковороди у вимірах християнської етики. Учень Григорія Сковороди Михайло Ковалинський про життя і творчість духовного батька. Духовна харизма «старчика» Г.С.Сковороди. В.І.Даль про поняття «святий». Афоризми Г.С.Сковороди.

Тема 10. Уроки мудрості від Закарпатського 104-літнього довгожителя Андрія Ворона

Життєвий шлях Андрія Ворона на стику ХХ–ХХІ ст.ст. Книги письменника Мирослава Дочинця про Андрія Ворона. Духовні заповіді Закарпатського довгожителя Андрія Ворона. Афоризми мудрого старця Андрія Ворона про усвідомлене довгожителство.

Сократ з учнями

Опорні конспекти лекцій

Тема 1. Філософія смислу життя людини

Смисл життя – фундаментальна проблема особистості. Релігійна та нерелігійна свідомість людини дають різні відповіді на вічне запитання буття. Досвід християнської філософії про мету і смисл життя. Свобода вибору людини смислу життя

Кожна людина свідомо чи несвідомо, рано чи пізно шукає відповідь на фундаментальне питання про смисл життя взагалі та смисл власного життя. Микола Миколаєвич Палтишев – відомий Одеський учитель-новатор, народний учитель СРСР, кандидат педагогічних наук, почесний доктор НАПН України у книзі «Полное собрание сочинений: в 5-ти т. Т.1. Книги прошедших лет. – Одесса, Астропринт, 2019, с. 340» описує пошуки

філософського смислу життя особистості: «Як влаштований світ? Хто ми? Звідки? Що таке життя? Для чого живе людина? Чим відрізняється життя тварин від життя людини? Що таке людина, у чому смисл її життя? Що таке кохання? Самотність – це добре чи погано? Як жити у цьому світі?..»

В.І. Даль визначає слово «смисл» у такий спосіб: «Смисл – здібність розуміння, осягнення, розум; здатність правильно судити, робити заключення. Нижчий ступінь розуму і хитрості притаманний і тваринам, але розуму і смислу немає ні в жодного».

Релігійна віросвідомість християн має чітку відповідь на це Вічне Запитання розуму й серця із найдавніших часів – це спасти для Вічності свою безсмертну душу, не піддаватися пристрастям, гріхам: «Хто вірує в Нього, не буде засуджений; хто ж не вірує, той вже засуджений, що не повірив в Ім'я Однородженого Сина Божого» (Ів.3:18).

Нерелігійна свідомість раціоцентричних людей має свої відповіді на це фундаментальне запитання, що вражає уяву різноманітним неодухотворених, бездуховних «варіантів», частіше з яких лунають такі: «живу заради дітей, онуків», «живу по совісті», «живу в достатку» тощо.

Тема смислу життя яскраво висвітлюється в романі Ф.М.Достоевського «Брати Карамазови», де Іван Карамазов розмовляє з Альошею і говорить: «Отже, приймаю Бога, і не лише охоче, але, крім того, приймаю і премудрість Бога, і мету його, нам зовсім уже не відому, вірую в порядок, у смисл життя, вірую у вічну гармонію...але світу Божого не приймаю і не можу погодитися і прийняти». Як відомо, Іван Карамазов не приймав революції, якщо ціною її була кров, страждання одної маленької істоти, не приймав «гармонію на крові».

Філософська антропологія мету життя визначає у такий спосіб: «Істина, добро і свобода є головні й постійні ідеали, до здійснення яких спрямовується людська природа у головних своїх елементах – розумі, почутті й волі», писав В.В.Розанов у статті «Мета людського життя» у 1892 р.

М.М.Тареев у роботі «Мета і смисл життя» (1907 р.) визначає мету людського життя – як славу Божу, яка досягається лише духовним життям, у Богоспількуванні.

Християнська традиція звертається до світильників віри, зокрема, духовного вчення преподобного Серафима Саровського, який у бесідах із учнем М.А. Мотовиловим визначив смисл життя – у Богоспількуванні, стяжанні благодаті.

Є.М. Трубецькой у книзі «Смисл життя» визначав його через свідоме ставлення до релігійної віри, віри як вищого ступеня людської свідомості. Він закликав християн до активної боротьби зі світовим злом, власними гріхами.

Отже, богосвідомість, богоспількування – це християнська віра, де є елементи таємниці серця, яке прагне духовного життя дотиком до Вічних Істин Святого Письма, де є усвідомлене виконання своєї земної місії на засадах віри, надії, любові. Кожен «несе свій хрест», кожна людина хоче подолати катастрофу безвір'я вірою в перемогу добра над злом, життя над смертю, гармонії над хаосом, безсмысленим існуванням, над «війною усіх проти всіх», кризою віри і моралі в Апокаліптичних викликах ХХІ ст.

Досконала людина – це духовна людина (лат.: homo spiritus), яка старість зустрічає не в страхах, а мудрістю душі, яка знає Бога, життя в Ісусі Христі, бо життя – це Божий дар, а Ісус Христос – смисл світу та історії.

Відомий історик Юваль Ной Харарі виступив на Всесвітньому економічному форумі в Давосі (січень 2020 р.) із концептуальною доповіддю про світовий порядок у ХХІ ст., який схожий на дім, у якому всі живуть, але ніхто його не ремонтує, що загрожує поверненням у «джунглі».

Він назвав 3 основні проблеми, які загрожують виживанню людства:

- 1) ядерна війна;
- 2) екологічний колапс;
- 3) технологічний прорив, так звані «технології майбутнього».

Третя проблема породжує низку викликів, потрясінь на соціальному та економічному рівнях: різке зменшення робочих місць, виникнення «непотрібного класу» працівників, поглиблення прірви між багатими і бідними, між країнами, найбідніші з них можуть перетворитися на колонії.

Крім того, цифрова диктатура дозволить стежити за кожним, маніпулювати людьми і навіть знищити людство з боку деяких корпорацій та урядів. На запити людей будуть відповіді: «Комп'ютер сказав ні» – і це може бути фатальним явищем для багатьох.

Велику загрозу становить «філософська криза», бо рішення буде приймати не людина, а «машина», «алгоритми».

Філософське банкрутство означає неможливість пояснити події, осмислити їх, як ідею «нового раю» чи «нового пекла».

«Розумний задум» зіткнеться зі штучним інтелектом, «богоподібними можливостями» біотехнологій, що може призвести до помилок «вселенського рівня», зменшення духовно-моральних якостей милосердя, художньої чутливості, релігійності, творчого потенціалу. Це – непоправні втрати! Це вимагає посилення міжнародного співробітництва, зменшення світової нерівності, уникнення життя «за законами джунглів». Зростає відповідальність світових лідерів, країн, істинної еліти суспільств, зокрема, освітян.

Величне питання про смисл життя вимагає від людини великої роботи думки, серця, волі – від колиски до могили, бо щастя збудувати на гріхах, беззаконні, безвір'ї неможливо.

Турбота зрілої душі – щастя дітей, онуків, правнуків – у праведності, у вірі, у доброті. Це вимагає від людини активної просвітницької діяльності для ближніх і дальніх, вимагає великого терпіння, мудрості, мужності, бо гріховний світ наступає, давить, гнітить душу проявами зла, гріховності, бездуховності.

Рух духовної людини – вперед і вгору, із збереженням краси серця, із опорою на постулати Істини – Добра – Краси, в усвідомленні категорій часу – вічності, смерті – безсмертя.

Божа людина знає смисл життя у вірі, надії, любові, прагне ідеалу, втілює його в любові до Бога та ближнього, живе в осяяннях духу, осмисленні вищого блага в єдності життя й істини («світле життя»), будує істинне життя, благоговіє перед життям, де є «соборна справа», життя як служіння добру, знищення зла, де є жертвна допомога людям, дієва любов до людей, особливо старших, малих, немічних, злиденних.

Духовна людина постійно розвиває свою свідомість, прагне духовної досконалості, «ходить перед очима Божими», долає безпомічність старості силою духу, оволодіває інтуїцією всеїдної свідомості віри, надії, любові, бо «Любов є джерело всякого життя» (Г.С.Сковорода).

Найчастіше душу людини хвилює тема неминучої смерті. Про це йдеться нижче.

I. Запитання для роздумів та обговорення

- 1) У чому полягає суть питання про смисл життя у людей різних типів свідомості?
- 2) Як відповідає християнська філософія на фундаментальне запитання про смисл життя людини?
- 3) Як пояснюють філософію смерті у християнській традиції?
- 4) Як описують усвідомлення смерті агностики?
- 5) Чи полегшує життя людини свобода вибору смислу життя?
- 6) Як Ви прокоментуєте вислів Сенеки: «Як байка, так і життя, цінується не за довжину, але за зміст?»
- 7) Чи можете Ви обґрунтувати християнськими постулатами думку Б.Паскаля: «Горе людям, які не знають смислу свого життя?»
- 8) Чи поділяєте Ви думку про смисл життя Альберта Ейнштейна: «Життя окремої людини має смисл лише тією мірою, наскільки воно

допомагає зробити життя інших людей кращим і благороднішим. Життя свячене; це, так би мовити, вища цінність, якій підкорені усі інші цінності?»

9) Як Ви проаналізуєте афоризм святого Іоанна Золотоустого: «Віра — надійна гавань?»

Сова – символ мудрості

1

Тема 2. Філософія смерті людини

В.І. Даль про визначення концепту «смерть». Філософський погляд на смерть. Мистецький погляд на смерть. Психологічний погляд на сутність смерті. Медичний погляд на смерть. Біблійний погляд на смерть. Вільний вибір людини духовної самоідентифікації. Афоризми про смерть, безсмертя мудреців світу

В.І.Даль дає християнське визначення концепту смерть: «Смерть людини, кінець плотського життя, воскресіння, перехід до вічного, до духовного життя. Людина народжується на смерть, а вмирає на живот, на життя».

Отже, В.І.Даль чітко зафіксував духовно-моральні засади смерті в парадигмі християнської традиції, що є універсумом для віруючих і в наш час Апокаліптичних викликів ХХІ ст.

Біологічний погляд на смерть – це кінець життя біологічного організму, природний процес.

Філософський погляд на смерть має 2 основних смисли: як образ зміни буття, а також як звільнення від чогось.

Мистецький погляд на смерть має алегоричний образ скелета із косою, а також образ зрізаного колосу, який відродиться у нових колосах.

Отже, смерть – це атрибут життя, постійного відродження природи, її розглядають як виконання своєї земної місії або як відмову від цього.

Античні мислителі вважали, що кожна людина має пам'ятати про смерть, як неминучий момент життя.

У християнстві – смерть людини є розплатою людини за первородний гріх Адама і Єви.

У психології Зигмунда Фрейда сутність смерті визначається дwoяко: у людини є дві рушійні сили – потяг до життя через лібідо, потяг до смерті. Вони протилежні та єдині.

Медичний погляд на смерть має різні теорії: як зупинка трьох пульсацій життя (серце, дихання, кровообіг); як природне припинення життя; як припинення роботи мозку.

Домінує філософський погляд на смерть через «запити смислів» (С.Б.Кримський), коли людина має запити про кoнечність свого життя, усвідомлення неминучості смерті, як трагічне потрясіння душі, емоційну катастрофу, що яскраво описується у художніх творах багатьох видатних письменників різних народів і культур.

Деякі слабкі духом люди не хочуть нічого знати про смерть, бо їм так легше жити. У деяких країнах, як у багатій Швейцарії, у деяких кантонах заборонено травмувати людей похоронними ситуаціями: автобуси з померлими курсують у темний час доби, місця захоронення знаходяться подалі від житла людей, розмови про смерть не заохочуються, аби не травмувати людей.

Але смерть не замовчується релігією, у церковних проповідях, бесідах ця тема знаходить духовне пояснення, бо смерть – це великий ворог людини,

який безжальною косою косить бідного і багатого, старого і молодого, мудрого і немудрого.

Смерть приходить по-різному, частіше несподівано, інколи з індивідуальними, а часом масовими жертвами, але завжди – це муки, страждання, жах, бо забирає близьких, рідних, дорогих назавжди.

Біблійний погляд на смерть у християнстві вимагає уважного осмислення і розуміння у всіх людей, особливо у поважному віці, на порозі Вічності.

У Старому Заповіті царство смерті – це шеол, який знаходиться глибоко під землею (Пс.87:5-8): «Умістив Ти мене в глибочезну могилу, до п'ятьми в глибинах. На мене лягла Твоя лють, і Ти всіма Своїми ламаннями мучив мене...».

Біблія описує страшний підземний світ, де померлі відсікаються від Божих справ, від Божого світу (Пс.6:6; 29:10; 87:11-13; Іс.38:18): «Бо ж у смерті нема пам'ятання про Тебе, у шеолі ж хто буде хвалити Тебе?» (Пс.6:6) або «Чи Ти чудо вчиниш померлим? Чи трупи встануть і будуть хвалити Тебе?» (Пс.87:11).

У Біблії смерть асоціюється із невситимістю (Іс.5:14), із хитрим ворогом, із намаганням вловити жертву (Пс.17:5-6), бо жахає її, зокрема, дітей (Єр.9:21).

Смерть жалить людину гріхом (I Кор.:15:55-56; Ос.13:14), вона невідворотна, страшна, люта (Євр.2:15; Пісн.8:6), зі смертю неможливо укласти якусь угоду (Іс.28:15,18).

Яскравий образ смерті описується в книзі Екклезіяста в розділі «І вернеться порох у землю» (Екл.12:1-5), як символ зруйнованого будинку, коли зупиняються усі види роботи людини, «рветься срібний ланцюжок» тощо.

Смерть підкорюється Богу, тільки Він вирішує, як покарати грішників (Вих.15:12) чи помилувати (Пс.17:5-20; 114:3-8): «Він простяг з висоти Своєю

руку, узяв Він мене, витяг мене з вод великих, Він мене врятував...». (Пс.17:17-18).

Біблія свідчить, що у кінці Бог знищить смерть (Іс.25:6-8), що є великою надією для віруючих людей.

Ісус Христос переміг смерть (Рим.6:9-10), позбавив сили її проти людини, Він воскрес, і в майбутньому всі воскреснуть (1 Кор.12:28), смерть буде знищена (Рим.8:20-21) для Божого народу: «...саме створіння визволиться від неволі тління на волю слави синів Божих» (Рим.8:22).

Спасінням для людей буде віра в Ісуса Христа (Ін.5:24-27), перемога Його над смертю – велике благо людей (Об.20:6): « Блаженний і святий, хто має частку в першому воскресінні! Над ними друга смерть не матиме влади, але вони будуть священиками Бога й Христа, і царюватимуть з Ним тисячу років».

Отже, християнська культура має високі духовно-моральні виміри для свідомості людини у розумінні смерті й безсмертя душі, тому людина має гідно жити, готуватися до смерті, аби заслужити в Бога прощення за свої гріхи, тобто міряти життя вічністю Біблійних істин.

Для людей невіруючих, агностиків усвідомлення смерті має свої смисли, емоційні фази сприйняття:

- 1) стадія заперечення: «Я не можу визнати, що незабаром помру»;
- 2) стадія гніву: «Чому саме я, адже є люди, які заслуговують смерті більше за мене?»;
- 3) стадія купівлі життя: «Якщо я покину шкідливі звички, замолю всі гріхи, буду дотримуватися всіх порад лікарів, чи смерть відступить?»;
- 4) стадія депресії: «Життя не має сенсу. Я чи хтось інший – байдуже»;
- 5) стадія прийняття смерті: «Так, я помру. Смерть приходить до всіх. У чомусь моє життя було гідним, у чомусь – ні, але тепер все відступає перед тим, що мені призначено перенести. Я намагатимуся зберегти

цілковите самовладання, щоб спокійно прийняти все, що мене очікує, і не обтяжувати стражданнями моїх близьких». (Е.Кюблер-Росс).

Зазначимо, що фази сприйняття людиною смерті багато в чому подібні до сприйняття хвороби, тому філософія життя дарує надію людині духовній, яка прагне досконалості протягом усього життя, яка філософськи-богословськи усвідомлює категорії: «смерть-безсмертя», «життя» – «смерть».

Кожна людина має Божий дар свободи вибору смислу життя й смерті у релігійній чи нерелігійній парадигмі, має свідомо визначити мету власного життя – з Богом чи навпаки, у променях слави Божої чи власної, у перемозі життя над смертю чи навпаки. Залежно від вільного вибору, треба чекати плоди самовизначення, духовної самоідентифікації: «...щоб було, як написано: Хто хвалиться, нехай хвалиться Господом!» (І Кор.1:31).

II. Запитання для роздумів та обговорення

1. Як описує концепт «смерть» В.І.Даль?
2. Як філософія пояснює смерть?
3. Як психологія пояснює смерть?
4. Як медицина пояснює смерть?
5. Як мистецтво зображує та описує смерть?
6. Опишіть Біблійний погляд на смерть.
7. Опишіть Ваше ставлення до смерті.
8. Як пов'язані гріхи і смерть людини?
9. Які образи смерті описуються в Біблії.
10. Як переміг смерть Господь Ісус Христос?

Афоризми про смерть, безсмертя мудреців світу

- «Безсмертя тварин – у нащадках, а людини – в славі, заслугах і діяннях». (Бекон Роджер)
- «Життя – це боротьба за безсмертя». (М.Прішвін)
- «Усі знають, що смерть неминуча, але тому що вона не близька, то

ніхто про неї не думає». (Арістотель)

- «Тому, хто сказав Сократу: «Тридцять тиранів засудили тебе на смерть, останній відповів: «А їх засудила на смерть природа». (М.Монтень)

- «Смерті найменше бояться ті люди, чиє життя має найбільшу цінність». (І.Кант)

- «Помітьте, як мало діє наближення смерті на сильних духом, бо кожен із них до кінця залишається самим собою» (Ф.Бекон)

- «Дурість умирати зі страху перед смертю». (Сенека)

- «Нерозумно боятися того, що неминуче». (Публілій Сір)

- «Життя –це вічність, смерть — лише мить». (М.Лермонтов)

- «Зовсім нікчемним є той, у кого є багато причин для відходу із життя». (Епікур)

- «Найсміливіші й найрозумніші люди – це ті, які за будь-якої нагоди уникають думок про смерть». (Ф.Ларошфуко)

- «Мислячу людину визнають за священним трепетом за життя». (В.Гюго)

- «Народження є благом для тих, хто своїми справами залишить вічну про себе пам'ять». (Перикл)

- «Якщо тобі не врятуватися від смерті, то вмри, в усякому разі, зі славою». (Езоп)

- «Хоча ми і смертні, ми не повинні коритися тлінним речам, але наскільки це можливо, підніматися до безсмертя і жити згідно із тим, що в нас є кращого». (Арістотель)

- «Тому, хто живе заради життя у віках, смерть не є страшною». (У.Пелен)

- «Життя коротке, але слава може бути вічною». (Цицерон)

- «Людина смертна, але її єдиною можливістю стати безсмертною є залишити після себе щось безсмертне». (У.Фолкнер)

- «Безсмертя полягає у роботі над чимось вічним». (Е.Ренан)

- «Бути у світі і нічим не відзначити свого існування – це здається мені жахливим». (Сааді)
- «Якщо ви бажаєте собі незнищеного пам'ятника, вкладіть усю душу в хорошу книгу». (П.Буаст)
- «Не вмирає той, хто живе у своїх творах». (К.Боуві)
- «Як добре прожитий день дає спокійний сон, так із користю прожите життя дає спокійну смерть». (Леонардо да Вінчі)
- «Я хотів би, щоб смерть застала мене за роботою в полі». (М.Монтень)
- «Я хочу, щоб смерть застала мене посеред трудів». (Овідій)
- «Ніхто не може уникнути смерті, але великими досягненнями люди споруджують собі пам'ятник, який стоятиме доти, доки не охолоне сонце». (Т.Фабріціус)

Старість

Тема 3. Духовно-моральні засади філософії старості як соціального феномену

Поняття «ветеранів життя». Феномен життя і старості у різних культурах. П'ять основних життєвих стратегій людей старшого віку. Філософія життя і старості видатних людей України та світу

Древні мислителі вчили: «Старість шануй!» (Хілон з Ефор). Григорій Сковорода писав: «Соловей вчить співати дітей своїх... Батьки суть наші кращі вчителі».

То ж пошануймо її величність Золоту Осінь людського віку, де кожен удар дзвону Храму, кожна відлічена годинником хвилина, як Вісник Часу, нагадують нам про мудрість Фенелона: «Ця хвилина є малесенька вічність...»

Мужні ветерани життя – наша жива історія, хранителі пам'яті, живодайний зв'язок поколінь, джерело мудрості, охоронці рідної землі, оплот і радість дітей та онуків, які у свої 80-90 років ще топчуть ряст своїми дедалі слабшими ніжечками, ще вслухаються у спів соловейка в гаях, ще радіють новому дню молодій суверенній Україні, ще несуть на своїх плечах свій хрест на свою Голгофу разом з усіма нами, пам'ятаючи, що з усіх дарів світу залишається тільки Добре Ім'я...

Великий Конфуцій прагнув розгадати таємницю людського життя, визначаючи віхи свого життєвого шляху: «Я у 15 років направив помисли на навчання, в 30 років установився, в 40 – не сумнівався, у 50 – пізнав Волю Неба, у 60 – став слухняним вухами, в 70, слідуючи тому, чого бажало моє серце, не переходив межі». Чи не закодовано тут такі магістральні цінності життя людини, як навчання, соціалізація, стабілізація, духовність, мудрість, премудрість розуму й серця людини, яка дісталася до своєї золоті осені, як людина цілісна?

Поет-любомудр Григорій Сковорода, співець «філософії серця», писав: «Бог і щастя – недалеко воно. Близько воно. У серці і в душі твоїй».

Вищими цінностями життя людомудра були такі, які сформулював у надмогильному написі його улюблений учень Михайло Ковалинський: «Ревнитель істини, духовний богочець, і словом, й розумом, і житієм мудрець; Любителі простоти і від сует свободи, Не підлий, прямо друг, вдоволений завжди. Досяг на верх наук, пізнавши дух природи».

В усі часи всі народи замислювалися над феноменом життя й старості, мріяли відсунути подалі хронологічну (календарну), біологічну,

психологічну старість, про яку Ж. Ренар влучно сказав: «Старість приходить несподівано, як сніг. Вранці ви встаєте і бачите, що усе біле...»

Учений Ш. Бюлер описує 4 види ставлення людини до старості: бажання відпочити, розслабитися, отримуючи задоволення від цього; активність життя й старіння, бажання зберегти активність життя; незадоволеність життям, його досягненнями; слабка воля у зміні життя, фрустрованість у старості, тобто відчуття вини й каяття.

Сучасні американські психологи виділяють 5 основних життєвих позицій старих людей:

1) **Конструктивна позиція** – люди з активним, оптимістичним сприйняттям життя, з розвиненими зв'язками у суспільстві, задоволені життям, тому благополучно переживають старість.

Цю позицію яскраво ілюструють слова А. Моруа: «Старість - це погана звичка, для якої в активних людей немає часу». Зіставте з думкою Овідія: «Я хочу, щоб смерть застала мене серед трудів».

2) **Залежна позиція** – люди з песимістичним сприйняттям життя, не задоволені своєю долею, отже, нещасливо почуваються й у старості.

3) **Захисна позиція** – люди «закриті» від спілкування, ненавидять старість, але прагнуть бути активними, шукають роботу.

4) **Позиція «ворожості до світу»** – люди агресивні, «гнівні старі», які активно усіх звинувачують у своїх негараздах, ненавидять старість, шукають роботу.

5) **Позиція «ворожості до себе та до свого життя»** – люди пасивні, безініціативні, депресивні, схильні до фаталізму, почуваються самотніми, нещасливими. Вони не бояться смерті, а чекають її як позбавлення від нещастя.

Мистецтво жити – це і мистецтво старіти... Про це писали численні мислителі різних часів і народів: «І старість наповнена насолодою, якщо вміти нею користуватися» (Сенека), «Старість має свою красу, яка розливає не пристрасті, але умиротворення, заспокоєння...» (Герцен), «Мистецтво

старіння полягає в тому, щоб бути для молодих опорою, а не перешкодою, учителем, а не суперником, розуміючим, а не байдужим» (Моруа), «Ніщо не старить так швидко, як невідв'язна думка, що старієш» (Ліхтенберг).

Український народ з його традиційною філософією шанобливого ставлення до старших, до старості, до батьків, із тисячолітньою традицією побожності, духовності, кордоцентризму, сприймає як християнську аксіому Біблійні настанови жити так, ніби тобі сьогодні вмерти; діяти так, ніби ти вічно житимеш.

В усі часи, в усіх народів шанувалася благородна Старість: за спокій духу, за мудрість розуму, за численні добродетності патріархів-подвижників. Саме через праведника Ноя Господь встановив заповіт із людством. Подвижники Києво-Печерської лаври святі Антоній і Феодосій заклали засади християнської чернечої святості. Великий Сократ випив отруту цикуту, але не зрадив своїм ідеалам істини, добра, краси.

У славнозвісному «Щоденнику», після важкого 10-літнього заслання Тарас Шевченко записує промовисті слова: «...від глибини серця дякую моему Творцеві, що він не дозволив жахливому досвіду торкнутися своїми кігтями моїх переконань, моїх дитинно світлих вірувань...» (підкреслено нами. – Г. С.).

Нас не може не вражати золота осінь Платона, який прожив 81 рік - мирно, чисто, мудро, і старість його була легкою, тихою, прекрасною, наповненою духовно-інтелектуальними трудами. Він вмер за письмовим столом.

Філософ Горгій у свої 107 років не гудив старості, був усім завжди вдоволений, а тому прожив прекрасне й плідне життя.

Давно помічено, що люди духовно-інтелектуальної творчої праці частіше належать до конструктивної, оптимістичної життєвої позиції, а тому живуть довгим і цікавим життям, зустрічаючи золоту осінь щедрими жнивими: академік Іван Павлов працював до 87 років, за 70 років жили й творили Галілей, Кант, Лаплас. Гете писав «Фауста» у віці 70-80 років, Верді

написав оперу «Фальстаф» у віці 80 років, Мікеланджело творив у 70 років, Клод Моне – до 86 років, Огюст Ренуар – до 78 років, Ель Греко – до 73 років...

Українські академіки Микола Амосов, Олександр Шалімов та ін. були немолоді віком, але молоді духом! Плоди їхньої праці відомі усьому світові.

Академік АПН України Олександр Мазуркевич, який прожив за 80 років, був великим бібліофілом, істинним подвижником науково-педагогічної праці, вмер за письмовим столом над новим рукописом. Після його смерті ще довго-довго ішли листи, лунали телефонні дзвінки численних учнів, колег, послідовників із проханням допомогти, підтримати, порадити, бо тут завжди всіх чекали...

Українці старшого віку – патріоти України, подвижники праці, великі трудівники й воїни, страдники, свідки нечуваних страждань, війн, революцій, ГУЛАГів, Голодоморів, Чорнобильської вселенської катастрофи, нелюдських експериментів над душами й долями, але й свідки й прямі учасники великої Перемоги над фашистською чумою, над атеїстичним дурманом, люблячі наші діди і батьки – гідні кращої старості, ніж поки що ми, їхні нащадки, можемо їм подарувати... Солдати війни, за словами поета, відлітають білими журавлями з нашої святої і грішної землі, вони відлітають і залишають нас, які ще не сказали їм найкращі слова вдячності й любові, ще не вичерпали своїх добрих справ, але вони вже бачать Бога в небесах, для них вщухає суєтна тривога, вони залишають нам мирну синьонебесну Україну...

Простіть нам, рідні, батьки й діди наші, праведні душі, гріхи наші вільні й невольні! Прийміть покайну молитву серця, як слово віри, надії, любові! Прийміть від нас Дари Духу, молитву, сердечне втішання у дні скорботи, сердечне шанування у святкові дні Перемоги Життя над смертю!

Василь Симоненко проспівав гімн неповторній Людині:

Ти знаєш, що ти – Людина?

Ти знаєш про це чи ні?

Усмішка твоя – єдина.

Мука твоя – єдина.
 Очі твої – одні.
 Більше тебе не буде.
 Завтра на цій землі
 Інші ходитимуть люди,
 Інші кохатимуть люди –
 Добрі, ласкаві й злі...

Старість часто вабить людей похилого віку до землі, до її зеленого раю, спокою. Ксенофонт у славетному «Домострої» назвав землеробство «царственным заняттям», бо праця на землі може подарувати людині невимовне щастя, блаженство, благополуччя. А наші українські родини, люди похилого віку, як і багато молодих, хіба не насолоджуються спілкуванням із природою, своєю ділянкою, своїм садом-виноградом? Мої батьки, як і моїх близьких та друзів, в один голос твердять, що діяльна старість на лоні сільської мальовничої природи продовжує їм життя, дарує хвилини істинної радості й втіхи. Воістину – слава Богу за все!

Старість і близькість смерті - цей чи не найсильніший негативний аргумент великий мудрець і красномовець Цицерон долає мужністю позиції ігнорування смерті. Древні мудреці знали про безсмертя душі, закликали прожити життя добродібно, достойно, в злагоді з природою, коли ніби повертаєшся із далекої морської мандрівки у рідну гавань...

Християнська етика дарує сучасній людині Божу любов, віру в Життя Вічне, надію на Воскресіння, зміцнює любов до життя, виховує повагу до волі Господа, до Вітчизни, мудре й мужне сприйняття земного шляху, добродібно старість – як безцінний вінець людини, родини, суспільства, яке шанує святість дитинства, святість материнства, святість старості, пошановує святість дарованого Богом Життя во славу Бога й України.

...Разом із колегами я відвідала будинок престарілих у Скандинавській країні Данії, в м. Вемб. Відвідання будинку людей похилого віку було для

нас цікавим і дуже корисним з точки зору знайомства із соціальною політикою Данії, де шанується не тільки молодість (через освіту), а й старість (через соціальний захист).

І ось ми переступаємо поріг цього закладу, в якому передбачаєш сум і самотність, хвороби й чекання смерті. Я знаю різні будинки такого типу, бувала там із благодійними акціями, спілкувалася із нашими старенькими ветеранами життя, не раз дивувалася їхній активності, зацікавленості в усьому. Не зовсім так було у цьому будинку, бо тут панувала інша філософія старості, як на мій погляд.

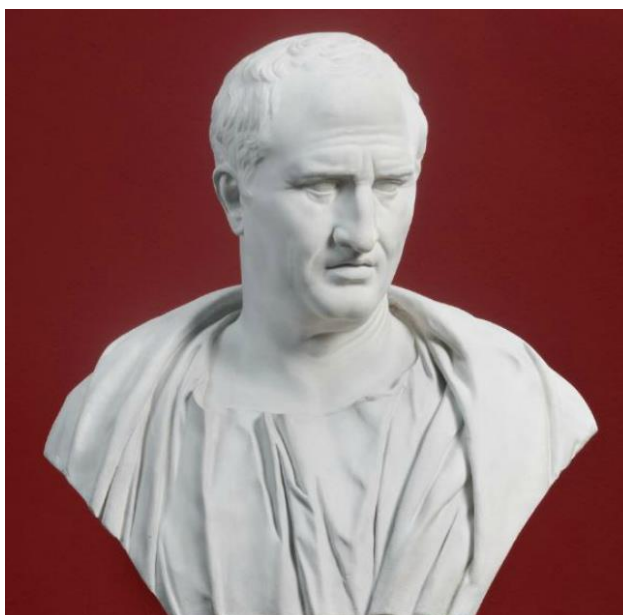
У цьому будинку для стареньких нас зустрів привітний медперсонал, який опікується двадцятьма бабусями, яким за 80 років. Нас запросили до вітальні з великими вікнами, біля яких на візочках сиділи, дрімали, навіть не повертаючи у наш бік голови, три старенькі бабусі, явно хворі чи знесилені солідним віком. Ми збентежено зупинилися біля інших трьох бабусь, які сиділи у зручних кріслах і посмішками зустріли нашу збентеженість. Одна з них, пані Естер, була знайомою з нашими добрими господинями із Скерум-Молле і люб'язно запросила відвідати її кімнату на першому поверсі. Ми із вдячністю рушили туди. Ми побачили невелику, дуже охайну кімнату, всі стіни якої були увішані численними сімейними фотографіями, серед них – велике фото гарної ферми пані Естер, якою нині опікується її старший син (молодший помер).

Що вразило мою душу? Самотність багатої, не бездітної жінки, яка доживає свої земні дні, милуючись фотографіями своїх рідних, сидячи під широким вікном, з якого, до речі, можна побачити околиці нашого Скерум-Молле... Про що їй думалось?.. Після мовчазного виходу з кімнати ми тихенько заспівали 2-3 пісні пані Естер та її подругам. Горло стискали спазми суму: цих жінок ми бачили востаннє... Укріпи, Господи, їхні душі Своєю любов'ю, вічною і непідкупною!

III. Запитання для роздумів та обговорення

- 1) Як трактували старість древні мислителі?

- 2) Які 5 основних життєвих стратегій людей поважного віку Ви знаєте?
- 3) Яке ставлення до старості притаманне українському менталітету?
- 4) Чи можете Ви розповісти про видатні постаті людей похилого віку в наші драматичні часи?
- 5) Яким Ви відчуваєте свій фізіологічний та психологічний вік?
- 6) Прокоментуйте афоризм Цицерона: «Кожному вікові дано його час».
- 7) Як Ви прокоментуєте думку Сенеки: «І старість є повною насолодою, якщо тільки вміти нею користуватися?»
- 8) Як Ви розумієте думку Альберта Ейнштейна: «Людина починає жити лише тоді, коли їй вдається перевершити саму себе?»
- 9) Чи можете Ви проаналізувати афоризм святого Іоанна Золотоустого: «Не треба боятися смерті, треба боятися гріха?»

Марк Туллій Цицерон

Тема 4. Антична філософська думка: Марк Туллій Цицерон про старість

Цицерон – взірець життя добродісного мудреця, автора унікальної філософії старості у трактаті «Катон Старший, або про старість».

Основні причини нещасливої старості. Цінності старості – «заключної сцени життя». Афоризми про старість Цицерона

«Вінець старості — авторитет»
(Цицерон)

Античний філософ – златоуст Марк Туллій Цицерон написав трактат «Про старість», як безцінний дар розуму і серця не лише сину Марку, але й усім наступним поколінням, яких, на його думку, буде «радувати такий рід знань».

Легенда свідчить, що коли Цицерон народився, годувальниця зустрілася із приви́дом, який повідомив, що вона вигодує «велике благо для всіх римлян», за словом мудрого Плутарха. Але це пророцтво переросла світова слава, яку великий мудрець М.Т.Цицерон здобув собі, Риму, античній філософській думці, класичній риторичі, поезії. Особливо ораторська слава Цицерона є непорушною до сьогоднішнього дня інфляції живого слова в умовах інформаційної війни, «технобісся» інформаційно-комунікаційних технологій.

Життя Цицерона – взірєць доброчесності генія, творчість Цицерона – античний ідеал політичного, судового, епідейктичного красномовства. Фактично Цицерон жив, як говорив, а говорив, як жив. Тому необхідно проаналізувати найяскравіші моменти його життя, щоб гідно, адекватно, науково-історично оцінити його творчий геній.

Прожив Цицерон 64 роки, зазнав злети й падіння, владу й зраду, славу й гоніння, щастя й горе. Мав 2 шлюби, 2 розлучення через розчарування, бо його дружини (старша й молодша) не відповідали його високим, жертвним намірам видатної людини, патріота Риму, захисника народу, якого за великі заслуги називали «спасителем Вітчизни», «батьком Вітчизни», найпрекраснішим поетом наймудрішим філософом, геніальним політиком, який силою слова перемагав зброю ворогів, недругів, опонентів.

Цицерон був великим ученим, залишив скарбницю наукових праць у різних сферах: політичній, риторичній, судовій, філософській, поетичній, управлінській.

Він любив учитися, розвивати свій дух, розум, тіло протягом усього багатотрудного життя. Цицерон захоплював людей своїм характером, бо дуже шанував своїх рідних, учителів-наставників, друзів, однодумців, постійно й наполегливо займався науками, мало спав, рано піднімався, охоче приймав відвідувачів, гостей, був безсрібником, бо не брав грошей за свої захисні промови.

Красномовство як дар вищих сил Цицерон свідомо поставив на службу державних інтересів, вірно служив владоймушим, які його часто зраджували.

Смерть Цицерона від убивць Антонія — апофеоз зради ненависників, які відрубали його голову, руки і пред'явили імператору в Сенаті.

Для поглиблення майстерності Цицерон часто мандрував далеко за межі Риму (в Азію, на Родос тощо), що свідчить про його особливу мудрість, енергію творчості, незважаючи на тогочасні небезпеки.

Недоліком із парадоксальними (часто позитивними) результатами було славолюбство Цицерона, який рано усвідомив свій геній, мріяв про довічну славу, яку, власне, здобув своїм жертвним життям. Крім того, він мав гострий, дотепний язик, яким особливо гостро дошкуляв своїм ворогам, ворогам Вітчизни, умів особливо вишукано глузувати з недоліків людей, чим здобув собі багато опонентів і непримиренних ворогів.

Характер Цицерона – це поєднання мужності й острахів, справедливості й м'якості, ревного ставлення до служби й намагання відпочити в особливому комфорті своїх маєтків, бажання похвал, почестей, слави та феноменальна пам'ять: він запам'ятовував імена багатьох людей, знав максимально широку інформацію про них (місце проживання, володіння землею, друзів, сусідів, оточення тощо).

За виступи у судах не приймав не лише плати, а й подарунків, чим викликав захоплення сучасників. Він оточував себе ученими греками й

римлянами, вів з ними мудрі бесіди, любив у всьому міру, готував свій дух і тіло до великих трудів, до жорстокої боротьби з ворогами. Він виявляв гуманне ставлення до людей, до злочинців у судах, на політичній ниві, ніколи не прагнув смертних вироків, усіляко пом'якшуючи свої вердикти.

Найславетніші, наймудріші люди країни підтримували Цицерона, його славу й доблесть, зраджуючи лише в екстремальних випадках, у власних інтересах, що тяжко сприймалось Цицероном, їхнім благодійником. Навіть у публічних промовах Цицерон показував сучасникам переваги солодкого й прекрасного красномовства, що необхідно розумному державному діячеві, він віддавав перевагу прекрасному над утішальним, навіював корисні думки, не роблячи іншим боляче.

Цицерон мріяв про ідилічне, мирне, спокійне життя у філософських роздумах, але переважив його потяг до слави, до влади, визнання його заслуг ще за його бурхливого життя.

Своєю мудрістю, зв'язками з людьми він розкривав багато злочинних задумів опонентів, ворогів держави і власних.

Дар слова подарував Цицерону любов народу, повагу у Сенаті, народ не зраджував свого спасителя на відміну від представників влади.

На жаль, Цицерон мав сильних ворогів, які замислили його смерть за будь-яку ціну, хоча вони знали, що за свої труди Цицерон був першим серед римлян, хто отримав звання «батька Вітчизни».

Драматичні, часом трагічні події того часу у боротьбі за владу негативно відбивалися на долі великого Цицерона, який мусив переховуватися від ворогів та переслідувачів: ішов у вигнання чи добровільне заслання. Він часто залишвся на самоті із своєю бідою, пережив смерть улюбленої доньки Туллії, 16-місячне заслання на чужині, розчарування у багатьох людях, у кінці життя він часто нервував, даже хвилювався перед виступами, чого не допускав у молоді роки.

Гуманізм Цицерона доповнює розповідь великого історика Плутарха про те, що в будинку Цицерона не було особливої розкоші, не було швейцара,

він ніколи не вдавався до фізичного покарання працівників, у гніві ніколи не лаявся, не карав принизливою карою, не позбавляв винних громадянських прав, виявляв милосердя до переможених під час війни. Воїни нагородили Цицерона званням «імператора». Коли сенат хотів дати Цицерону тріумф, то останній від нього відмовився, крім того, він часто відмовлявся від влади, хоча мав проблему з вибором, кого із владоймущих підтримати. Плутарх свідчить, що молодий Цезар називав Цицерона «батьком», хоча після перемоги зрадив його, заключив угоду з ворогами Цицерона – Антонієм, Лепідом.

Зраджений Цицерон незадовго до загибелі впав у смуток, розчарування, оплакував свою долю, у нього були думки суїцидального характеру, але передумав через страх перед муками. Це була геніальна людина, але із своїми стражданнями і перемогами. Цезар із часом звеличив Цицерона, зокрема, заборонив ім'я Марк в роду його ворога Антонія. Цицерон досяг вічної слави своїм моральним життям, служінням словом, громадською діяльністю патріота-златоуста-мудреця.

Таблиця 1.

Цицерон про старість

Проблема старості	Тягар? Ненависна? Приємна? Досяжна?	
Старість	До неї треба завчасно готуватися усвідомленням цінностей	Полегшити спільний та особистий тягар (спокій мудрість)
Треба любити філософію, знання, мудрість	Це полегшує тягарі будь-якого віку	Шукати усіх благ у собі, шанувати закони природи
Характер позитивний, конструктивний, терплячий, добрий чи навпаки?	Часткова роль могутності, багатства, високого становища	Головне — мудрість, наука, виправлення у доблестях
Усвідомлення чесно прожитого життя, приємні спогади про багато своїх добрих учинків, справ	Довге, добре заповнене життя (у християн: «многая і благая літа!»)	Старі люди — взірці служіння благу Вітчизни, благополуччя народу, приклад молодим

Звернемося до прадавнього духовно-інтелектуального досвіду мудрої

похвали старості безсмертного Цицерона, який у трактаті «Катон Старший, або про старість» подає взірці мудрих роздумів на користь добродесної старості, даруючи бальзам душі усім наступним поколінням ось уже близько 2500 років.

Філософ-ритор Цицерон послідовно й аргументовано розбиває 4 основні причини недоліків старості, які постійно називалися багатьма людьми, зокрема його сучасникам: віддалення від справ, ослаблення тіла, позбавлення тілесних насолод, невмолиме наближення смерті.

Він починає з аналізу слова «сенат», яке має етимологічну основу – «рада старійшин». Тому сенатори — люди поважного віку, шановані в суспільстві, активні в громадському житті, мудрі керманичі держави, її цвіт і гордість.

Цицерон роздумує над загальним «тягарем старості» крізь призму досягнень філософської думки та власних розмислів з метою полегшити цей тягар людям і собі, бо його треба нести «спокійно і мудро». Яка чудова мотивація античного, мислителя, громадянина, патріота! Він зізнається, що як автор книги, Цицерон писав «з приємністю», що книга зняла з нього самого тягар старості, зробивши старість «тихою і приємною». Цицерон творить похвалу філософії, бо старість під її керівництвом «може у будь-якому віці жити без труднощів». Саме древня філософія, зокрема, грецька, розрізняє людей, які «шукають усіх благ у собі самому», розуміючи неминучість законів природи, старість ставлять на перше місце: «Досягти її бажають усі, а досягши, її ж звинувачують». Цицерон засуджує непослідовність, нетямкуватість, нерозуміння, глупоту, бо «нерозумну старість не полегшити ніякими утішаннями». Отже, фундаментом життя людини будь-якого віку (дитинство, юність, зрілість, старість) є розум, мудре слідування природі, як найкращій керівниці, якій треба коритися, як божеству, подібній до зрілих ягід на кущі, «земним плодам», які визріли, готові впасти, тому «Мудрому необхідно терпіти це спокійно».

Цицерон – філософ, логік, блискучий майстер словесної аргументації,

оратор, тому часто пише афористично, образно, художньо-естетично, щоб істини лягали на серце слухача чи читача. Він використовує емоційні риторичні запитання: «Отже, хіба цей спротив природі не схожий на боротьбу гігантів із богами?»

Цицерон – мудрий психолог, педагог, він присвячує свої роздуми своїм молодим учням і послідовникам, прагне допомогти їм завчасно підготуватися до старості, полегшити їй тягар, шукає причини скарг старих людей на те, що вони позбавленні плотських насолод, що їх зневажають рідні, друзі, ті, від яких вони звикли бачити повагу.

Цицерон вважає, що проблема тут не у віці людей, а в їх характерах: стримані, доброзичливі, добрі старі люди мають терпиму старість, а гонорові й неуживчиві характери є важкими у будь-якому віці.

Великий філософ роздумує над старістю з точки зору наявності блискучого становища, влади, слави, багатства, які мають певне, часткове значення для людини, але головне — мудрість, «науки і вправління в добродієностях;...які приносять чудові плоди після довгого і добре заповненого життя», бо, крім того, «усвідомлення чесно прожитого життя і спогади про багато своїх добрих вчинків дуже приємне», – підкреслює Марк Туллій Цицерон.

Геній античної думки аргументує, переконує читачів, слухачів у можливості довгого, добре заповненого життя, коли старі люди стають взірцями служіння благу Вітчизни, благополуччя народу, прикладом для молодих, зокрема, Платона, Ісократів, Горгія, Еннія та інших. Цицерон восхваляє Еннія, який гідно ніс 2 тягарі: старість і бідність.

Марк Туллій Цицерон аналізує в трактаті «Про старість» 7 основних причин нещасливої старості, наводячи яскраві приклади, цитує філософів і поетів, історичні факти і біографії видатних старих людей, висловлюючи власні погляди, думки, оцінки, які пішли у скарбницю світової філософської спадщини, у ноосферу, за В.І.Вернадським, мудрецем: старою людиною ХХ ст.

По-перше, «старість відволікає від справ» – це спірне питання для багатьох, але абсолютно ясне, прозоре для геніального філософа Цицерона, бо він розрізняє справи для повної сил молодості й слабкої тілом, але сильної духом старості. Коли старі люди мудрістю, авторитетом захищали державу, закон, моральні традиції, управляли країною мудро, успішно, як штурмани на кораблях, спокійно, професійно, мудро. Це – велике служіння, тяжка праця розуму, духу, правильних рішень: «наймогутніші держави руйнувалися з вини людей молодих й відновлювалися зусиллями старих людей», - пише Цицерон.

У старості слабшає пам'ять, але її треба постійно тренувати, враховуючи, що значущу інформацію (про клад, гроші тощо) людина не забуває.

Цицерон захоплюється тими старими людьми, мудрість яких виявляється у різних сферах (правознавці, понтифіки, авгури, філософи), доповнюючись високими етичними цілями: «Для іншого покоління дерево саджають», для нащадків, «для безсмертних богів, які звеліли мені не тільки прийняти це від предків, але і передати нащадкам».

Великий філософ описує цінність спілкування мудрих старих із молоддю, яка любить, шанує старих людей, навчається від них добродетностей.

Старість не повинна лінуватися, має бути чимось зайнята, приємним, сродним душі ще замолоду.

Сам Цицерон на схилі літ вивчив грецьку літературу, Сократ навчився грати на лірі, вони заповнювали своє життя красою, мудрістю, безмежними обр'яями творчості, улюбленої справи.

За Цицероном, старі люди залюбки займаються улюбленою справою – «божественною» (інтелектуально-творчою) чи земною, зокрема, на землі: вирощують виноградники (пристрасть самого Цицерона), розводять розкішні сади (цар Кір). Від цього вони отримують користь (прагматизм давніх латинян) і приємність, задоволення, втіху на старості. А хіба в українців не спостерігається якесь особливе, пієтетне, священне ставлення до матінки-

землі, до природи, до землеробства, про що писав поет-академік Максим Рильський: «Троянди й виноград, красиве і корисне»!..

Старість ослаблює тіло? – перепитує Цицерон. Так, але можна і треба все робити в міру своїх сил. А прикрашає старість мудре спілкування з молодшими поколіннями, з друзями, нащадками, учнями, послідовниками.

Філософія та психологія старіння — у мудрому прийнятті природного плину часу, у повазі до нього, у стриманні бажань, у великому мистецтві старіти повільно, протиставляючи бездіяльності активні дії, а головне – силу духу. Жубер у пізніші часи поетично висловився про красу старості: «Вечір життя приносить із собою свою лампу»...

Цицерон недноразово підкреслював важливу думку про роль активності, творчої праці в старості, такі люди ніколи не нудьгують, втілюючи у своєму творінні найкращі помисли й мрії. Про блаженство духовно-інтелектуальної творчості Цицерон висловився так: «...вищої насолоди, ніж насолоди для розуму, і бути не може».

Старість часто вабить людей похилого віку до землі, до її зеленого краю, спокою. Ксенофонт у славетному «Домострої» назвав землеробство «царственным заняттям», бо праця на землі може подарувати людині невимовне щастя, блаженство, благополуччя. А наші українські родини, люди похилого віку, як і багато молодих, хіба не насолоджуються спілкуванням із природою, своєю ділянкою, своїм садом-виноградом? Мої батьки, як і моїх близьких та друзів, в один голос твердили, що діяльна старість на лоні сільської мальовничої природи продовжила їм життя, даруючи хвилини істинної радості й втіхи.

Цицерон описує приклади великих людей у старості, які мали безцінні доблесті розуму, волі, серця, вчинків, і цим вони заслужили авторитет у суспільстві або здобули безсмертну славу: поет Гомер, воєначальник Аякс, мудрий Нестор та інші не старіли душею, не були виснажені старінням, мали численних друзів, клієнтів, гостей, учнів, шанувальників.

Філософ образно порівнює силу розуму і силу бика, обираючи силу

розуму, як у Піфагора. Він мудро радить користуватися благами, доки їх маєш, а коли їх не буде, не шкодувати за ними. Це – психологічний захист, необхідний для збереження спокою душі.

Цицерон спирається на аргумент природності життєвих процесів, цінуванні кожного періоду життя: слабкість дітей, полум'яність юнаків, строгість правил у людей зрілого віку, мудрість старості. Ці природні якості характеру слід набувати своєчасно вправами, стриманістю, зміцненням фізичного здоров'я.

Цицерон – великий мудрець, радить набувати протягом усього життя навички, корисні для життєтворчості, звеличуючи силу духу, широку освіченість, знання, які допоможуть подолати недоліки старості: протистояти старості, боротися з нею, наполегливо берегти здоров'я, все робити помірно (їсти, пити, працювати).

Для Цицерона найважливіші розум і дух, а не тіло, як було прийнято у Давньому Римі. Сильні духом, мудрі старці до кінця життя зберігають авторитет, владу в родині, суспільстві, державі. Філософ схвалював старих, які мають у собі щось юнацьке, а молодих, які мають у собі щось від мудрої старості.

Цицерон робить глибокий висновок: «...людина, яка живе своїми заняттями і трудами, не відчуває, як до неї підкрадається старість; так вона старіє поступово і невідчутно, і її вік не ламається раптово, а гасне протягом довгого часу». Ці думки озброюють нащадків, надихають молодих і зрілих ніколи, ні за яких обставин не залишати «сродної праці» (Г.С.Сковорода), улюблених справ (чи хобі?), не зраджувати своїх талантів, дарувати їх Вічності.

Цицерон не припиняв активної розумової діяльності до останнього удару серця: писав книги, збирав спогади про давнину, обробляв промови, розглядав судові справи, вивчав грецьку літературу, увечері згадував зроблене вдень, допомагав друзям, працював у сенаті, «захищав силами свого духу, а не тіла», він був щасливий у творчості.

Позбавлення плотських насолод у старості – позитивний фактор для Цицерона, бо прагнення тілесних насолод провокують зраду Вітчизні, випадки падіння державного устрою, таємні стосунки із ворогами, кровозмішення, перелюб тощо, бо найпрекрасніше, що дала природа людині, - це розум, який ворожий плотським насолодам і навпаки «плотські утіхи ворожі божественному дару розуму».

Цицерон утверджує моральні цінності, доблесні якості особистості, які у «Царстві насолоди утвердитися не можуть», бо «гасить світло духа», він гнівно осуджує розбещеність, притаманну незрілій молодості. Великий філософ радіє, що старість позбавляє людину від непотрібних бажань, пристрастей, закликає «зневажати насолоду».

Великий філософ вважає, що «старість не шукає насолод», вона обходиться без банкетів, пиятики, об'їдання, безсоння. Він допускає лише «скромні банкети» заради присутності друзів, бесід із ними, що пращури називали «життям разом», бо такі застілля об'єднують людей на все життя дружніми зв'язками, спогадами про цікаві, мудрі бесіди, талановиті тости. Останнє полюбляв Цицерон у застільному спілкуванні, він запрошував до себе на обіди сусідів, засиджувався з ними допізна.

Любощі Цицерон засуджував у старості, вважав, що без них краще обходитися, бо пристрасті шкодять душі людини. Він закликає «бути наодинці із собою», «із самим собою жити», займаючись у вільний час цікавими речами, корисними знаннями, науками, які дарують насолоду розуму.

Велику радість Цицерон вбачав у любові до землі, землеробстві, які дають ще й прибуток, урожай. Відрадою своєї старості Цицерон вважав заняття виноградарством, він створює оду виноградникам, виноградним лозам, плодам, мистецтву збільшувати урожайність на полях, в садах, городах, роботі із бджолами, у квітникарстві, випасанні худоби, навіть вивезення гною дарувало філософу невимовну радість від очікування

майбутнього урожаю, а особливо він захоплювався процесом щеплення рослин, яке називав «найпрекраснішим винаходом садівництва».

Отже, велич розуму і духу Цицерон вважає дорожчими за золото, усі скарби світу. Радість від обробки землі філософ вважає щастям, користю, благом, відмовою від тілесних пристрастей. Він шанує «хорошого господаря», який має припаси на усі випадки життя, має достаток, забезпечення в старості. Мудрець поєднує «користь і красу виноградників та олив», «добре оброблену землю», що дарує велику радість у старості, яку не цікавлять зброя, коні, списи, дубинки, м'ячі, полювання, бігові змагання, інші розваги молодості, бо «старість навіть і без них може бути щасливою!».

Авторитет – найвища цінність у старості, він часто буває більшим, ніж у молодості, досягався доблесною працею, відданістю Вітчизни, визнанням народу. Цицерон визнає авторитет, зароблений справами, а не лише словами, набутий чесним життям, а не лише сивиною та зморшками. Особливу пошану до старості виявляли жителі Лакедемону, а не Афін.

Ніякі плотські насолоди не можна зрівняти з насолодою заслуженого авторитету, знаків уваги, пошани, в тому числі й зовнішні. Він радить гідно дограти драму життя до кінця, як роль на сцені.

Цицерон не схвалює буркотливість стариків, дратівливість, труднощі спілкування, скупість, хворобливу реакцію на образи через немічність. Він схвалює помірну строгість у старості, і сам мудрець мав м'який, добрий характер, гуманне серце.

Найбільша причина страхів у старості – наближення смерті. Цицерон емоційно закликає: «Смерть слід зневажати!» Він пише, що «смерть або треба повністю зневажати, якщо вона вражає дух, або її навіть треба бажати, якщо вона веде людину туди, де вона стане вічною. Філософ розмірковує: «Чого ж мені боятися, якщо після смерті я або не буду нещасливий, або навіть буду щасливий?» Ця думка звучить мудро для того часу, але й мудро сприймається й у наші Ноеві часи очікувань кінця світу.

Старість і близькість смерті – цей чи не найсильніший негативний аргумент великий мудрець і красномовець Цицерон долає мужністю позиції ігнорування смерті. Древні мудреці знали про безсмертя душі, закликали прожити життя добродібно, достойно, в злагоді з природою, коли ніби повертаєшся із далекої морської мандрівки у рідну гавань.

Продуктивною думкою філософа є його попередження, що навіть в юності ніхто не впевнений, що доживе до вечора, до старості, якої досягають не всі, «лише нечисленні», за словом Цицерона, адже розум, розсудливість притаманні саме старим людям, а «смерть – загальна доля усякого віку», так лунає один із афоризмів Цицерона.

Філософ аргументує перевагу старості тим, що юнак хоче довго жити, а старий довго «уже прожив», а що буде після смерті, людина знати не може, тому лунає новий афоризм: «Скільки часу кожному дано прожити, тим він має бути задоволений».

Цицерон вимірює цінність життя не довжиною прожитих років, а якістю добродібних справ, покірністю природньому ходу життя, отриманими благами, приємними спогадами молодості.

Поняття мудрості – актуальне для античної філософської думки, античної естетики неоплатонізму. Мудрість розумілася як людська мудрість, мудрість богів, яка трактувалася, як межа усякої мудрості, а також мудрість самого космосу, із багатством проявів, як жива цілісність, нероздільна і вічна, яка відбиває собою досконалість, красу, цілісність усього космосу, узятого в завершеному вигляді.

Ці роздуми Цицерона стали фундаментом майбутнього софійного буття (лат.-sapientia, гр.-sophia), розробленого філософами пізніших часів.

Цицерон майстерно малює величну красу Всесвіту з красою нічного неба, моря, з картинами розквітаючої землі, з необхідністю ідеї творця всесвіту, яка виникає в розумі людини, яка споглядає космічну красу.

Цицерон пише про безсмертя, божественність людини: «...держай і запам'ятай: не ти є смертний, а твоє тіло. Бо ти не є те, що передає твій образ.

Ні, розум кожного – це і є людина, а не той зовнішній вигляд, на який можливо вказати пальцем. Знай же, ти – бог, якщо бог – той, хто живе, хто відчуває, хто пам'ятає, хто передбачає, хто управляє, керує і рухає тілом, яке йому дане, так само, як от цим світом рухає вище божество. І подібно тому, як світом, у певному смислі смертним, рухає саме вище божество, так тлінним тілом рухає одвічний дух».

Душу Цицерон вважав божественною, безсмертною, як Гомер і Платон, закликав вивчати душу, спираючись на античний афоризм: «Пізнай самого себе», тобто треба дослідити свою душу, бо вона «є дух чи вогонь, бог».

Сильна аргументація цінності старості в Цицерона яскраво виявлена у такому образі: «...чим ближче я до смерті, мені здається, ніби я бачу землю і нарешті із далекого морського плавання прийду в гавань».

Цицерон закликає повноправно жити, творити, «виконувати справи обов'язку, зневажати смерть, не наближати її без причини», пам'ятати про безсмертя, берегти «твердість духу», плекати відчуття «задоволеності життям», чекати «своєчасний прихід смерті».

Філософ поділяє думки великих філософів про безсмертя душі, захоплюється вченням і життям Сократа, якого оракул Аполлона визнав «наймудрішим з усіх людей», схиляється перед мудрістю божественною Платона.

Отже, безсмертя душі – фундамент філософії старості Цицерона, який закликав доброчесністю берегти душі, які звільняються від «ланцюгів тіла», будуть жити у пам'яті нащадків, увічнені славою. Тому мудрі старці вмирають спокійно, мирно, сподіваючись зустрітися із душами померлих рідних і друзів. Він радить вийти із життя, як із тимчасового готелю, а не з дому, аби приєднатися до «божественного зібрання». Сам Цицерон свою старість вважав «легкою і навіть приємною», він мужньо переносив свої нещастя, сподіваючись, що «розлука буде недовгою».

Отже, «старість – заключна сцена життя, подібна виставі у театрі». Треба уникати втоми, особливо коли ми задоволені. Цицерон бажає своїм учням «досягти старості», щоб мати «власний досвід».

Безумовно, філософія античності, мудрість Цицерона – багате джерело натхнення новим поколінням різних культур, релігій, етичних цінностей.

Християнство успадкувало кращі традиції минулого, подарувало світові Вічні Істини Книги Книг – Біблії, піднесло на найвищий філософсько-релігійний рівень осмислення Вічних Істин Буття, зокрема, старості, мудрості, щастя.

Афоризми про старість Цицерона

- «Вінець старості – авторитет».
- «Смерть слід зневажати!».
- «Смерть – загальна доля усякого віку».
- «Природа дала нам життя як притулок тимчасовий, а не постійний».
- «Для мене старість є легкою і не тільки неважкою, але навіть приємною».
- «Старість – заключна сцена життя, подібна до завершення вистави в театрі».
- «Для іншого покоління дерево саджає».
- «Що в тебе є, тим і годиться користуватись, робити в міру своїх сил».
- «Вони зберегли свій розум до самого останнього подиху».
- «Усіх наставників у високих науках треба вважати щасливими, навіть якщо вони постаріли й ослабли».
- «Сили мої не зраджують».
- «Вправи й стриманість можуть навіть у старості зберегти людині певну частку її колишніх сил».
- «Старості треба супротивитися».

- «Кожному вікові дано його час».
- «Чого ж мені боятися, якщо після смерті я або не буду нещасливим, або навіть буду щасливим?».
- «...людина може у будь-якому віці жити без труднощів».
- «...нерозумної старості не полегшити ніякими утіхами».
- «...у старих стриманих, доброзичливих і добрих старість минає терпимо, а хвалькуватий і недоброзичливий народ є важким у будь-якому віці».
- «...життю, яке прожите спокійно, чисто і гарно, притаманна тиха і легка старість».
- «...найвеличніші держави руйнувалися з вини людей молодих і оберігалися й відновлювалися зусиллями старих».
- «Як багато вони пам'ятають у старості!».
- «Адже старість навіює до себе повагу...»
- «Старість, особливо після магістратури, володіє настільки великим авторитетом, що вона цінніша усіх насолод юності».
- «...до старості доживають лише нечисленні».
- «...юнак хоче довго жити, а старий довго уже прожив».

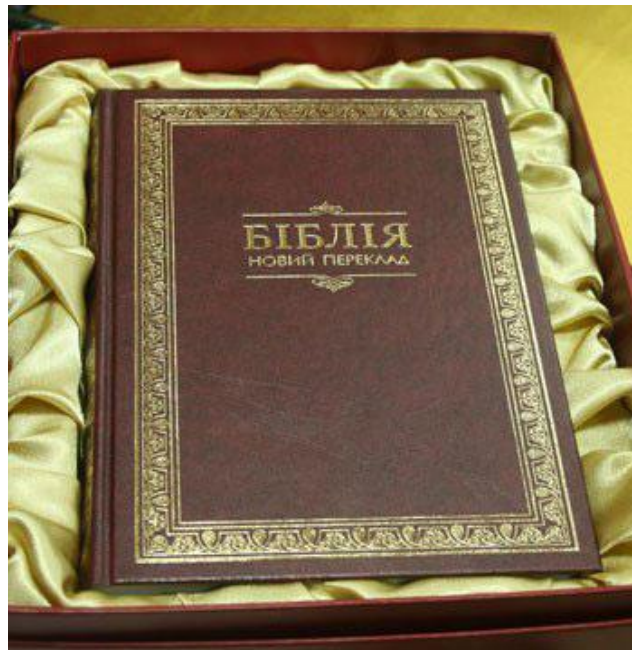
IV. Запитання для роздумів та обговорення

- 1) У чому полягає моральна краса життя геніального мислителя античності Марка Туллія Цицерона?
- 2) Як загинув «батько Вітчизни» Цицерон?
- 3) Якою є філософія старості Цицерона-мислителя?
- 4) Як розумів поняття розуму, духу античний мудрець Цицерон?
- 5) Чи застаріла філософія старості Цицерона у XXI ст.?
- 6) Прокоментуйте афоризм Цицерона: «Для іншого покоління дерево саджає».
- 7) Як Ви прокоментуєте думку Горація: «Будемо триматися завжди

відповідно до віку кожного?»

8) Чи можете Ви пояснити образну думку Альберта Ейнштейна: «Господь Бог не грає у кості?»

9) Як Ви проаналізуєте афоризм святого Іоанна Золотоустого: «Без милості неможливе спасіння?»

Тема 5. Святе Письмо про концепт «старість»

«...і візьми собі з життя старших на роду та з старших священників». (Єр. 19:1)
 «Перед лицем сивизни встань,
 і вшануй лице старого, і будеш боятися
 Бога свого. Я-Господь!(Лев. 19:32).
 «...Усе на Божу славу робіть!»
 (I Кор. 10:31).

Аксіологія старості у різних концептах: старійший, старійшина, старіти, старець, старий, стариця, старість. Семантично пов'язані концепти: смисл, мудрець. Святе Письмо – невичерпна скарбниця духовної мудрості, джерело смислів, довголіття людини. Образи старості в Біблії

Християнська культура та етика – взірєць духовно-моральної аксіології старості у концептах «старійший», «старійшина», «старіти», «старєць», «старий», «стариця», «старість», а також семантично пов'язаних концептах «смысл», «мудрець» тощо.

Україна – традиційно християнська країна за своєю духовно-моральною культурою, християнською етикою, тому вважаємо актуалізацію цих концептів у ХХІ ст. важливим фактором для вивищення духу особистості, суспільства, одухотворення розуму, свідомості молодого покоління, яке часом спілкується з «Україною у смартфоні», збіднюючи життя свого серця, ігноруючи Вічні Істини Книги Книг – Біблії.

Тому звернемося до цих важливих концептів, спираючись на безмежні багатства «Симфонії» до Синодального видання Біблії. Відзначимо, що вищеназвані концепти є продуктивними у Святому Письмі, особливо «старійшина» (187 слів), в силу актуальності смыслу: називаються десятки імен шановних старійшин різного походження, різних родів, племен, за поселеннями, «старійшини землі (Бут.50:7), народу, міста, колін ваших» (Втор.31:28), «дому його» (2 Цар. 12:17).

Часто концепт «старійшина» сполучається із яскравими за смыслом словами «старійшини і славетні, які жили в місті його» (3 Цар. 21:11), «Іудейські старійшини будують цей дім Божий» (Езд. 6:7), «Нехай величають Його на народному зборі, і нехай вихваляють Його на засіданні старших!» (Пс.106:32); «Господь Саваот зацарював на Сіонській горі та в Єрусалимі, а перед старішими слава Його!» (Іс.24:23).

Концепт «старєць» теж продуктивно вживається у Святому Письмі, має яскраво виражену позитивну коннотацію поваги, пошани, пріоритету перед молодими, авторитету в суспільстві, в домі.

Лев. 19:32: «Перед лицем сивизни встань і вшануй лице старого...».

Іов 12:20: «Він надійним уста відіймає й забирає від старших розумність».

Іс.3:5: «Повстане хлопчак на старого, а легковажний на поважаного...».

Єз.7:26: «...та згине Закон у священників і рада - у старших».

Мв.15:2: «Чого Твої учні ламають передання старших».

1 Тим.5:1: «Старшого не докоряй, але вмовляй, немов батька, а молодших – як братів».

Тит.2:2: «щоб старі чоловіки тверезі були, поважні, помірковані, здорові у вірі, у любові, у терпеливості».

Тит. 2:3-5: «Щоб старі жінки в своїм стані так само були, як належить святим, не обмовниці, не віддані п`янству, навчали добра, щоб навчали жінок молодих любити своїх чоловіків, любити дітей, щоб були помірковані, чисті, господарні, добрі, слухняні своїм чоловікам, щоб не зневажалось Боже Слово».

Біблія – невичерпна скарбниця духовної мудрості, чисте джерело смислів, зокрема, присвячених старості, довголіттю людини:

Бут. 25:8: «І спочив та й умер Авраам у староцях добрих, старий і нажившись. І він прилучився до своєї рідні»

Бут. 15:5: «А ти до своєї рідні прийдеш у мирі, у старості добрій похований будеш».

Пс. 91:15: «...іще в сивині вони будуть цвісти, будуть ситіти свіжі, щоб розповідати, що щирий Господь, мов скеля, і в ньому неправди нема!»

Лк. 2:6: «Була й Анна Пророчиця, дочка Фамуїлова з племені Асирового, - вона дожила до глибокої старості, живши з мужем сім років від свого дівування, у дова років вісімдесяти й чотирьох, що не відлучалась від храму, служачи Богові вдень і вночі постами і молитвами». Як бачимо, пророчиця Анна дожила до глибокої старості - 84 років, бо вірно служила Богові в Його храмі, виконуючи Заповіді Божі.

Це – приклад для віруючих людей, а також – ясне напоумлення невіруючим чи агностикам.

Біблія надихає людину жити життям релігійним, оберігаючи в чистоті серце, душу, тіло, помисли, тоді від Бога буде нагорода «цвісти, жити щасливо, довго», «нажившись» (Бут.35:29).

Біблія визначає вік старості по-різному: 80, 84 роки...

2 Цар.19:33 «А Барзіллай був дуже старий, віку восьмидесяти літ».

Книга Книг повчає молити Господа дожити до доброї старості, «наситившись днями» (Іов. 42:17).

Читання Біблії, осмислення духовних висот мудрості зміцнює дух людини будь-якого віку, а в поважному віці є незамінними духовними ліками, істинним утішенням, ціннішим за усі насолоди.

Біблія розглядає старість у двох аспектах: позитивно і критично.

По-перше, старість – це час згасання людини, фізичної слабкості, хворобливості через Боже прокляття за гріхи (Бут. 3), бо людина вийшла із пороку й має в нього повернутися. У книзі Бут.5 ми часто зустрічаємо вираз: «І він помер».

Біблія ясно описує слабкості людини на останньому етапі життя, зокрема, проблеми фізичного здоров'я: зору (Бут. 27:1;48:10;1 Цар.4:12-18; Ек.12:2-3), смакових відчуттів (2 Цар. 19:31-9), слуху (2 Цар.19:31-9), здатності для відтворення (Бут. 18:11; Лк.1:36), здатності рухатися (1 Цар.28:14), порушення сну (Ек.12:4), втрата фізичної сили (Пс.70:9), мовлення (Ек. 12:4), підкреслюються зміни у зовнішності людини старшого віку, збільшується вага(1 Цар. 4:12-18), з'являється сивина (Бут.42:38), з'являється похилість (Ек.12:3), випадають зуби (Ек. 12:3).

Біблія зазначає деякі психологічні зміни старіючої людини: з'являється страх(страхи) (Пс. 70:9-10, Ек. 12:5), з часом зникають бажання, які були змолоду (Ек. 12:5).

Книга Книг - безсмертне джерело краси мудрості, художньо-естетичної образності, яка допомагає людині повноцінно, розумом і серцем, обома півкулями мозку розуміти Боже слово, яке не є одномірним, а полісемантичним, багатим на смисли, стилістичні відтінки, що вимагає від зацікавленого читача певної підготовки, певної ерудиції, знань богослов'я, герменевтики, гомілетики та риторики.

Старість образно описується низками яскравих, колоритних образів (Ек. 12:1-9).

Ось цей безсмертний текст. Кожне серце заб'ється у трепеті перед мудрістю, яка осяває його промінями Божої любові. Тут йдеться про те, що «вернеться порох у землю», що з юності людині слід пам'ятати про свого Творця, аж до «злих днів», «неприємних», бо на старості літ.

Старість асоціюється з потемнінням сонця, появою густих хмар, коли нападе страх на мужніх, зупиниться робота, стихнуть звуки млина (роботи), замовкнуть голоси птахів, співи людей.

Ось низка метафоричних ознак: квітування мигдалю – це сиве волосся старої людини; зупинка жорен – це зуби, які випали; тьмяне вікно – послаблений зір; зачинені двері на вулицю – послаблення або втрата слуху; обважніла кобилка – нетверда хода.

Картина смерті замальовується драматичними або трагічними образами: «людина відходить до вічного дому», тому «рветься срібний шнурок», «ламається кругла посудина з золота», «при джерелі розіб'ється глек», «зламається коло й рине в криницю»...

Перед внутрішнім зором серця читача вимальовується старість і неминуча смерть людини, як непоправне горе людини, близьких, як закладений Богом життєвий шлях кожної людини.

З другого боку, Біблія надихає серця прекрасними образами Божих обранців, які пройшли свій життєвий шлях інакше: Сарра зберегла красу до старості (Бут.12:11,14); Моїсей і Халев залишалися міцними, дужими, сильними у старості (Вт. 34:7; Нав.14:11). Вони заслужили ці милості й щедроти Божі своїм праведним, подвижницьким життям.

Реалістичність, об'єктивність, істинність Біблії зображує ці винятки на тлі людини, коли старість супроводжується хворобами, слабкістю, вразливістю тіла людини: Ісаак заслаб, став вразливий, його обманула дружина і син Яков (Бут. 27). Цю думку, на жаль, можуть ілюструвати

багато прикладів у подальшій історії людства - аж до наших «Ноевих днів» – днів Апокаліптичних передчуттів.

У Біблії ми зустрічаємо цікаві факти вразливості старих людей з боку суспільства, яке часом їх починало недооцінювати, зокрема, у віці 60 років (Лев.27:1-8).

У віці 50 років левитам не дозволялось служити у скінії зібрання (Чис.8:25-26). Очевидно, це була для того часу критична вікова межа.

Чи легко було втримувати владу людям похилого віку? Біблія ясно відповідає на це запитання: ні, нелегко було в ті часи утримувати владу, керувати іншими (2 Цар.15;20; 3 Цар.1), навіть управляти собою було не легко, як своєю долею (Ін.21:18).

Психологічне розчарування супроводжує старіння людини, її останні роки (Пс. 89:9): «Бо всі наші дні промайнули у гніві Твоїм, скінчили літа ми свої, як зідхання...» Пор.: «А той відказав: Не зійде з вами мій син, бо брат його вмер, а він сам позостався...А трапиться йому нещастя в дорозі, якою підете в смутку, зведете мою сивину до шеолу!...» (Бт.42:38). Пор.: «І зведуть твої раби сивину раба твого, нашого батька, у смутку до шеолу...» (Бт.44:31).

Втрата розуму – це ще один виклик у старості (3 Цар. 11:4; Ек. 4:1; 1 Тин. 4:7): «Ліпше убогий та мудрий юнак, аніж цар старий та нерозумний, що вже осторог не приймає...» (Ек. 4:1).

Біблія – це неймовірний скарб божественної мудрості, вона засуджує будь-який утиск старих людей у будь-якій формі, спонукає турбуватися про них, повноцінних членів суспільства (Пр.19: 26;30:17; Мк.7:5-13; Дил.6:1;1 Тин.5:13-16; Як.1:27).

Ось ці безсмертні слова Вічних Істин: «Хто батька грабує, хто матір жене? Це син, що застиджує та осоромлює, перестань же, мій сину, навчатися від нерозумних, щоб відступити від знання!» (Пр.19:26). Пор.: «...Око, що з батька сміється й погорджує послухом матері, – нехай видзьобають його круки поточні, і нехай орлята його пожеруть!» (Пр.30:17). Пор.: «...І

запитали Його фарисеї та книжники: Чому учні Твої не живуть за переданням старших, але хліб споживають руками нечистими?» (М.к7:5).

Біблія захищає сиріт, удовиць, усіх упосліджених: «Чиста й непорочна побожність перед Богом і Отцем оця: зглянутися над сиротами та вдовицями в утисках їхніх, себе берегти чистим від світу» (Як.1:27).

Отже, милосердя – універсальна духовно-моральна якість християнського серця, яке захищає малого та старого, хворого й нужденного, усіх потребуючих, але і «себе берегти від світу», його спокус, жорстокості, теплохладності, безвір'я, безсердечності, жадібності, будь-якої агресії. У Біблії сказано: «Хто нас розлучить від любові Христової?» (Рим .8:35).

Позитивну шанобливу характеристику старості, старих людей Біблія виявляє у категоріях поваги, пошани, авторитету старих людей у суспільстві (Лев.19-32;Вт.28-50;Пр. 16:31;20:29;23:22; 1 Тим.5:1; Фим. 1:9).

Вт.28:50: «...народ жорстокий, що не зважатиме на старого, а для юнака не буде милостивим».

Пор.: Пр.16:31: «Сивизна – то пишна корона, знаходять її на дорозі праведності».

Пор.: «Окраса юнацтва – їхня сила, а пишність старих – сивина» (Пр.20:29).

Пор.: «Слухай батька свого – він тебе породив, і «не гордуй, як постаріла твоя мати».

Пор.: «Старшого не докоряй, але вмовляй, немов батька, а молодших, як братів, старших жінок - немов матірок, молодших – як сестер, до всякою чистістю» (Тим.: 5:1-2).

Пор.: «...більше з любові благаю я, як Павло, старця, тепер же ще й в'язень Христа Ісуса». (Флм.1:9)

Концепт «мудрість» – частотніший у поєднанні з концептами «старість», «старий», «старший», виступає в контексті слів «муж», «мудре серце», «народ мудрий», «людина мудра», «син мудрий», «язик мудрих»,

«мудра дружина», «вінець мудрих», «язик мудрих», «вуста мудрого», «мудрий на добро», «мудрі у Христі» тощо.

Мудрість – духовна ознака мудрих, старших віком, які мають багатшій досвід (3 Цар. 12:6-20; Іов. 12:12; 15:10; Пс. 36:25; 118:100), ці люди здатні керувати общиною, іншими людьми, особливо у сфері правосуддя, навчання, виступають представниками народу (Лев. 4:13-15; Чис.11:16-17; 16:25; Вт. 21:2,19; 22:15;25:7; Нав. 20:4; Куф. 4; Діян. 14:23;15:2; Як.5:14; 1 Пет. 5:1-5; Тит 1:5) тощо.

Наприклад: «І сказав Господь до Мойсея: Збери ж Мені сімдесятеро люду зі старших Ізраїлевих, яких знаєш, що вони старші народу та його наглядачі, і візьми їх до скинії заповіту і стануть вони там із тобою» (Чис. 1:16).

Далі: «...і вони носитимуть із тобою тягаря того народу і не будеш носити ти сам» (Чис. 1:17).

Пор.: «І встав Мойсей, і пішов до Датана та Авірона, і пішли за ним старші Ізраїлеві» (Чис.16:25).

Пор.: «то батько його та мати його схоплять його та приведуть його до старших його міста та до брами його місця...» (Вт. 21:19).

Старість у Біблії розглядається як Боже благословення (Бут. 15:15;24:1; 25:7-8;35:29;Суд.8:32; 1 Цар. 25:6;1 Пар. 29:28; Іов. 4:17; Пс.90:16; 91:15).

Наприклад: «А Авраам був старий, у літа ввійшов. І Господь Авраама поблагословив був усім». (Бут.24:1). Пор.: «А оце дні літ Авраамового життя, які він прожив: сто літ; сімдесят літ, і п`ять літ». (Бут.25:7).

Пор.: «І помер Гедеон, син Йоашів, у добрій сивизні, і був похований у гробі Йоаша, батька свого...».(Суд. 8:32);

Пор.: «І довгістю днів Я насичу його, і він бачити буде спасіння Мое!» (Пс. 90:16).

У Біблії зазначається, що життєвий шлях людини завершується мирною смертю (3 Цар. 2:9), але рання смерть визначається як свідчення

Божого прокляття (Іс. 38:10,12; Іов. 36:13-14; Пр. 10:27), описується також смерть у печалі (Бут. 42:38; 44:29, 31; 3 Цар. 2:9).

У цілому, Біблія підкреслює роль духовно-морального життя людини, як фактора довгого чи вкороченого життя: «Страх Господній примножує днів, а роки безбожних – вкоротяться». (Пр. 10:27).

Біблійний погляд на філософію життя увінчаний зображенням старості, як перехідного періоду, коли благословення, ім'я, спадок, відповідальність передаються наступному поколінню (Бут. 27:1; 1Пар.23:1; Пс.70:18; Тит. 2:3-5): «А Ти, Боже, не кидай мене аж до старості та сивини, поки я не звіщу про ромено твоє поколінню, і кожному, хто тільки прийде – про чини великі Твої!» (Пс. 70:18).

Діалектика буття, переходу в Біблії має дуальний характер: з одного боку, перехід людини сприймається позитивно, як джерело слави при передачі спадку; з другого боку, він означає відхід зі сцени, сприймається негативно, як тлінність. Яскравими, світлоносними фарбами позначене батьківське благословіння сину при переході в інший світ. Зокрема, це благословіння батька Ісака сина Якова: «І промовив Ісак: «Подай же мені і нехай з'їм з мисливської здобичі сина мого, щоб поблагословила тебе душа моя. І подав він йому, і він їв, і приніс йому вина, і він пив. І промовив до нього Ісак, його батько: Підійди ж, і поцілуй мене, сину мій! І він підійшов, і поцілував його. А той понюхав запах вбрання його, і поблагословив його та й сказав: Дивись, запах сина мого немов запах поля, що його Господь благословив. І хай Бог тобі дасть з роси Неба, і з ситості землі, і збіжитья багато й вина молодого! Нехай тобі служать народи, і народи нехай тобі кланяються! Будь паном для братів своїх, і нехай тобі кланяються сини матері твоєї. Хто тебе проклинає – проклятий, а хто поблагословить тебе – благословенний!» (Бут. 27:25-29).

Це – духовна сила і велич християнської культури, етики, яка надихає наших сучасників будувати своє життя, орієнтуючись на Вічні Істини, гарант

земного і небесного щастя: «Якщо з нами Бог, то хто проти нас?» – риторичне запитання святого апостола Павла.

Святий Іоанн Золотоустий аналізував старість, духовно – моральні якості старших людей у книзі XI, частині 2-й. Він називає недоліки старших людей: «лінощі, уповільненість, забудькуватість, тупість, дратівливість». Тому (апостол) заповідає: «старшим тверезим бути», чесним, цнотливим, здоровим вірою, любов`ю, терпінням, а жінкам старшого віку не зловживати прикрашанням, прикрасами, не робити наклепів, не вживати вина, любити чоловіків, дітей, бути цнотливими, чистими, добре управляти домами, бути добрими, коритися своїм чоловікам, читати Слово Боже.

2. Запитання для роздумів та обговорень

- 1) Як у Біблії трактуються концепти «старець», «старійшина», «старість»?
- 2) Чи можете Ви описати Біблійну діалектику буття?
- 3) Як корелюються у Біблії концепти «старість» і «мудрість»?
- 4) Чи можете Ви охарактеризувати концепт «мудрість» у сучасному розумінні?
- 5) Чи можете Ви описати знайому людину поважного віку з ознаками одухотвореної мудрості?
- 6) Як ви розумієте Біблійний вираз: «Знання ж надихає, любов же будує?» (I Кор.8:1)
- 7) Як Ви прокоментуєте думку І.Мечникова: «Старість наша є хвороба, яку слід лікувати, як усяку іншу?»
- 8) Чи можете Ви прокоментувати думку Альберта Ейнштейна: «Є тільки дві безкінечні речі: Всесвіт і глупота. Хоча відносно Всесвіту я не зовсім упевнений?»
- 9) Як Ви проаналізуєте афоризми святого Іоанна Золотустого: «Розум людський, не осяяний згори, творить лише темряву?»

Тема 6. Святе Письмо про концепт «мудрість»

«Коли за нас Бог, то хто проти нас?»

(Рим.8:31)

Концепт «мудрість» – архетип християнської культури. Господь – джерело мудрості. Біблія про шляхи мудрості й глупоти. Біблія уславлює мудрість та премудрість. Біблійні образи мудрості. Афоризми про мудрість мислителів світу

«Мудрий» – архетип християнської культури, який у «Глумачному словнику живої великоруської мови» визначається, як «заснований на добрі та істині; праведний, який поєднує в собі любов і правду; вищою мірою розумний і благоспрямований». Відповідно, концепт «мудрець» тлумачиться як «філософ, мудрий муж; людина, яка досягла навчанням, роздумами та досвідченістю усвідомлення вищих житейських і духовних істин». (Див. там само, с.56).

Біблійна «Симфонія до синодального видання Біблії» подає 145 прикладів вживання концептів «мудрий», «мудро», що свідчить про їхню продуктивність у християнській традиції: «Навчи нас лічити отак наші дні, щоб ми набули серце мудре!» (Пс. 89: 12); «Хай послухає мудрий і примножить науку, а розумний здобуде хай мудрих думок, щоб пізнати ту приповість та загадкове говоріння, слова мудреців та їхні загадки». (Пр. 1: 5-6); «Путь життя для премудрого – угору, щоб віддалюватись від шеолу внизу». (Пр. 15:24).

Святе Письмо тлумачить архетип «мудрість» як уміння праведно жити, змальовуючи портрет персоніфікованої премудрості в образі жінки, яка сміливо, голосно закликає людей у публічних місцях міста, зокрема, на вулиці, на базарі, зі стін міста, біля міських воріт (Пр.1: 20-21): «Доки ви, нерозумні, глупоту любитимете? Аж доки насмішники будуть кохатись собі в глузуванні, а безглузді ненавидіти будуть знання?» (Пр.1:22).

Біблія зазначає, що нерозумні не слухають мудрості, її картань, її порад, але глузували з премудрості, не приймали її напучень. Тоді

премудрість пророкує нерозумним усякі нещастя, страхи, недолю, утиски: «...тоді кликати будуть мене, але не відповім, будуть шукати мене, та не знайдуть мене, за те, що науку зненавиділи, і не вибрали страху Господнього, не хотіли поради моєї, погорджували всіма моїми докорами!» (Пр.1:28-30).

Джерелом мудрості є Господь, Який дає спасіння для щирих, невинних, богобійних, справедливих, які ходять дорогами добра, стежками справедливості: «Тоді ти збагнеш справедливість та право, і простоту, всіляку дорогу добра, бо мудрість увійде до серця твого, і буде приємне знання для твоєї душі!» (Пр.2:9-10).

Біблія обіцяє мудрим «порятунок від злої дороги», від людини, «що каже лукаве, від тих, хто стежки простоти покидає, щоб ходити дорогами темряви, що тішаться, роблячи зло, що радіють крутіями злого...» (Пр.2:12-14). Головне – Біблія пророкує вічні істини: «Бо замешкають праведні землю, і невинні зостануться в ній, а безбожні з землі будуть вигублені, і повириваються з неї невірні!» (Пр.2:21-22).

Біблія уславлює мудрість, мудрих, розумних: «Блаженна людина, що мудрість знайшла, і людина, що розум одержала, бо ліпше надбання її від надбання срібла, і від щирого золота ліпший прибуток її, дорожча за перли вона, і всіляке жадання твоє не зрівняється з нею». (Пр.3:13-15).

Що обіцяє Біблія мудрим? Назвемо основні постулати із «Книги приповістей Соломонових»: «довгість днів», «багатство та славу»; приємне, мирне життя; «життя для душі», приємність сну, безстрашність, безпечність (Пр.3:22-26). Пор.: «Мудрі славу успадковують, а нерозумні носитимуть сором». (Пр.3:35).

У «Книзі Йова», у 28 розділі «Людина й мудрість» є гомілетичний опис аксіології мудрості, епідейктична ода цьому божественному дару, що надихає людину шукати мудрість, прагнути її усім серцем, бо вона – безцінна, найдорожча, вона «від очей усього живого захована», бо «Тільки Бог розуміє дорогу її, й тільки Він знає місце її!» (Йов.:28:23). Біблія

визначає мудрість як «страх Господній – це мудрість, а відступ від злого – це розум!» (Йов.28:28).

Дар мудрості – безцінний у побутовому житті духовної людини, у плинності подій та ситуацій, як найвища нагорода від Бога. Цей дар ігнорує тільки людина нерозумна або безумець, які не можуть спастися, бо їхній вибір веде лише до загибелі (Пр.5:23), до смерті (Пр.14:12; 16:25), на загибель (Пр.7:22), в безодню шеолу (Пр.9:18), до тернів замість поля (Пр.24:31).

Біблія підкреслює, що мудрість веде людину до успіху (Ек.10:10). Святе Письмо протиставляє 2 шляхи людини – шлях мудрості й глупоти, описує переваги мудрості, яка захищає (Пр.2:11), позбавляє (Пр.2:12), спасає (Пр.2:16), оберігає (Ек.7:12) людину від безумства та його згубного впливу: «...розважність тоді тебе пильнуватиме, розум тебе стерегтиме, щоб тебе врятувати від злої дороги, від людини, що каже лукаве...щоб тебе врятувати від блудниці, від чужинки, що мовить м'якенькі слова...» (Пр.:2:11-12; 16).

Біблія образно стверджує, що «добра мудрість» – це великий скарб людини: «бо в тіні мудрості – як у тіні срібла, та користь пізнання у тому, що мудрість життя зберігає тому, хто має її». (Ек.7:12).

Із цього випливає духовна порада необхідності постійно шукати мудрість, наполегливо домагатися її, хоча це нелегко зробити чисто людськими способами: «І поклав я на серце своє, щоб пізнати премудрість, і пізнати безумство й глупоту, – і збагнув я, що й це все – то ловлення вітру!.. Бо при многості мудрости множитья й клопіт, хто ж пізнання побільшує, той побільшує й біль!.. (Ек.1:17-18).

Кожна людина, яка прагне мудрості, праведності, має чітко усвідомити, що все знаходиться у Божій волі: «...праведні й мудрі та їхні учинки – у Божій руці, так само любов і ненависть: людина не знає нічого, що є перед нею!» (Ек.:9:1).

Книга Приповістей Соломона мудрістю називає страх Божий, Богопізнання: «...тоді зрозумієш страх Господній, і знайдеш ти

Богопізнання, бо Господь дає мудрість, з Його уст – знання й розум!» (Пр.2:5-6). Мудрість надзвичайно важлива у повсякденному житті людини, де їдять, працюють, займаються землеробством чи бізнесом, люблять чи ненавидять, мандрують чи споглядають Божий світ.

Отже, усі 31 розділи «Книги приповістей Соломонових» – невичерпна скарбниця здобуття мудрості, премудрості для тих обраних, які її шукають усім серцем, «простодушним», особливо молодим, бо лише «нерозумні погорджують мудрістю та напучуванням». (Пр.1:7).

Велику інтимізуючу силу кордоцентризму Біблії має звертання до читача будь-якого віку – «сину мій», що сприймається, як духовна спорідненість разом із кровною спорідненістю батьків і дітей, які мають «страх Божий», шанують і люблять одне одного, ходять шляхами праведності, а не шляхами грішників, бо «Господь дає мудрість, а з нею й чесотне життя». (Пр.2:1-22). Власне, можна перелічити самі назви 9-ти розділів унікальної I частини «Книги Приповістей Соломонових», які ясно творять симфонію божественної мудрості: «Ціль Книги Приповістей» (№1), «Господь дає мудрість, а з нею й чесотне життя. Блудниця за Бога забула» (№2), «Надійся на Господа, а не на свій розум» (№3), «Навчайтеся мудрості й розуму» (№4), «Не зближайсь до блудниці» (№5), «Не ручись за чужого» (№6), «Блудниця – на життя твоє пастка» (№7), «Заклик мудрості: ліпша мудрість за перли» (№8), «Сім стовпів мудрості» (№9).

У Старому Заповіті образ жінки-пані як Мудрості у Новому Заповіті подається описом Ісуса Христа як Мудрості, який «більше за Соломона» (Мф.12:42; Лк.11:31), як один із мудреців, посланий Ізраїлю, як Божа премудрість (Мф.23:37-39; Лк.13:25-30), але ця «небесна мудрість» є легкою, вона прийшла Ісусу Христу від Бога (Мф.11:27; Лк.10:22); (Пр.8:14-36; Прип.2:13,16; 4:10-15).

Мудрість «вийшла з уст Всевишнього», мала наказ «поселитися в Якові і прийняти спадщину в Ізраїлі» (Сир.24:3,9), вона поселяється у скінії, утверджується в Сіоні (Сир.24:11), але Ісус, Божа мудрість, Слово – логос не

був визнаний світом і власним народом. (Ін.1:10-11): «До свого Воно прибуло, та свої відцурались Його». (Ін.1:11).

Ісус як мудрість виявляється у апостола Павла, який з образом Христа пов'язує образи Адама і мудрості.

У «Книзі Приповістей Соломонових» про мудрість знаходимо благословенні слова: «На мудрість скажи: Ти сестра моя: а розум назви: Мій довірений!» (Пр.7:4); «Я, мудрість, живу разом із розумом, і знаходжу пізнання розважне». (Пр.8:12); «Мною царюють царі, а законодавці права справедливості встановлюють...Я кохаю всіх тих, хто кохає мене, хто ж шукає мене – мене знайде!» (Пр.8:15,17).

Отже, мудрість, премудрість – це внутрішня природа Бога та Його Вічного Слова, яке надихає на радість, щастя на всі віки наші серця; «...і була я веселощами день-у-день, радіючи перед обличчям Його кожночасно, радіючи на земнім крузі Його, а забава моя – із синами людськими!» (Пр.8:30-31). Пор.: «Мудрий сильніший від сильного, а людина розумна – від повносилого». (Пр.24:5). Пор.: «Бо заповідь Божа – світильник, а наука – то світло...» (Пр.6:23).

Таким чином, мудрість, мудрець – християнські архетипи, які осявають шлях життя людини вірою, надією, любов'ю, а любов «ніколи не перестає». (1.Кор.13:8).

Афоризми про старість мудреців світу

- «Ніхто не відчуває, як відходить молодість, але усякий відчуває, коли вона вже пішла». (Сервантес)
- «Старість приходить несподівано, як сніг. Вранці ви встаєте і бачите, що усе біле». (Ж.Ремар)
- «Старість починається в той день, коли вмирає мужність» (А.Моруа)
- «Помірність, обережність, консервативність, бажання уникнути ризику й несподіваних змін часто бувають неминучими супутниками старості». (Дж.Неру)

- «Коли людина виявляє, що вона постаріла? Коли перестає жити надіями і живе лише спогадами». (Ф.Зандерс)
- «Благодатні дні юності. Старість любить повертатися до них крізь туман часу. Старість згадує про сутінки, про сонячні години ранку». (Д.Байрон)
- «Молодих наповнюють надії, старі люди живуть спогадами». (Ф.Зандерс)
- «Ніщо не старить так швидко, як невідв'язна думка, що старієш» (Г.Ліхтенберг)
- «Ми сподіваємося досягти старості, але боїмося постарішати». (Ж.Лабрюйер)
- «Старіти нудно, але це єдина відома можливість жити довго». (Ш.Сент-Бев)
- «Старість є сумною тому, що з її приходом ми позбавляємося не тільки радощів, але й надій». (Жан Поль)
- «Ми найбільше піклуємося про життя в міру того, як воно втрачає свою цінність; старі люди більше сумують за нею, ніж молоді». (Ж.-Ж.Руссо)
- «Невелике мистецтво старим стати, мистецтво – старість подолати». (І.Гете)
- «Старість наша є хвороба, яку слід лікувати, як усяку іншу». (І.Мечников)
- «Уміти бути старим – це мистецтво, яким володіють лише нечисленні». (Ф.Ларошфуко)
- «Мистецтво старіння полягає в тому, щоби бути для молодих опорою, а не перешкодою, учителем, а не суперником, розуміючим, а не байдужим». (А.Моруа)
- «Будемо триматися завжди відповідно до віку кожного». (Горацій)
- «І старість є повною насолодою, якщо тільки вміти нею користуватися». (Сенека)

- «Коли веселість примішується до зморшок, вона чарівна. Якийсь ореол осяває радісну старість». (В.Гюго)
- «Для нерозумного старість – тягар, для невігласа – зима, а для людини науки – золоті жнива». (Ф.Вольтер)
- «Щастя для старих людей, якщо в них залишається любов до науки, до музики, до театру, взагалі певна сприйнятливість до зовнішнього світу. Те, що людина має в собі, ніколи їй так не згодиться, як у старості». (В.Гюго)
- «У старості слід більше робити, ніж у молодості». (І.Гете)
- «Немає нічого потворнішого за стару людину, яка не має інших доказів користі її тривалого життя, крім віку». (Сенека)
- «Приємна стара людина, яка привітна і серйозна». (Демокрит)
- «Надмірна турбота – таке саме прокляття старих людей, як безтурботність – горе молоді». (В.Шекспір)

3. Запитання для роздумів та обговорення

- 1) Яку роль відіграють у житті людини уроки мудрості знакових постатей світу?
- 2) Чи не застаріли повчання мудреців давнього світу в епоху «оцифрованої» людини?
- 3) Чи маєте Ви Учителя Мудрості у своєму житті? Опишіть його духовно-інтелектуальний портрет.
- 4) Який найважливіший духовно-моральний урок Ви отримали від батьків?
- 5) Чи маєте Ви духовного батька?
- 6) Які його духовні поради Ви вважаєте стратегією Вашого життя?
- 7) Як Ви прокоментуєте думку Я.А.Коменського: «Мудрий розподіл часу є основа для діяльності?»
- 8) Чим надихає Вас афоризм Цицерона: «Я ніколи не буваю таким

зайнятим, як у години свого відпочинку?»

9) Чи згодні Ви з думкою, що Альберт Ейнштейн – один із найгеніальніших учених в історії людства?

10) Хто Ваш ідеал у творчості? Опишіть його професійний портрет.

Тарас Шевченко. Сільська родина

Тема 7. Духовно-моральні виміри благого життя

«Бо всі, хто водяться
Духом Божим, вони сини Божі».

(Рим. 8:14)

Концепти «благо», «благість», «благословіння», «благоденство», «благе життя». Образи благого життя у Біблії

Спочатку визначимося із концептами «благо», «благість», «благословіння», спираючись на Тлумачний словник В.І.Даля «Благо» – добро, усе добре, корисне, яке слугує нашому щастю, «Благість» – вищий ступінь любові й милосердя, поєднання усіх добродітностей.

«Благословіння» + благословляти: звеличення, виявлення; вдячність; побажання усіх благ; дозвіл чогось, освячення.

«Благоденство», благе життя – щасливе, благополучне життя, пора, спокій, мир, вдоволення.

Необхідно підкреслити, що слова «благий», «благо» у В.І.Даля мають багато похідних слів, які, на жаль, у наш час мають ознаки архаїзації, бо продуктивно вживаються у духовно-церковному, гомілетичному жанрі: благість, благовидний, благоподібний, благоволити, благовоління, благовихований, благосучасний, благовірний, благовістити, благовіщення, благовісник, благогласіє, благоговіння, благодать, благодатний, благоденство, благодіючий, благозаконний, благозвучний, благоліпний, благолюбіє, благополуччя, благопривітання, благопристойний, благородний, благополучний, благородний тощо.

У «Симфонії» до Синодального видання «Біблії» представлено низку слів до концента «благо»: благий, благовіствування, благовісник, благовістит, благовидно, благовоління, благоволити, благодатний, благодать, благоденство, благодіяння, благодіючий, благоліпний, благомисленний, благонадійний, благодійний, благополуччя, благопристойно, благородний, благосердя, благосхильність, благословення, благословенний, благословити, благостиня, благоуспішний, благочестивий, благочестя, блаженний, блаженство.

Як бачимо, у духовно-церковному стилі, гомілетичному жанрі, ці слова вживаються продуктивно, бо це їхня органічна логосфера, яка свідчить про високий (урочистий) стиль мовлення, високодуховний рівень мислення на рівні Вічних Істин.

Сучасний лексикон мовців має ознаки стилістичного, функціонального звуження, збуднення, що свідчить про духовно-моральну кризу суспільства, особистості в умовах викликів ХХІ ст. з ознаками кризи віри, моралі, культури, інфляції слова.

На нашу думку, треба звернути серйозну увагу на ці негативні процеси Апокаліптичної епохи, про яку яскраво написала Ліна Василівна Костенко в книзі «Записки українського самашедшого»: «Чую увертюру Апокаліпсису... шерхіт люциферового крила».

У нашому дослідженні ми поставили за мету описати духовно-моральні, християнські виміри життя, що є універсальним архетипом не лише у релігійному дискурсі, але й у світській літературі (прозі, поезії).

У реальному непростому житті людський рід прагне достойного, гідного життя, що є цивілізаційною ознакою для кожної країни у вимірах часопростору. На жаль, наміри досягти благого життя не завжди є вдалими, успішними (у будь-якому віці людини), тому картину ідеалу благого життя особистість шукає в літературі, мистецтві, бо це дарує серцю утішення, надію, благословення.

Біблія – невичерпне джерело образів благого життя, пов'язане з усвідомленням ідеалу, прототипом якого виступає рай. Це – сакральна тема для кожної людини, яка мріє про щастя. Біблійний рай має певні ознаки, характеристики, зокрема, це захищене, прекрасне середовище, це гармонія з Богом і чудовою природою, це задоволення людських потреб, зокрема у спілкуванні, їжі, діяльності, творчості. Це – ідеальна картина досконалого взаємозв'язка між Богом, людьми, природою: «Бо ж ярмо Моє любе, а тягар Мій легкий!» (Мв. 11:30) Пор.: «Господь відчинить для тебе Свою добру скарбницю, небеса, щоб дати дощ для краю твого в часі його, і щоб поблагословити всякий чин твоєї руки». (Повт. 28:12).

Біблія описує блага життя праведників у різних конкретних ситуаціях, зокрема, це пасторальна картина щедрої гостинності Авраама і Сарри трьом небесним відвідувачам (Бут. 18:1-15), яким принесли води, вони вимили з дороги ноги, сіли відпочити під деревом, їм принесли гарне пригощення, щоб підкріпити серце їхнє. (Бут. 18:5).

Чисті серця Авраама і Сарри, їхня добротність і щедрість спонукали одного із трьох небесних гостей пообіцяти старому подружжю народження дитини через рік. На висловлене здивування Авраама й Сарри вони почули: «Чи для Господа є річ занадто трудна?» (Бут.18:14).

Отже, Бог пообіцяв старому бездітному подружжю народження сина через рік, як нагороду за ідеальне життя, що надихає християн цілого світу

мати приклад для наслідування. Гідним наслідуванням є подальше блага життя Авраама і Сарри, коли батько Авраам готовий був принести Богу в жертву сина через велику віру, за що отримав Боже благословення на блага життя у мирі з Богом, ближніми, дальніми, із власним сумлінням.

Образ благого життя подається у книзі Йова (Йов 1:1-5), який був богобійним, «невинний та праведний, і він Бога боявся, а від злого втікав». (Йов 1:1). У нього було семеро синів та три доньки, він мав великий маєток: «сім тисяч худоби дрібної, і три тисячі верблюдів, і п'ять сотень пар худоби великої, і п'ять сотень ослиць та дуже багато рабів. І був цей чоловік більший від усіх синів сходу. А сини його ходили один до одного, і справляли гостину в домі того, чий був день. І посилали вони, і кликали трьох своїх сестер, щоб їсти та пити з ними. І бувало, як миналося коло бенкетних днів, то Йов посилав за дітьми й освічував їх, і вставав він рано вранці, і приносив цілопалення за числом їх усіх, бо Йов казав: Може, згрішили сини мої, і зневажили Бога в серці своєму. Так робив Йов по всі дні». (Йов.1:3-5)

У цьому Біблійному описі домінують духовно-моральні якості богобійного Йова, його родинні цінності, земне багатство, сімейне благополуччя, його вибір серця – догоджати, перш за все, Богові.

Йов гідно витримав великі випробування, втрату усього, що він мав, але це не порушило його міцної віри, він сказав: «Господь дав, і Господь узяв...Нехай буде благословенне Господнє Ім'я! При всьому цьому Йов не згрішив, і не сказав на Бога нічого безумного!» (Йов: 1:21-22)

Йов щиро каявся перед Богом: «і каюсь у поросі й попелі!...» (Йов:42:6), говорив тільки «слушне про Бога, «і споглянув Господь на Йова» (Йов.42:9), повернув Йова до першого стану, ...помножив Господь усе, що Йов мав, удвоє... І було в нього семеро синів та три дочки... А Йов жив по тому сотню й сорок років, і побачив синів своїх та синів синів своїх, чотири покоління. І упокоївся Йов старим та насиченим днями». (Йов.42:10-17)

Отже, блага життя Йова – один із яскравих Біблійних образів, який надихає наступні покоління долати вірою, благочестям випробування земного шляху в надії на блага життя в раю.

Велику кількість прикладів благого життя знаходимо у Псалмах Давидових, Притчах Соломона, які є панегіриками, похвалою Бога та гідним слави добродієм християнам.

У Псалмі 1-му подається похвала благочестивому мужу, який відмовляється ходити «шляхами грішних», є роздуми про Закон Божий, про життєву силу й плодovitість, які порівнюються із плодovitістю дерева, посаженого біля джерел води, висловлюється впевненість, що добродієм людина отримає схвалення Бога.

У Псалмі 14-му ставиться питання про те, хто може правильно поклонитися Богу. Як відповідь описується духовний портрет людини, яка має численні добродієвості: непорочність, добру волю відносно близьких, відторгнення зла, великодушність у розпорядженні своїм майном.

У Псалмах 111-му, 127-му знаходимо роздуми про людину, яка має Боже благословіння, зокрема, у нащадках, які мають багатство й праведність, у відчутті внутрішньої безпеки, коли людина не боїться усяких негараздів, долає усі труднощі, переможно дивиться на ворогів. Крім того, благим життям є життя в радості від отриманих нагород завдяки власним трудам, є життя в щасті, з плодovитою дружиною, дітьми, благоденством протягом життя разом із онуками.

У Приповіді Соломона 31:10-31 є образи подружжя, чоловіка і дружини, їхні взаємні очікування у благому житті.

У Посланні апостола Павла 1 Кор.13 насолоджуємося неперевершеним гімном любові, духовними засадами благословенного почуття, яке «милосердствує, ...не шукає свого, не мислить зла, усьому вірить, усього сподівається...ніколи не перестає». (1 Кор.13:4-8)

Блага життя найтісніше пов'язане із вірою людини в Бога, яка є фундаментом щастя у християнській традиції спасіння: «А віра – то підстава

сподіваного, доказ небаченого... Догодити ж без віри не можна..» (Євр.11:1, б)

Увесь розділ 11-й Послання до євреїв – це ода вірі, має назву «Сила віри», яка надихає християн зміцнювати свою віру, як найдорожчий скарб, щоб «вірою царства побивали, правду чинили, одержували обітниці, пащі левам загороджували, силу огненну гасили, утікали від вістря меча...» (Євр. 11:33-34)

У Псалмі 15-му описується блага життя щирої у вірі людини, під назвою «Золота пісня Давидова», бо тут оспівуються великі блага людини віруючої, бо Господь долю цієї людини «підпирає», ця людина задоволена своєю «чашею», «гарною спадщиною», Божими порадами, навіть уночі. Така благословенна душа постійно уявляє Господа перед собою, тому «серце радіє та дух веселиться, і тіло моє спочиває безпечно!.. Дорогу життя Ти покажеш мені: радість велика з Тобою, завжди блаженство в правиці Твоїй!» (Пс.15:5-11)

Нетлінну цінність має «Книга приповістей Соломонових», бо вона пронизана магістральною темою духовної мудрості людини, благословенної Богом на блага, щасливе життя. Книга присвячена молодим і старшим, бо «Хай послухає мудрий і примножить науку, а розумний здобуде хай мудрих думок». (Пр.1:5)

Це – симфонія біблійному світогляду, біблійній системі цінностей, зокрема, в образах мудрості, як гаранта чесного життя, у порадах сподіватися на Господа, а не на свій розум; порадах цуратися безбожних, берегти своє серце, не зближатися із блудницями, не ручатися за чужого, берегти заповіді батьків, мати страх Господній; любити знання і навчання, цінувати й примножувати мудрість.

Вражають душу і розум численні духовні поради (інколи, здається, на мікрорівні), але без них неможливо спастися у вічності, тому тут можна знайти поради для успішного спілкування на різних рівнях, уславлюється спокій, милосердя, справедливість, ознаки дружби й приятелів, поради

судові, суспільні, родинні, зокрема, заклики не лінуватися, жити своїми трудами у благочесті, берегти добре ім'я, мудро поводитися із володарями та багатими, не задрити злим людям, не ганятися за славою, не вихвалитися, бути обережними, обачними, розумними, мудрими, праведними, – отже, з надією на спасіння в раю: «...хто мудрістю ходить, той буде врятований». (Пр. 28:26)

Отже, Святе Письмо проникнуте духом Божественної мудрості, премудрості, віри і любові, надії і правди, бо так замислив світ Творець. А це особливо важливо усвідомити, усім серцем оцінити у наші Ноеві часи, коли криза віри, моралі, культури стає трагічною ознакою духовних переживань і передчуттів, коли ще не пізно (ніколи не пізно!) змінити траєкторію свого життя до духовно-моральних вимірів, якими сповнені усі священні книги, тексти усіх релігій світу із акме-вершиною: «Творити добро!» Хіба існує хоч одне вчення чи релігія, які не вчать добротворенню?

Відповідь однозначна: кожна людина має зробити свідомий вибір між добром і злом на користь першого.

VII. Запитання для роздумів та обговорення

1) Чи розумієте Ви християнські концепти «благо», «благословіння», «благоденство», «благе життя»?

2) Чи знаєте Ви образи благого життя у Святому Письмі?

3) Як Біблія ставиться до концепцій «процвітання» «благополуччя», «успіх», «благоденство»?

4) Прокоментуйте вислів Цицерона: «Усіх наставників у високих науках треба вважати щасливими, навіть якщо вони постаріли й ослабли».

5) Чи можете Ви розкрити смисл думки Альберта Ейнштейна: «Людина може знайти смисл життя, яким би короткими і небезпечним воно не було, тільки присвятивши себе суспільству?»

6) Як Ви поясните афоризм святого Іоанна Золотоустого: «Істинна радість на небі?»

Тема 8. Біблія про процвітання, благополуччя, успіх, благоденство, щастя

В.І.Даль про концепти «благоденство», «благо», «благодать».

Святе Письмо про процвітання, успіх, благополуччя. Біблійне розуміння щастя. Афоризми про щастя мудреців світу

В.І.Даль концепт «благоденство» описує як «щасливе, благополучне життя, час, спокій, мир і вдоволення». Корінь «благо» він трактує як «добро», усе добре, корисне, яке служить нашому щастю.

Похідне слово «благодать» має одне з найвеличніших смислів для християнської свідомості: Дари Духа Святого; дія згори; допомога, яка послана згори, для виконання волі Божої; любов, милість; благодіяння, благодіяння; перевага, користь, вигода; багатство, надлишок, вдоволення.

Ось Біблійні приклади розуміння блага (блаженства): «І промовила Лія: То на блаженство моє, бо будуть уважати мене за жінку блаженну». (Бут.30:13)

«І Господь дасть тобі добрий приріст у плоді утроби твоєї, і в плоді худоби твоєї, і в плоді поля твого на тій землі, що Господь заприсягнув був батькам твоїм, щоб дати тобі». (5М.28:11)

«Запам'ятай же мені, Боже мій, на добре все те, що я робив для цього народу!» (Неем.5:19)

«Запам'ятай же мене, Боже мій, на добро!» (Неем.13:31)

«Хто той чоловік, що боїться він Господа? Він наставить його на дорогу, котру має вибрати: душа його житиме в щасті, і насіння його впадкує землю!» (Пс.24:12-13)

«Блаженний, кого вибираєш Ти та наближаєш, в оселях Твоїх спочивати той буде!» (Пс.64:5)

«Бо сонце та щит – Господь, Бог! Господь дає милість та славу, добра не відмовляє усім, хто в невинності ходить». (Пс. 83:12)

Біблійний образ благоденства тісно пов'язаний з концептом багатства, як розуміння матеріальних, духовних благословінь, отриманих людськими зусиллями чи Божою благодаттю. Отже, благоденство розуміється як успіх, якого досягають ті, хто активно його домагаються: «Також людина, що Бог дав їй багатство й маєтки і владу їй дав споживати із того, та брати свою частку та тішитися своїм трудом, то це Божий дарунок!» (Ек. 5:18)

Біблія ясно вказує, що до процвітання, успіху людини веде поєднання Божих та людських зусиль, що Господь дає процвітання, благоуспішність благочестивим людям: «І буде він, як дерево, над водним потоком посаджене, що родить свій плід своєчасно, і що листя не в'яне його, і все, що він чинить, щаститься йому!» (Пс. 1:3)

Отже, благоденство, процвітання у Біблії розуміється як процес, який веде людину до поставленої мети, для якої вона створена.

Старий Заповіт — невичерпне джерело мудрості в розумінні суті процвітання, як результату плідної роботи, що забезпечує фізичне життя.

По-перше, це сільське господарство, бо Ізраїль – аграрна країна (це стосується історично й України), тому землеробство, праця на землі, багатий урожай, повні комори, численні отари худоби, сильні сини й гарні доньки — біблійний ідеал, описаний у Старому Заповіті: «Ситі наши бики, немає пригод і немає хвороби, і на вулицях наших нема нарікань! Блаженний народ,

що йому так ведеться, блаженний народ, що Господь – йому Бог!» (Пс.143:14-15).

Старий Заповіт доповнює картину благоденства описом спілкування людей після трудів праведних: «...ви будете кликати одне одного під виноград і під фігове дерево». (Зах. 3:10)

По-друге, Старий Заповіт пов'язує благоденство із дітьми: «... душа його житиме в щасті, і насіння його впадне на землю» (Пс.24:13)

По-третє, Старий Заповіт підкреслює благоденство із багатством, розуміючи останнє, як знак Божого схвалення, благословіння. Зокрема, багатими були Авраам, усі патріархи (Бут.13:2), цар Давид, Соломон (3 Цар. 3:13)

Ізраїль увійшов до Обіцяної землі, яка була дуже багатою (Вик. 3:8), омріяною різними сильними народами. Тому справедливий розподіл земельних благ Господь благословляв, у противному випадку людей чекала Божа кара (Лев. 25:2 Кор. 8 – 9; 1 Тим. 6:17-19)

По-четверте, Старий Заповіт зазначає роль праведного життя для благоденства успіхом (Вт. 29:9; Нав. 1:7-8)

Непослух, неправедність призводили до бідності, нещастя (Вт. 28:29; 2 пар 24:20; Єр.22:30)

По-п'яте, постійне благоденство є ознакою нагороди за старанність (Пр. 10:2,27), що забезпечує високий рівень надійності (Пр.10:15;13:8): «Викуп за душу людині – багатство, а вбогий докору не чує». (пр. 13:8)

По-шосте, пророки закликають справедливо ставитися до бідних, сподіваються на майбутні праведні часи: «І станеться поясом клубів Його справедливість, вірність же – поясом стегон Його. І замешкає вовк із вівцею, і буде лежати пантера з козлям, і будуть разом телятко й левчук, та теля відгодоване, а дитина мала їх водитиме!»(Іс.11:5-6)

По-сьоме, Біблія повідомляє факти про те, що нечестиві часом благоденствують: «бо лихим я завидував, бачивши спокій безбожних» (Пс.72:3)

Біблія сповнена таємниць, непізнаного, що спонукає людину глибоко роздумувати, шукати відповіді на парадоксальні ситуації, зокрема, про тимчасові страшні випробування Йова, мудрого, праведного, багатого, коли Господь попустив його розорення, бідність, а потім удвічі помножив його багатства. Тому благоденство не слід прямолінійно оцінювати, як Боже схвалення. Це питання має глибинні духовні причини.

У Новому Заповіті багатство, благоденство людини висвітлюється із ухилом до благословіння Божого убогим, злиденним (Як. 1:51-53;4:16-19). Ставлення людини до багатства стає показником, маркером відданості Христу. Зокрема, багач Закхей розкаюється, віддає усі свої статки (Як.19:1-10). Яков викриває багатіїв, які утискують робітників (Як.2:1-7;4:13-16;5:1-6).

Благоденство тепер розглядається складніше, як духовне і матеріальне благополуччя (3 Ін. 1:2). Це саме змальовує об'явлення святого Івана Богослова образом Нового Єрусалима: «І я, Іоан, бачив місто святе, Новий Єрусалим, що сходив із неба від Бога, що був приготований як невіста, прикрашена для чоловіка свого» (Об.21:2)

Благоуспішними, багатими, щасливими були численні образи Старого й Нового Заповіту: Авраам і Сарра, Яков, Іосиф, Руф, Ісус Навин, Давид, Соломон, Даниїл, у картинах «землі, де тече молоко і мед», у видіннях тисячолітнього царства: «...а народ Мій добром Моїм буде насичений, каже Господь!» (Єр. 31:14)

Отже, Біблія надихає до благоденства, процвітання, успіху – всіх, бідних і багатих, молодих і старих, мудрих і немудрих. У цьому ми вбачаємо вічність божественних істин для втілення у тимчасовому, короткому, але щасливому житті.

Слід підкреслити, що «Симфонія до Синодального видання Біблії» подає 7 слів «щасливий», 5 слів «щастя», що спонукає до власних роздумів кожного зацікавленого читача.

Позитивний смисл щасливої людини демонструється у таких образах: «Вони голос здіймають при бубні та цитрі, і веселяться при звуку сопілки. Проводять в добрі свої дні, і сходять в спокої в шеол». (Йов.:21:12-13)

У Старому Заповіті знаходимо такий образ щастя: втомлений селянин закінчив довгий робочий день у винограднику. Сонце сідає за обрій. Селянин сідає під одне з численних дерев біля свого скромного будинку. Поряд сідає дружина, яка прийшла з поля. Вони оглядають плодоносний виноградник у долині, думають, що рік є хорошим, урожай багатий, у них народилася третя дитина. Віруючий цар забезпечив безпеку кордонів, гарантував мир і спокій. Ця ідилічна картина нагадує серцю думки про Едем, райські сади, де щасливо жили Адам і Єва.

Старозаповітний образ щастя уявляє його як безпеку від воєнних нападів, у сільськогосподарському багатстві, володінні землею, плодоношенні, проведенні вільного часу в тіні гарних дерев. Це – Боже благословіння, Боже благовоління! Щастя народу тісно пов'язане із праведністю царя, правителя, зокрема, Соломона.

У Новому Заповіті людина має щастя в тіні виноградної лози, якою є Сам Ісус (Ін.15:1), у лоні церкви (Мк.4:30-32), у щасті віри, подяки за благополуччя, щастя, радість: «Радійте в Господі завжди, і знову кажу: радійте!» (Фл.4:4), бо «Бог кожному сльозу з очей їхніх зітре, і не буде вже смерті. Ані смутку, ані крику, ані болю вже не буде, бо перше минулося!» (Ін.21:4)

Мрія про щастя вимагає дії для виповнення найсміливіших передбачень, бо все – від Бога, Його милості.

VIII. Запитання для роздумів та обговорення

- 1) Як філософія трактує концепт «щастя»?
- 2) Як Біблія трактує концепт «щастя»?
- 3) Які образи щасливих людей описуються у Біблії?
- 4) Чи щасливі Ви?

- 5) Як Ви прокоментуєте думку К.Ушинського: «Право на щастя становить саме невід’ємне право людини?»
- 6) Як Ви розумієте концепт «щастя» відносно країни.
- 7) Опишіть рецепт щастя людей поважного віку.
- 8) Прокоментуйте рецепт щастя невідомого автора:

«Візьміть чашу терпіння.

Налийте туди повне серце любові.

Вкиньте дві жмені щедрості.

Хлюпніть туди гумору.

Посипте добротою, додайте якомога

більше віри і все це добре змішайте.

Потім намастіть на шматок відпущеного

Вам життя і пропонуйте усім, кого

зустрінете на своєму Шляху.

Кінець і Богу слава!»

Афоризми про щастя мудреців світу

- «Право на щастя становить саме невід’ємне право людини». (К.Ушинський)
- «Щастя у своєму повному обсязі є найвищою насолодою, на яку ми здатні, а нещастя — найвище страждання». (Д.Локк)
- «Метою суспільства є всезагальне щастя». (Г.Бабеф)
- «Щастя для всіх — створене дружною працею всіх». (Г.Ібсен)
- «Стараючись для щастя інших, ми знаходимо своє власне». (Платон)
- «Людина живе на землі не для того, щоб стати багатою, але для того, щоб стати щасливою». (Стендаль)
- «Пересичення породжує халатність, коли людині поганій випадає щастя і коли людина ця не має здорового глузду». (Феогніт)
- «Найщасливіша людина та, яка дарує щастя найбільшій кількості

людей». (Д.Дідро)

- «Найпрекрасніші і в той же час найщасливіші люди ті, які прожили своє життя, піклуючись про щастя інших». (В.Сухомлинський)

- «Людина живе справжнім життям, якщо щаслива чужим щастям». (І.Гете)

- «Щастя дається тому, хто багато працює». (Леонардо да Вінчі)

- «Не допомагає щастя лінивим». (Софокл)

- «Щастя супроводжує не слабкодушних». (Софокл)

- «Щасливий не той, хто таким комусь видається, а той, хто таким себе відчуває». (Публілій Сір)

- «Щасливий той, хто вважає себе щасливим». (Г.Філдінг)

- «Людина є такою, яким є її уявлення про щастя». (В.Сухомлинський)

- «Схильність до радості й до надії — істинне щастя; схильність до страхів та до меланхолії — справжнє нещастя». (Д.Юм)

- «Щастя цілком без домішків страждань не буває». (В.Шекспір)

- «Щастя полягає не у будь-якому задоволенні, а тільки в чесному й благородному». (Т.Мор)

- «Деякі живуть щасливо, самі про те не знаючи» (Л.Вовенарг)

- «Існує такий ступінь щастя і горя, який виходить за межі нашої здатності відчувати». (Ф.Ларошфуко)

- «Людина, ніколи не спокушена щастям чи нещастям, вмирає як солдат, який ніколи не зустрічався із ворогом». (Ф.Клінгер)

- «Якби бажати тільки бути щасливим, то цього швидко можна досягти. Але люди бажать зазвичай бути щасливішими за інших, а це майже неможливо, бо ми вважаємо інших завжди більш щасливими, ніж вони є насправді». (М.Монтеск'є)

- «Тільки той є по-справжньому щасливий і великий, кому не потрібно ні підкорюватися, ні наказувати для того, щоби становити собою щось». (І.Гете)

- «Кожна людина — творець власного благополуччя». (Р.Стіл)
- «Той найбагатший, хто вдоволений малим, бо таке вдоволення свідчить про багатство натури». (Сократ)

Портрет Григорія Сковороди

Тема 9. Феномен «старчика» Г.С.Сковороди - мудрого праведника на всі часи (до 300-ліття від дня народження)

Феномен українського перворозуму Г.С.Сковороди у вимірах християнської етики. Учень Григорія Сковороди Михайло Ковалинський про життя і творчість духовного батька. Духовна харизма «старчика» Г.С.Сковороди. В.І.Даль про поняття «святий». Афоризми Г.С.Сковороди

Духовна харизма українського перворозуму Г.С. Сковороди має синкретичний характер: генетичні дари Божі, успадковані через велику побожність рідного українського народу (у 18 столітті це, в основному, православні християни); через побожність родини Г.С. Сковороди, про яку дослідники пишуть не лише як дружну родину «малоземельного козака Савки Сковороди», але і як про «дуже бідного Чорнухинського священника» (Гесс де Кальве). Відомо, що українське козацтво було високорелігійним,

православним, які найбільше шанували образ Пресвятої Богородиці Покрови (шанування 14 жовтня – День Козацтва).

Побожність, внутрішня атмосфера трансцендентного світу малого Гриця – потужне джерело його майбутньої божественної харизми християнського філософа, богослова, етика, подвижника Істини в Господі Ісусі Христі. У пізніші часи Сковорода створив образ Вдячного Еродія (лелеки шанували старих батьків, годували їх, носили на плечах), вкладаючи в нього кращі якості христоролюбивого серця. Малий Гриць рано прилучився до божественних книг Святого Письма, від Бога мав чудовий голос, слух, таланти співака, композитора, музиканта, регента, був «допущений до святинь красних муз», але присвятив ці дари і мудрість служінню Богу і народу: співав на церковному кліросі, в хорі спудеїв Києво-Могилянської академії, складав канти, божественні піснеспіви, якими уславлював Господа Ісуса Христа, усе святе й побожне. Деякі його твори стали улюбленими народними піснями («Всякому городу нрав і права» та ін.).

Усе своє подальше життя й творчість Г.С. Сковорода присвятив Богові, Його уславленню, осмисленню серцем, розумом у великих випробуваннях, у діяльності народної мандрівної академії. В одному із віршів Григорій Сковорода писав:

*Колись у цю ніч мати народила мене на світ,
В цю ніч з'явилися перші ознаки мого життя.
Наступної ночі, Христос, Боже мій,
В мені народився Твій Святий Дух.
Бо даремно народила б мене мати,
Якби Ти не народив мене, о світе мій, життя моє!*

Від колиски – до могили Г. С. Сковорода був щирим християнином, великим мудрецем – богословом і просвітителем мас, які полюбили «дивного старчика» усім серцем: народ швидко освятив Григорія Сковороду у своєму серці. Християнська Церква займає у цьому питанні обережну позицію: по-різному оцінюючи його непросте життя «монаха в миру» й розмаїту

творчість, до повного розуміння глибин і вершин якої ще, мабуть, не прийшов час, хоча вітчизняні й зарубіжні дослідження, особливо останніх 10-15 років, свідчать про безпрецедентне зростання суспільної, наукової уваги до генія – «пришельця» на Землю Г. С. Сковороду та його унікальний творчий доробок.

Можна порівняти (хоча б умовно) долю двох братів: Григорія (молодшого з роду Сковородів) і Степана (старшого брата). Обоє залишили рідну домівку: старший Степан подався до родича у столицю Санкт-Петербург, обравши світську кар'єру, і його сліди там загубилися, на жаль.

Молодший Григорій увійшов у когорту велетів духу і слова України, слов'янства, цілого світу, бо мав серце «громадянина всесвітнього» (В. Ерн), обрав духовну ниву, як християнський Сіяч Вічних Істин, послідовник святих апостолів і праведників, давніх мислителів.

Слава Г. С. Сковороди знайшла свого обранця ще за його життя не лише в Україні, але й у світі, потужно зростаючи по його відходу у Вічність у 1794 р.: ось уже 222 роки вона вражає світ своєю «геометричною прогресією», бо стосується феноменальної людини, яка втікала від слави, як від вогню! Злидений, усамітнений, дивакуватий «старчик» зростає до Вершин Небесних, як «пізнаний і непізнаний сфінкс» (Валерій Шевчук), «подвижник думки», «сіяч Істини» (Володимир Ерн). В його руках був незламний посох із кротом-мудрецем, а в серці – Ісус Христос і Слово Боже.

Наші скромні роздуми-розмисли ми присвятили духовній харизмі Г. С. Сковороди, українця, слов'янофіла, послідовника ідей пансофічного вчення Я. А. Коменського, носія численних Божих дарів і позитивних «штампів-ярликів», деяких негативних від «язиковредія» заздрісників - «глагольників» українського перворозуму.

- Найпопулярнішими штампами відносно Г. С. Сковороди були наступні:
- український Сократ, український Аристотель (Платон);
- найцікавіший слов'янський передромантик;

- народна мандрівна академія;
- мудрець;
- дивак;
- старчик;
- філософ серця;
- мандрівний філософ;
- український перворозум.
- Серед деяких спірних тверджень назвемо лише найістотніші:
- еретик;
- перший дисидент Російської імперії;
- масон;
- хаотичний філософ;
- філософ без системи.

У нас немає бажання зупиняти хід своїх роздумів-розмислів над псевдокритиками світоча розуму – Г. С. Сковороду! Не це – мета його духовних нащадків, до яких дуже хотілося віднести і свою скромну персону. Дай, Боже, мудрості й любові, аби не зашкодити ідеалу чистого серця Г. С. Сковороди, автора геніальної філософії серця (кордоцентризму), аби покласти і свою нев'янучу квітку на його скромну могилу в Сковородинівці на Харківщині із дивовижною автоепітафією: «Світ ловив мене, та не спіймав». Від себе додамо: Г. С. Сковорода усе життя був, є, буде під божественним захистом Господа Ісуса Христа, усіх сакральних сил, як Божий обранець, як син Божий, Богоносець, Боговидець, Христоцентрист, як мудрий праведник, святий. На рідних землях України, Малоросії, Слобожанщини висіли портрети Сковороди поряд з образами Божої Матері і Святителя Миколи Чудотворця, яким народ ревно молився за своє життя і спасіння.

Розглянемо поняття «святий» у В.І. Даля. Поняття «святий» ґрунтовно розкривається у славетному словнику. Святий – досконалий; все, що

стосується Божества, до істин віри, предмет вищого шанування, поклоніння нашого духовника, божественний, небесний.

Святий Дух, третя іпостась, яка виражає діяльність Божественну.

Про людину: непорочний і угодний Богу, першообраз людини.

Святі поділяються Церквою на лики, розряди: Святі Праотці, древні патріархи, давньозавітні праведники: Адам, Ной, Авраам та ін.

Пророки, усі давньозавітні, які возвіщали прихід Христа, а останній Предтеча, Хреститель.

Апостоли, крім 12-ти, ще сімдесят; Рівноапостольні: Марія Магдалина, Володимир Київський та ін.

Святителі, Святі Отці, пастирі й учителі; наступники апостолів та єпископи, мученики, страсотерпці та сповідники, вбиті за віру свою, інші з них великомученики, а якщо вони ще й були і пастирями, то священномученики, преподобні, більшою частиною пустельники, подвижники, які відреклися від світу, плотовбивці, скитальці, у їхньому числі й верижники, сховинники, юродиві і блаженні, є й преподобні мученики. Постники й великопостники, які випробовували себе сухоядінням і голодом; милостиві й безсрібники, які роздавали усе мирське багатство («стягання») своє; самітники, які покладали на себе самотність; мовчальники, які приймали завіт німоти. Іншим дають звання чудотворців за чудеса, ними здійснені; Богоносців, які носили у серці своїм Бога; праведники, взагалі угодники Божі.

Інших чествують: славномучениками, багатостраждальними та ін. Спробуємо підійти до харизми Г. С. Сковороди із цієї аргументованої позиції авторитетного світського наукового джерела, бо український геній так ніколи і не прийняв священницького сану, думається, з різних причин, однією з яких могла би бути його акцентуїтована праведна «совість, як чистий кришталь», його велика відповідальність перед Богом за «сродну працю». Г. С. Сковорода свідомо обрав свій особливий шлях, бо був керований Святим Духом, мав душу «вселюдини», щедро передавав людям

«ангельський хліб», мав містичний «шлюб із Біблією», (за Володимиром Ерном): вірну супутницю єврейську Біблію заповів покласти під голову в його могилу.

Отже, поняття «святий» розкривається, як духовна, моральна непорочність, як чистий, досконалий. Стосовно людини – це непорочний і угодний Богу, першообраз людини.

Відносно Г. С. Сковороди у всіх його дослідників завжди вистачало аргументів, щоб адекватно вищеназваним характеристикам описувати святість прозорливого серця Г.С.Сковороди, його духовно-моральну чистоту, непорочність, досконалість, його угодність Богу.

Фактів, які ілюструють цю думку, можна навести велику кількість. Серед них – аксіома від Володимираерна: «Він жив, як говорив. Він говорив, як жив».

Михайло Ковалинський, улюблений учень Г. С. Сковороди, у славнозвісній книзі «Життя Григорія Сковороди» називає його «мудрим» і «праведним». Ось цей знаменний фрагмент: «Поставлений між вічністю і часом, світлом і пітьмою, істиною і брехнею, добром і злом, маючи переважне право вибирати істинне, добре, досконале і здійснюючи це на ділі, у всякому місці, бутті, стані, званні, ступені, є мудрий, є праведний».

Не меншу цінність для духовних спадкоємців Г.Сковороди має надмогильний напис, який написав М.І.Ковалинський своєму улюбленому учителю: (див. додаток 2)

Отже, **праведністю** М. І. Ковалинський називає масу чеснот Учителя Вічності Г. С. Сковороди, «пришельця», «мандрівника», народної академії.

Відомо з різних джерел, що Г. С. Сковорода жив ангельським, непорочним життям «монаха в миру», аскета: він не їв м'яса, усього скоромного, відмовився від вина та інших подібних напоїв, любив постувати, постійно упокорював свою плоть, мало їв, спав не більше 4-х годин, весь час молився, багато трудився духовно, морально, інтелектуально, як богослов,

філософ, християнський письменник, просвітитель, учитель, співак, музикант.

Його божественна енергія, багатогранна, поліфункціональна діяльність були спрямовані на духовно-інтелектуальне вивищення рідного народу, зокрема, селянства, з яких він вийшов на початку життя і до яких прийшов у кінці земного шляху: із села – в село, в рідну українську землю, а далі – в рідні Небеса. Царство Небесне рабу Божому Григорію! Моліться за нас, грішних!

Спробуємо порівняти духовну спорідненість натхненного генія Григорія Сковороди із Святими Праотцями, давньозавітними праведниками, такими, як Ной. Немає людини в християнській культурі, для якої Ной, Ноїв Ковчег не були б взірцем святості, богонатхненності, чистоти серця, яке було у постійному контакті з Богом. Він був Божим обранцем, слухняним і люблячим сином Божим, тому вірив Господу і цим урятував свою родину із худобою, усякою живністю, як ідеал виконання Божого Промислу й спасіння у Вічності. Святий Ной – святиня християнства, але він не самотній у сузір'ї мудрих праведників.

Г. С. Сковорода усе своє життя закликав жити мудро й праведно, за Божими Заповідями у житті й творчості, чим побудував новий «Григоріїв Ковчег» духовно-морального й фізичного спасіння тих, хто живе цінностями християнства: вірою, надією, любов'ю, з яких любов – найвища, за святим апостолом Павлом. Як зазначає В.О. Воздвиженський, Сковорода – «засновник російської та української християнської філософії», а головною думкою його «Саду Божественних пісень» є Христос, як символ праведного життя.

Не можна не помітити у Сковороди променів божественної місії пророків, які звіщали прихід Христа, часто терпіли великі муки й страждання. Мудре, пророче слово Г. С. Сковороди полум'яніє пророчими енергіями Божественного знання у його творах, у його золотослові:

- «Кому менше в житті треба, той ближче усіх до неба»;

- «Цих смерть родить, а такої смерті кінець – пекло»;
- «Бо хто нечистий серцем, той не побачить Бога»;
- «Ангельський розум тайну бачить»;
- «Любов є джерело всякого життя»;
- «Істина є безначальна»...

Святі апостоли (дванадцять і сімдесят) – взірець служіння на Божій ниві сердець. Відомо, що Г. С. Сковорода особливо шанував святого апостола Павла, дуже добре знав його Послання, спирався на його мудрі думки у своїй творчості. Головне, що життя і творчість Г. С. Сковороди – це земний взірець апостольського служіння Господу на Божій ниві сердець сучасників і його нащадків. Хіба це не приклад святості, праведності?

Святителі, Святі Отці, пастирі й учителі – наступники святих апостолів, окраса християнства, бо своє життя присвятили Господові, служінню людям Божим даром Слова і Думки – усім своїм подвижницьким життям. Християнська педагогіка, духовне учительство Г. С. Сковороди – взірець його благословенної талановитості, любові до учнів, які відповідали йому своєю любов'ю, а, головне, стали творцями, покровителями, втілювачами його мрії: Харківського державного університету ім. Г. С. Сковороди. Не дивно, що у Харкові зародився Великий Проект «Сковорода – 300» (проф. Гришин І.Я.)

Преподобні – це найчастіше пустельники, подвижники, які відреклися від світу, вони плотовбивці, скитальці – ці характеристики чітко вміщуються у феноменальну матрицю духовності Г. С. Сковороди, який свідомо обрав долю смиренного і злиденного й смиренного мандрівного мудреця – аскета-подвижника, який жив і творив у Зеленій Келії Божого світу, зокрема, на пасіках, у полях, і любив усамітнитися у дупло великого дуба у Пан-Іванівці, він не мав родини, дружини, хатини, але серцем і мудрістю полонив наш світ, як сіяч зерен Істини, Божественного Знання. Преподобний Сковорода між землею і небом не має кордонів!

Милостиві безсрібники роздавали усе своє майно, нажите, відмовляючись від матеріального багатства на користь багатства духовного, небесного. Г. С. Сковорода – яскравий взірець милосердя, як безсрібник, який нічого не взяв у спадок від батьків, а в подальшому житті відзначався великою добротою серця, милосердям до бідних, знедолених, усе життя був безсрібником, не приймав гроші, подарунки, про що свідчать численні свідки. М. І. Ковалинський із тривогою в серці «замовк», коли в останню зустріч старий, немічний, хворий, але Сильний Духом Учитель відмовився від його щирих дарів, строго нагадавши про надію на Промисел Божий. А дорога в генія була вже останньою, в зиму, відхід у Вічність...

Нехай Господь щедро воздасть Своєму Безсрібному й Милостивому синові! Богоносці носили в серці своїм Бога: Богоносцем, безумовно, був і наш перворозум Г. С. Сковорода, чим уславився ще за життя у серцях народу, освітлює нам шлях Богопізнання.

Праведники – взагалі угодники Божі, за В. І. Далем. А ким був наш ноосферний геній і щасливець Г. С. Сковорода? Він усе життя служив Господу, був Його угодником і праведником із «совістю, як чистий кришталь».

Тому ми можемо стверджувати, що духовна харизма Г. С. Сковороди – ідеал праведника з ознаками Богоносця, милостивого, Безсрібника, Постника, Святителя, Апостола, Пророка, мудрістю схожого на давньозавітного Праведника Ноя, натхненного Святим Духом, чистого серцем, морально непорочного, досконалого розумом, серцем, життям старця-мудреця – святого Української Православної Церкви. Можливо, наші діти, онуки будуть свідками прославлення у лику святих Григорія Савича Сковороди – мудрого праведника на всі часи.

У Святому Письмі читаємо про блаженного (щасливого) праведника: «І він буде, як дерево, над водним потоком посаджене, що родить свій плід своєчасно, і що листя не в'яне його, – і все, що він чинить, – щаститься йому!» (Пс.1:3).

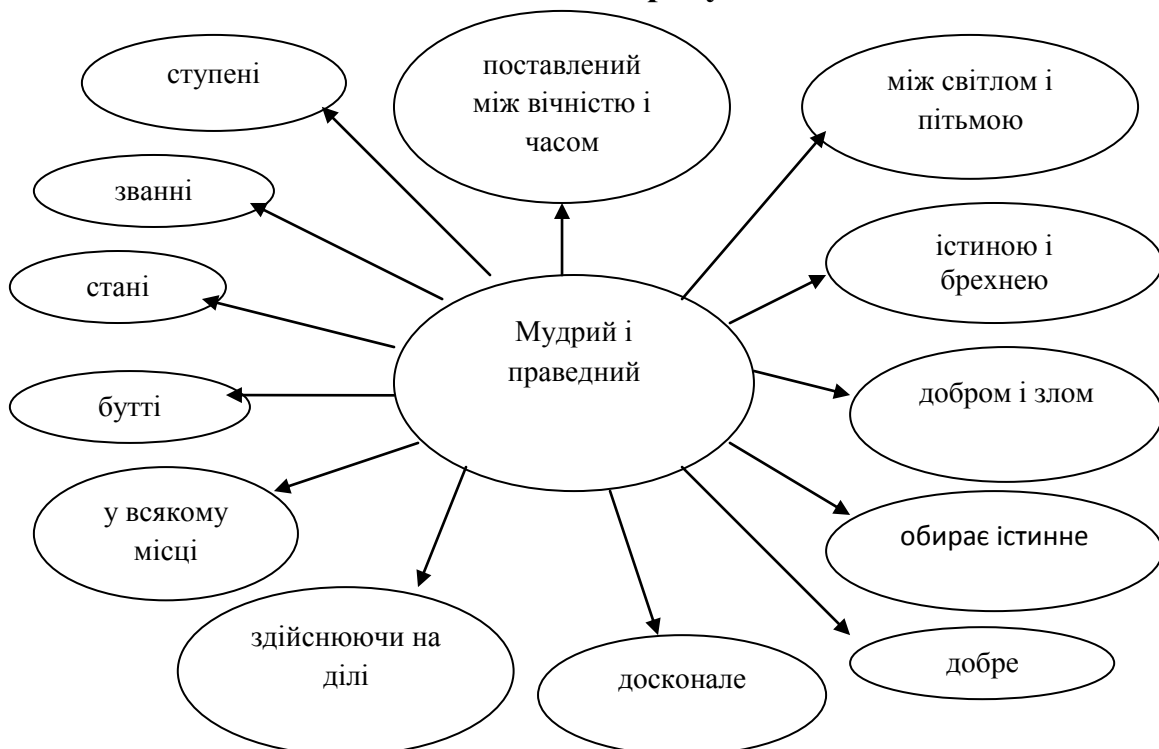
У грудні 2022 р. увесь цивілізований світ святкуватиме 300-ліття від дня народження ноосферного генія Г.С.Сковороди, щасливої людини. Сучасна духовна людина усім серцем припадає до невичерпного джерела його філософії життя, філософії кордоцентризму.

P.S. Див. додатки 1 і 2 зі схемами духовної харизми Г.С.Сковороди

ДОДАТОК 1.

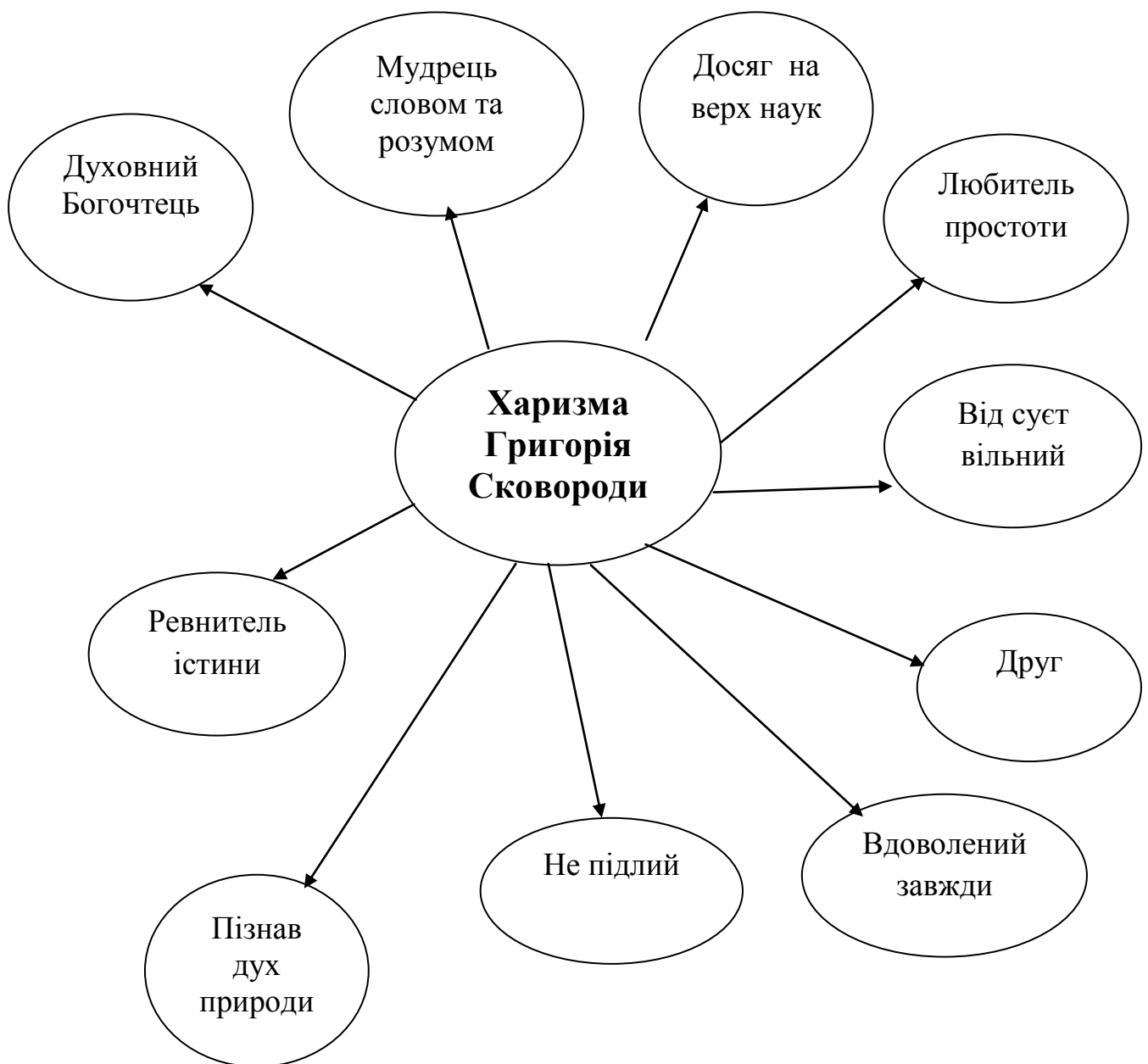
«Поставлений між вічністю і часом ,
світлом і пільмою,
істиною і брехнею,
добром і злом,
маючи переважне право вибирати істинне,
добре,
досконале
і здійснюючи це на ділі,
у всякому місці,
бутті,
стані,
званні,
ступені,
є мудрий, є праведний.»

М.І.Ковалинський про Г.С.Сковороду

Рис.1. Схема мудрості і праведності за М.І.Ковалинським, улюбленим учнем Г.С.Сковороди

ДОДАТОК 2.

**Рис.2. Харизма Г. С. Сковороди за М.І. Ковалинським
(із надгробного напису)**

ІХ. Запитання для роздумів та обговорення

1. Хто такі праведні люди?
2. У чому полягає харизма геніального мислителя Г.С.Сковороди?
3. Як розкриває феномен життя і творчості Г.С.Сковороди його улюблений учень Михайло Ковалинський?
4. Чи можете Ви описати харизму праведної людини у наш час?
5. Які філософські ідеї Г.С.Сковороди актуальні на всі часи?
6. Прокоментуйте афоризм Г.С.Сковороди: «Істина є безначальна».
7. Як Ви прокоментуєте думку Сенеки: «Смерть мудреця є смерть без страху смерті?»
8. Чи поділяєте Ви думку Альберта Ейнштейна: «Усі з дитинства знають, що те й інше неможливе. Але завжди знаходиться невіглас, який цього не знає. От він і робить відкриття?»
9. Як Ви проаналізуєте афоризм святого Іоанна Золотоустого: «Людина завжди потребує віри?»

Андрій Ворон

Тема 10. Уроки мудрості від Закарпатського 104-літнього довгожителю Андрія Ворона

Життєвий шлях Андрія Ворона на стику ХХ-ХХІ ст.ст. Книги письменника Мирослава Дочинця про Андрія Ворона. Духовні заповіти

Закарпатського довгожителю Андрія Ворона. Афоризми мудрого старця Андрія Ворона про усвідомлене довгожителство

Україна в історії свого розвитку пам'ятає благословенні імена своїх довгожителів. Зокрема, український гетьман Петро Калнишевський прожив понад 100 років героїчного життя і не скорився ворогам, незважаючи на багатолітнє ув'язнення і муки приниження та самотності.

Закарпатський мудрець Андрій Ворон прожив 104 роки, мав не лише довге життя, але життя плідне, духовне, щасливе, благодатне. Він залишив зошити, наповнені одухотвореними роздумами про сенс життя, його духовно-моральні цінності, щиру християнську віру і цінні поради, про те «як жити довго у здоров'ї, щасті й радості».

Андрій Ворон мав драматичну долю на стику ХХ – ХХІ ст. вчився у дореволюційній гімназії, семінарії, все життя займався самоосвітою. Він двічі був ув'язнений за правду, справедливість, постраждав від мадярського жандарма й комуністів. Він багато мандрував світом, але повернувся у рідне Закарпаття, скромно жив самотником у старій хаті рідні, харчувався із власної праці в саду, на городі, майстрував по селах. Він весь час занотовував те, чим мріяв збагатити наступні покоління, бо власних дітей не мав.

Лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка, відомий письменник Мирослав Дочинець підготував до друку й оприлюднив скарб мудрості довгожителю Андрія Ворона, як невичерпну криницю життєтворящих знань українського народу, з його прагненням духовно-релігійних висот Божественної мудрості і філософії життя, секретів довголіття не лише для обраних, а всім серцям, відкритим істині, добру, красі.

У світ пішли книги про Андрія Ворона: «Вічник. Сповідь на перевалі духу», «Многі літа. Благі літа», видані у Мукачівському видавництві «Карпатська вежа» у 2012 р.

Письменник так описує особистість Андрія Ворона: «Неосяжний глибинний спокій струменів із його уважно-дитячих очей. Говорив він мало,

коротко, але в розкішній сивій бороді завжди ховалася лагідна посмішка...

Вечорами, втомлені від роботи і спеки, ми сиділи під старим горіхом, і старий розповідав мені дивовижні речі при уссурійські ліси, про калмицькі степи, про ріку Печору й гори Алтаю, про бурхливі пойми Колхиди. Де він тільки не побував...»

У записниках Андрія Ворона Дочинець побачив «цілісний кодекс усвідомленого довголіття», що стало знаковою подією в культурному житті України і джерелом мудрості для тих, хто мріє «жити довго у здоров'ї, щасті й радості».

Як описує своє життя довгожитель Андрій Ворон? Він філософськи осмислює свій довгий життєвий шлях, в якому перепліталися бурхливі події молодості і мудрий спокій старості. Він пише: «Десятиліттями я живу в одному місці. Роблю одну й ту саму роботу. Веду бесіди з одними й тими самими людьми. Сідаю за той самий стіл, у той самий час та споживаю майже однакову їжу... Легаю у той самий час у свою постіль... Минають роки, але нічого не змінюється – ні оточуюче середовище ні я. Тому що не змінюється моя душа. І це добре. Дивлюся на світлини діда, батька, на своїх онуків і праонуків – і здається, що я на цьому світі був завжди. І буду вічно...»

Рефлексія Андрія Ворона вражає психологічною стабільністю, яку Бог йому дарував у похилому віці після драматичних подій юності та зрілості. Довгожитель Андрій Ворон описує свій спосіб життя і прагне передати нащадкам свою силу духу, міцну християнську віру, усвідомлення безсмертя душі, скромність побуту і багатство його духовного світу. Пропонуємо читачам обрані духовно-моральні афоризми Закарпатського довгожителя Андрія Ворона, які не втрачають своєї філософсько-релігійної цінності, бо адресовані у Вічність:

- «Де б ти не був, залишай сліди. Сліди рук, розуму і душі. Де б ти не був, там ти і потрібен».
- «...згадати історію давнини. Коли Франція у війні з Англією

зовсім знеслилась, виснажилася і вже готова була здатися ворогу, король зняв з голови корону і поклав її до ніг Богоматері: «Я зробив усе, що міг. Тепер вручаю свою державу у Твої руки». З цього моменту патріотичний дух і мир повернулися в країну. Так і виник величний Нотр Дам – Собор Паризької Богоматері».

- «Будьте вдячними.

Радійте кожній виконаній вами роботі.

Надійтеся лише на краще.

Робіть все, що вам вдається краще за все.

Творіть добрі вчинки».

- «Головне для мене – Світло, яке я все життя шукаю і яке стараюся донести іншим. Як той світлячок, крупинкою світла пом'якшуючи ніч. Знаю, що ніч мені не здолати, але все одно освітлюю».

- «Мені подобається притча про Святого Августина. Одного разу, коли він стриг овець, до нього підійшов незнайомий і запитав: «Припустимо, ти стрижеш овець, а в цей час настає Страшний Суд. Що б ти зробив?» Святий Августин відповів: «Буду стригти овець».

- «Усе, що за життя мені вдалося, я здійснив з Божою допомогою і допомогою людей. Усе, що погано вдалося, – я зробив сам».

- «Без вранішньої молитви, як без одягу, я не виходжу на вулицю. Одягайте в молитву оголену після ночі душу. Одягайтеся в неї, як в одяг для оточення. Одягайтеся – як у лати для боротьби».

- «Без втоми вчіться бачити у всіх проявах волю Всевишнього: тоді будь-який ваш сум не залишиться без вирішення, тоді ви не будете чекати раю – будете в ньому уже тут, на землі».

- «Можливо, і правда, перш ніж пізнати мудрість, пізнаєш страх і сумніви... І тоді, коли твого батька будуть виносити із дому – чу жі люди із його хати вперед ногами, – ти усвідомиш сповна гірку правду буття: нічого твого на цій землі немає. Тільки душа. Але і та належить Господу».

- «Не бійтеся смерті, не бійтеся забуття. Робіть те, що переживе вас, що можете створити тільки ви і ніхто інший. Творіть щось для загального добра для вітчизни. Живіть і робіть так, щоб за вас помолилася незнайома, зовсім чужа людина. Ці молитви приємні Господу».

- «Дітей виховуй м'якою правдою, твердою любов'ю. Усяка любов – благо. Будь-яка!»

«Ось як прекрасно сказала одна відома людина перед смертю. «Якщо б у мене було ще трохи життя, я не пропустив би і дня, щоби не сказати близьким, що я їх люблю. Я не сказав би усього, що думаю; я більше думав би про те, що скажу. Я би цінував речі не за їхньою ціною, але за їх значимістю. Я би спав менше, мріяв більше, усвідомлюючи, що кожна хвилина із зімкненими повіками – це втрата 60 секунд світла. Я ходив би, коли інші від цього утримуються; я прокидався би, коли інші сплять; я слухав би, коли інші говорять».

Вислови та афоризми мудрого старця Андрія Ворона про усвідомлене довгожителство

7 благ

Один лікар випитував, що мені дало многогая і благая літа. Я подумав і написав йому на листочку паперу. Нарахував сім благ:

- Помірне харчування.
- Постійна, посильна фізична робота, звичка багато ходити.
- Чиста вода і чисте повітря.
- Сонце.
- Помірність, самообмеження.
- Відпочинок.
- Віра.

7 основних правил, яких слід навчитися

1. Знайти радість у цьому житті.

Радість кожної подарованої тобі хвилини.

2. Принести радість іншим.

Бути людяним.

3. Прощати.

Завжди. Усіх і себе.

4. Каятися.

Звільнитися від гріха і помилок.

5. Сміятися.

Обличчям і душею. Людям і собі.

6. Дихати.

Вільно, глибоко і з насолодою.

7. Спати.

Досхочу та із задоволенням.

7 заповітних продуктів

(вони подаровані людині Згори не тільки як найкраща їжа, але і як ліки)

1. Буряк.
2. Огірки та цибуля.
3. Кисле молоко.
4. Риба.
5. Каша (пшоно, гречка, кукурудза, квасоля).
6. Яблука.
7. Ягоди та горіхи.

7 заповітних напоїв

1. Вода джерельна.
2. Зелений чай.
3. Сік з винограду (вино).

4. Чай з листя, цвіту, гілочок ягід.
5. Квас.
6. Компот з диких груш.
7. Капустяний розсол.

Не соромся

Не соромся своїх батьків.

Не соромся своїх дітей.

Не соромся своєї роботи, якщо вона чесна.

Не соромся своєї долі.

Не соромся свого тіла.

Не соромся самого себе.

Ставай новою людиною

Печалі не бійся, пізнай її. Прийми її і дай їй ім'я. І полюбиш її. І стане вона світлою. Тому що народжуємося ми у темряві, а покликані Світлом.

День сьогоднішній цілуй більше, ніж завтрашній. І так кожен день. Тому що тільки те твоє, що здобув ти сьогодні у цю мить.

Навчись споглядати мудрий спокій природи – і сам будеш спокійним і мудрим.

Просто сій, тому що так потрібно тобі, коли ходиш по цій землі. Тому що і ти – насіння, яке кинуте з Неба.

Ми – як піщинки ріки часу. Золоті піщинки.

* * *

Х. Запитання для роздумів та обговорення

1. Який вік мають довгожителі?
2. Яким був життєвий шлях довгожителя Андрія Ворона?
3. Які книги написав про мудрого Андрія Ворона відомий письменник

Мирослав Дочинець?

4. Які духовні заповіді залишив Андрій Ворон?
5. Які поради про усвідомлене довгожителство Андрія Ворона Вам сподобалися?
6. Опишіть портрет особистості знайомого Вам довгожителя.
7. Прокоментуйте афоризм Андрія Ворона: «За науку цілуй в руку».
8. Яке значення мала релігія у життєтворчості Андрія Ворона?
9. Як довгожителі ставляться до матеріальних цінностей?
10. В яких країнах живе найбільша кількість довгожителів?

Додаткові питання, теми для бесіди, роздумів.

1. Кодекс честі у старості людей поважного віку.
2. Краса мудрості людей старшого віку.
3. Скажи старості: ні!
4. Молодість душі не знає старості.
5. Духовно-моральні цінності людей поважного віку.
6. Троянди й виноград, красиве і корисне у людей поважного віку.
7. Рецепти молодості від тих, кому за 80 - 90 - 100...
8. Рецепт щастя від людей поважного віку.
9. Чи можна навчитися активному довголіттю?
10. Що думав про старість великий Цицерон?
11. Уроки мудрої старості Сократа.
12. Чи можливе зцілення вірою?
13. У чому полягає талант милосердя?
14. Секрети довголіття Андрія Ворона.
15. Чи можлива терапія творчістю?
16. Наука і мистецтво зберегти і примножити таланти у будь-якому віці.
17. Чому не старіють душею знакові постаті в науці, мистецтві, культурі?
18. Чому бібліотеку називали аптекою для душі?
19. Розкрийте зміст афоризму Сенеки: «Мистецтво жити – це мистецтво старіти».

20. У чому полягає духовно-моральний феномен Г.С.Сковороди?
21. Які уроки мудрості Ви маєте від Ваших учителів життя?
22. Що таке «безсмертя» для Вас особисто?

Рекомендована та використана література

1. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – Вид-во Благодійного фонду «Лібре», оригінал-макет, 2007.
2. Даль В. Толковый словарь живаго великорускаго языка.– Т. II. Издание книгопродавца – типографа М.О.Вольфа. – С.-П. – М.,1881.-С.355).
3. Дочинец Мирослав. Многие лета. Благие лета. Заветы 104-летнего карпатского мудреца – как жить долго в здравии, счастье и радости. – Мукачево, 2010.
4. Казначеев В.П., Спириин Е.А. Космопланетарный феномен человека: Проблемы комплексного изучения. – Новосибирск: Наука. Сиб. Отделение, 1991.
5. Кримський Сергій. Запити філософських смислів. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003.
6. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Ранний эллинизм. – М., «Искусство», 1979.
7. Мудрость тысячелетий. Энциклопедия – М., ОЛМА-Пресс, ОАО ПФ «Красный пролетарий», 2005.
8. Неформальна освіта для людей поважного віку (навчально-методичний посібник). – Миколаїв, 2019.
9. Палтышев Н.Н. Полное собрание сочинений: в 5 т. Т. 1. Книги прошедших лет / Н.Н. Палтышев. – Одесса, 2019.
10. Платон. Собр. соч. В 2-х томах. – М., 1990.
11. Сагач Галина. Талант милосердя. – К., 2018.
12. Сагач Галина. Світ мудрості академіка Євдокії Голобородько. – Херсон, 2017.

13. Сагач Галина. Рай співаючого серця. – К., 2017.
14. Сагач Галина. Благословенний Григорій Сковорода. К. , 2012.
15. Сагач Галина. Скарби краси. – К., 2019.
16. Симфония разума. Афоризмы и изречения отечественных и зарубежных авторов. – М., «Молодая гвардия», 1976.
17. Симфония к Синодальному изданию Библии. – Свет на Востоке, Корнталь. Институт перевода Библии, Стокгольм, 1995.
18. Сковорода Г. Твори в 2-х томах. – К., 1961.
19. Смысл жизни. Антология. Сокровищница русской религиозно-философской мысли. – М., Издат-я группа «Прогресс», 1994.
20. Тоффлер А. Столкновение с будущим. – М., 1972.
21. Шабатин Степан. Обрії довголіття. – К., КИТ, 2019.
22. Энциклопедия мудрости. – РООССА. – М., 2010.

Клименюк Наталія Василівна

кандидат педагогічних наук, доцент
доцент кафедри педагогіки, психології та
менеджменту освіти Миколаївського
обласного інституту післядипломної
педагогічної освіти

Програма та опорні конспекти лекцій з курсу

«Безперервна соціалізація особистості»

Мета курсу «Безперервна соціалізація особистості» – поглиблення знань проблем соціалізації, обумовлених формуванням і розвитком особистості, віковими особливостями становлення людини, її самоствердженням, самореалізацією у соціумі. В посібнику представлено: 1) теоретичні аспекти сучасної соціалізації людини; 2) історичний екскурс поглядів педагогів, психологів та соціологів минулого щодо соціалізації людини на різних етапах її дорослішання.

Завдання курсу: формування цілісного уявлення про закономірності безперервної соціалізації людини протягом усього її життя. На сучасному етапі розвитку суспільства процес життєдіяльності людини зазнає постійних змін. Це пов'язано із багатьма факторами, як от: постійне збільшення тривалості життя, розвиток новітніх технологій, можливості подорожувати тощо. У зв'язку з цим, людині постійно приходиться здобувати нові знання та оновлювати ті які вона отримала на різних етапах свого життя.

Програма курсу

Тема 1. Соціалізація особистості: тезаурус, структура

Основні підходи при аналізі теоретичних аспектів соціалізації. Зміст основних категорій при вивченні соціалізації особистості: розвиток, становлення, діяльність, провідна діяльність, виховання, самореалізація,

самовиховання, персоналізація. Фактори та механізми соціалізації особистості. Психолого-педагогічний зміст поняття «соціалізація». Соціально-психологічні механізми соціалізації особистості. Імітація, ідентифікація, наслідування, навіювання, конформність. Агенти первинної соціалізації особистості, агенти вторинної соціалізації особистості. Статична структура соціалізації особистості. Динамічна структура соціалізації особистості. Суспільний рівень соціалізації особистості.

Тема 2. Основні теоретичні парадигми дослідження соціалізації особистості

Базові теорії виховання та розвитку особистості: Прагматична теорія виховання та розвитку особистості, Неопрагматична теорія виховання та розвитку особистості, Неопозитивізм, Екзистенціалізм, Неотомізм, Біхевіоризм. Педагогічні теорії виховання та розвитку особистості: Яна Амоса Каменського, Джона Локка, Жан-Жака Руссо, Клода Адріана Гельвеція, Дені Дідро, Іоганна Генріха Песталоцці, Фрідріха Фребеля, Роберта Оуена, Джона Дьюї, Поліни Кергомар, Овіда Декролі, Август Бебеля, Клари Цеткін, Петра Лесгафта, Петра Каптерева, Константина Вентцеля, Льва Виготського. Психологічні теорії особистості: Г.Айзенка, Р.Кеттела, Г.Олпорта, К.Юнга, Майєрс-Бріггс, Б.Скіннера, А.Маслоу, Дж.Келлі, Е.Еріксона, Е.Кречмера, У.Шеллі, К.Леонгарда, А.Личко. Соціологічні теорії особистості: А.Кетле, Л.Уорда, Г.Тарда, Ф.Гіддінгса, Э.Дюркгейма, М.Вебера, Г.Зіммеля, З.Фрейда, Ч.Кулі, Дж.Міда, Р.Мертон, Т.Парсонса, З.Баумана, П.Бергера, Т.Лукмана, Ю.Хабермаса.

Тема 3. Життєвий шлях та етапи соціалізації людини

Категорія віку в педагогіці та психології. Теорії вікової періодизації в гуманітарних науках. Життєвий шлях особистості: етапи життєвого шляху, послідовність фаз життєвого шляху, найважливіші часові періоди,

найважливіші події життя. Каузометрія як метод дослідження життєвого шляху Соціальна ситуація розвитку особистості: компетентістний підхід, етапи соціалізації особистості.

Тема 4. Критерії результату соціалізації особистості

Критерії успішної соціалізації особистості: засвоєння цінностей (соціокультурних, морально-етичних, соціально-побутових); сформованість комунікативних навичок; рівень пізнавальної активності; цілісність Я-концепції; адаптованість до соціального середовища; прагнення. Соціальний досвід як результат первинної соціалізації. Самовизначення особистості. Соціальна зрілість особистості. Соціалізованість як комплексний показник соціалізації особистості. Рівні соціального розвитку зрілої особистості. Соціальна успішність, критерії її розвитку. Соціальний самозахист. Безперервність освітньо-виховного процесу.

Тема 5. Макрофактори соціалізації особистості

Країна як соціально-культурний феномен. Етнос в процесі соціалізації особистості. Суспільні відносини в системі соціалізації особистості. Держава як фактор соціалізації особистості.

Тема 6. Мезофактори соціалізації особистості

Регіональна соціалізації особистості. Релігійна приналежність як фактор соціалізації особистості. Субкультура як альтернативна форма соціалізації особистості. Засоби масової інформації як потужний фактор соціалізації особистості.

Тема 7. Мікрофактори соціалізації особистості

Первинна соціалізація особистості в сім'ї. Однолітки як фактор соціалізації особистості. Соціалізація особистості в освітніх організаціях. Місце і роль

суспільних організація о соціалізації особистості. Особистість в суспільстві: детермінанти соціального розвитку.

Опорні конспекти лекцій

Тема 1. Соціалізація особистості: тезаурус, структура

Основні підходи при аналізі теоретичних аспектів соціалізації. Зміст основних категорій при вивченні соціалізації особистості: розвиток, становлення, діяльність, провідна діяльність, виховання, самореалізація, самовиховання, персоналізація. Фактори та механізми соціалізації особистості. Психолого-педагогічний зміст поняття «соціалізація». Соціально-психологічні механізми соціалізації особистості. Імітація, ідентифікація, наслідування, навіювання, конформність. Агенти первинної соціалізації особистості, агенти вторинної соціалізації особистості. Статична структура соціалізації особистості. Динамічна структура соціалізації особистості. Суспільний рівень соціалізації особистості.

Сутність соціалізації, її сфер, стадій, інститутів і механізмів.

Формування особистості відбувається за допомогою власного досвіду становлення і розвитку в безпосередніх соціальних контактах, у процесі яких людина зазнає впливу мікросередовища, а через нього – і макросередовища, його культури, соціальних норм і цінностей. Це і є **соціалізація особистості**.

Соціалізація (лат. *socialis* – суспільний) – процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в певному суспільстві.

У процесі соціалізації в людини формуються соціальні якості, знання, вміння, навички, що дає їй змогу стати дієздатним учасником соціальних відносин. Соціалізація відбувається як за стихійного впливу на особистість різних обставин життя, так і за цілеспрямованого формування особистості. Людина прилучається до групи, намагаючись стати її частиною, досягнути почуття “Ми” і почуття “Я” серед “Ми”, що позбавляє самотності, дає

відчуття сили і впевненості, спонукає до впливу на соціальне життя у групі в процесі міжособистісних контактів, сприяє набуттю індивідуального досвіду.

Формами реалізації процесу соціалізації є соціальна адаптація та інтеріоризація. **Соціальна адаптація** (лат. *adaptatio* – пристосовувати) – вид взаємодії особи із соціальним середовищем, у процесі якого відбувається узгодження вимог та сподівань обох сторін. Цей процес вказує на пристосування індивіда до рольових функцій, соціальних норм, спільностей, до умов функціонування різних сфер суспільства. **Інтеріоризація** (лат. *interior* – внутрішній) – процес формування внутрішньої структури людської психіки за допомогою засвоєння соціальних норм, цінностей, ідеалів, процес переведення елементів зовнішнього середовища у внутрішнє “Я”.

Двосторонній процес соціалізації передбачає засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків і активне їх відтворення. Тобто людина не тільки адаптується до умов соціуму, елементів культури, норм, що формуються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, а й завдяки своїй активності перетворює їх на власні цінності, орієнтації, установки.

Джерела сучасної концепції соціалізації містяться у працях американського психолога Альберта Бандури (нар. 1925), французького соціолога і юриста Габріеля Тарда, американського соціолога Толкотта Парсонса (1902–1979). Нині процес соціалізації наука розглядає в широкому і вузькому розумінні цього поняття.

Соціалізація у широкому розумінні – це визначення походження і формування родової природи людини (йдеться про філогенез – історичний процес розвитку людства), у вузькому – процес включення людини в соціальне життя шляхом активного засвоєння нею норм, цінностей та ідеалів. З урахуванням цього соціалізацію можна розглядати як типовий та одиничний процеси. Типовий процес визначається соціальними умовами, залежить від класових, етнічних, культурних та інших відмінностей.

Пов'язаний він із формуванням типових для певної спільноти стереотипів поведінки. Соціалізація як одиничний процес пов'язана з індивідуалізацією особистості, виробленням нею власної лінії поведінки, набуттям особистого життєвого досвіду, тобто зі становленням індивідуальності.

Серед багатьох учених побутує думка, що соціалізація тісно пов'язана з **адаптацією** – пристосуванням організмів до навколишнього середовища. Вони трактують соціалізацію як безперервну адаптацію живого організму до оточення, як його здатність пристосовуватися до реакцій інших людей. За іншою точкою зору, адаптація є складовою соціалізації, її механізмом.

Існують певні взаємозв'язки соціалізації з **вихованням** – цілеспрямованим, свідомо здійснюваним впливом на особистість суспільства та його соціальних інститутів з метою організації та стимулювання активної діяльності особистості.

Однак ці процеси не можуть бути ідентичними, адже соціалізація відбувається як під впливом цілеспрямованих зусиль, так і в результаті безпосереднього впливу середовища, що таїть у собі елементи стихійності, неорганізованості. Отже, соціалізація є значно ширшим процесом, ніж виховання, який може бути як організованим, так і стихійним, не завжди усвідомлюваним.

Існують спільні й відмінні ознаки між соціалізацією і **розвитком** – процесом, у результаті якого відбувається зміна (перехід до вищого стану) якостей особистості. Спільне полягає в їх зумовленості соціальними, зовнішніми чинниками, а відмінне – в тому, що розвитку властива і наявність внутрішніх рушійних сил (суперечностей, які виникають на межі внутрішнього і зовнішнього світу індивіда, за невідповідності потреб і можливостей, очікуваного і отримуваного, бажаного і реального тощо) та психофізіологічних змін. Поняття “соціалізація” та “розвиток” не протиставляються і не ототожнюються, а взаємодоповнюються.

Соціалізація людини розгортається в конкретних умовах її життєдіяльності. Цей процес охоплює всі аспекти залучення особистості до

культури, навчання і виховання, за допомогою яких вона набуває соціальності, спроможності брати участь у соціальному житті. Успішній соціалізації сприяють: як зміна поведінки, очікування і прагнення відповідати їм.

Сфера соціалізації – середовище дії, в якому відбувається процес розширення та примноження соціальних зв'язків індивіда із зовнішнім світом. Основними сферами соціалізації є діяльність, спілкування та самосвідомість. У **діяльності** людина виражає себе як суспільний індивід, проявляє особистісні смисли, виявляє самостійність, ініціативу, творчість та професіоналізм, засвоює нові види активності. У сфері **спілкування** відбувається поглиблене розуміння себе та інших учасників комунікативного процесу, збагачення змісту взаємодії та сприйняття людьми одне одного. Сфера **самосвідомості** передбачає становлення “Я-концепції” індивіда, осмислення свого соціального статусу, засвоєння соціальних ролей, формування соціальної позиції, моральної орієнтації.

Соціалізація є тривалим процесом, у своєму розвитку вона долає кілька стадій. **Стадії соціалізації** – етапи, періоди становлення особистості засвоєння нею соціального досвіду. Єдиної класифікації стадій соціалізації ще не вироблено, оскільки різні вчені за основу беруть різні критерії. Наприклад, з огляду на участь у трудовій діяльності Г.Андреева виокремлює до трудову, трудову і після трудову стадії соціалізації (соціологічний підхід). Дотрудова стадія охоплює дитячий, підлітковий та юнацький вік, включаючи два самостійні етапи: ранньої соціалізації (імітації і копіювання дітьми поведінки дорослих; ігрової діяльності, коли діти усвідомлюють поведінку як виконання ролі; групових ігор, під час яких діти вчаться розуміти, чого від них чекає група людей) та навчання. Трудова стадія соціалізації пов'язана із зрілістю особистості, реалізацією та поглибленням нею соціального досвіду. Специфіка після трудової стадії соціалізації полягає в реалізації потенціалу людей пенсійного віку. Саме в поглядах на цю стадію найчастіше виникають дискусії. Одні вчені вважають, що поняття “соціалізація особистості”

несумісне з періодом життя індивіда, коли всі його соціальні функції згортаються. Інші, навпаки, переконані в тому, що в пенсійний період життя людина продовжує відтворювати соціальний досвід.

Для психоаналітичного підходу особливе значення в соціалізації індивіда має період раннього дитинства. Психоаналіз пов'язує стадії соціалізації з виявом біологічних потягів, інстинктів і підсвідомих мотивів людини.

Компромісний підхід до розгляду питання про стадії соціалізації враховує як соціологічні, так і психоаналітичні погляди. Згідно з ним виокремлюють такі етапи: первинну соціалізацію (охоплює дві стадії: від народження до початку навчання; від початку навчання у школі до початку соціальної зрілості та вибору професії) і вторинну соціалізацію (засвоєння соціальних ролей дорослою людиною у процесі праці, пізнання і спілкування).

З огляду на те, що змістовий і процесуальний аспекти соціалізації характеризуються яскраво вираженими віковими особливостями, виокремлюють ознаки, за допомогою яких визначають стадії соціалізації:

- залучення індивіда до діяльності (міра засвоєння знань, умінь і навичок та способи їх відтворення);
- рівень розвитку самосвідомості людини;
- провідні інститути соціалізації, що здійснюють домінуючий вплив на процес становлення та розвитку індивіда на цій стадії;
- способи соціалізації (опосередковані провідною діяльністю стосунки з іншими людьми, котрі визначають соціальний розвиток особистості на відповідному віковому етапі);
- соціально-психологічні механізми соціалізації.
- За ознакою “організованість – неорганізованість” соціально-психологічні механізми поділяють на цілеспрямовані (навчання, виховання, інструктаж тощо) та стихійні (ідентифікація, наслідування, престиж, авторитет, лідерство тощо) впливи.

▪ Стихійні впливи переважно базуються на ефекті довіри до людини, яка здійснює вплив, заниженій самокритичності, підвищеній сугестії (лат. *suggestio* – навіювання) індивіда, невпевненості у собі тощо. За ознакою “усвідомлювання – неусвідомлювання” виокремлюють усвідомлювані (переконання, вплив авторитету та ін.) та неусвідомлювані (проявляються здебільшого в ранньому дитинстві, виражаються через навіювання, наслідування, психологічне зараження, ідентифікацію) механізми соціалізації.

Суспільство здійснює вплив на особистість через інститути соціалізації.

Інститути соціалізації – конкретні групи, в яких людина долучається до системи норм, цінностей і соціальних зв'язків (сім'я, школа, неформальні організації, засоби масової інформації тощо).

Вони характеризуються стійкою формою організації спільної діяльності, усталеним комплексом правил, принципів, норм, що її регулюють. Водночас інститути соціалізації є різновидами особливих соціальних зв'язків, що забезпечують цілісність взаємодії особи і суспільства; заданим набором доцільно орієнтованих стандартів поведінки особи в конкретних ситуаціях.

Процес поєднання в соціально-психологічному відображенні людини умов соціуму з особливостями особистості пов'язаний із соціально-психологічними механізмами соціалізації особистості.

Соціально-психологічні механізми – психологічні впливи або засоби, за допомогою яких здійснюється соціально-психологічне відображення людиною реалій соціального життя, а отже перехід зовнішніх впливів соціального оточення у внутрішні регулятори її поведінки.

Систематичного аналізу та чіткої класифікації соціально-психологічних механізмів соціалізації у психологічній науці немає. Одні вчені до механізмів соціалізації зараховують наслідування, навіювання, переконання, зараження, інші – соціальну фасилітацію (англ. *facilitate* – полегшувати), конформізм, дотримання норм, окремі – засвоєння стандартів поведінки, прийняття групових норм, почуття сорому, самоконтроль, соціальний обмін. На думку

Г.Тарда, механізм соціалізації включає в себе імітацію, ідентифікацію, керівництво.

Найповнішу і найоб'єктивнішу характеристику соціалізації можна отримати лише внаслідок міждисциплінарного її дослідження, що потребує дотримання таких методологічних принципів:

- соціальної детермінації (соціально-економічний розвиток суспільства детермінує умови існування найближчого оточення і впливає на процес соціалізації);
- самодетермінації (індивіда у процесі соціалізації розглядають як активне начало у перетворенні матеріальних і духовних цінностей);
- діяльнісного опосередкування (основним способом засвоєння індивідом соціального досвіду є його активна взаємодія з найближчим оточенням, що відбувається в процесі спілкування та діяльності);
- двосторонності процесу соціалізації (входження індивіда в систему міжособистісних стосунків і одночасне їх відтворення, що реалізується в структурі сімейних, шкільних, товариських та інших зв'язків).

Життєва перспектива – спосіб усвідомленого, відносно структурованого засвоєння особистістю свого майбутнього. Життєву перспективу співвідносять з потенційними можливостями особистості на конкретний час і в майбутньому. Наявність перспектив наповнює життя людини глибоким смислом і є свідченням про достатньо молодий її психологічний вік. Під час життєвих криз життєві перспективи особистості звужуються, внаслідок чого вона стає вразливою, її стан починає характеризуватися як депресивний.

Життєві плани – спосіб усвідомлення свого ставлення до подій власного життя, підвищення своєї ролі у регулюванні індивідуальної життєдіяльності (під час прийняття життєво важливих рішень). Життєві плани можуть стосуватися професійного, духовного, інтелектуального розвитку людини, сімейного благополуччя, матеріального достатку,

майбутнього дітей тощо. Відсутність або уявлення про неможливість їх реалізації особистість сприймає як безвихідь.

Життєва мета – форма само прогнозування, ідеального уявлення бажаного майбутнього. Вона є продуктом усвідомлення особистісних потреб, які відтворюють найважливіші прагнення, інтереси людини. Йдеться про напрям життєдіяльності, цілі якого планується досягти і який мобілізує різноманітні зусилля людини. Як правило, людина прагне того, що вважає гідним. При цьому не варто братися за непосильні завдання, адже у кожного є своя вершина. Але в межах своїх потенційних даних людина повинна зробити все, на що здатна. Досягнення високої майстерності, гармонія в собі й у взаємодії із середовищем є ідеальною метою.

Ідеал (франц. *ideal*) – узагальнене уявлення про максимально можливий рівень розвитку особистості, реалізації її потенціалу. Ідеал має об'єктивний характер. У ньому втілені цінності як загальнолюдські, так і конкретного народу, на яких ґрунтується національний ідеал. На етапі зрілості людина починає віддавати суспільству те, що отримала від нього протягом життя. Діалектична зумовленість цього процесу є запорукою розвитку суспільства й особистості.

Тема 2. Основні теоретичні парадигми дослідження соціалізації особистості

Базові теорії виховання та розвитку особистості: Прагматична теорія виховання та розвитку особистості, Неопрагматична теорія виховання та розвитку особистості, Неопозитивізм, Екзистенціалізм, Неотомізм, Біхевіоризм. Педагогічні теорії виховання та розвитку особистості: Яна Амоса Коменського, Джона Локка, Жан-Жака Руссо, Клода Адріана Гельвеція, Дені Дідро, Іоганна Генріха Песталоцці, Фрідріха Фребеля, Роберта Оуена, Джона Дьюї, Поліни Кергомар, Овіда Декролі, Август Бебеля, Клари Цеткін, Петра Лесгафта, Петра Каптерєва, Константина Венцеля, Льва Виготського. Психологічні теорії особистості: Г.Айзенка, Р.Кеттела, Г.Олпорта, К.Юнга, Майєрс-Бріггс, Б.Скіннера, А.Маслоу, Дж.Келлі, Е.Еріксона, Е.Кречмера, У.Шеллі, К.Леонгарда, А.Личко.

Соціологічні теорії особистості: А.Кетле, Л.Уорда, Г.Тарда, Ф.Гіддінгса, Э.Дюркгейма, М.Вебера, Г.Зіммеля, З.Фрейда, Ч.Кулі, Дж.Міда, Р.Мертон, Т.Парсонса, З.Баумана, П.Бергера, Т.Лукмана, Ю.Хабермаса.

Основні теоретичні парадигми дослідження соціалізації особистості.

Сучасний виховний процес ґрунтується на теоріях, які формувалися і еволюціонували протягом багатьох століть. Практично будь-яка сучасна теорія виховання та розвитку особистості «виростає» з психолого-педагогічних ідей та концепцій минулого. Перші спроби наукового осмислення виховання людини були ще в Стародавньому світі. Так, широко відомі погляди на виховання Платона, Аристотеля, Сократа, Демокріта і інших давньогрецьких філософів. Їх уявлення про виховання чеснот актуальні й донині.

У міру розвитку наук про людину розвивалася і педагогічна теорія, різні напрями якої відрізнялися значною різноманітністю. Так, на основі ідей Ж.-Ж. Руссо сформувалася теорія *вільного виховання*, основні ідеї якої полягають у ненасильницькій формуванні особистості дитини, у розвитку його природних задатків.

Зовсім інші цінності покладені в основу *авторитарного виховання*, теоретиком якого вважається Й.Гербарта. Теорія Гербарта ставить за мету формування у дитини слухняності, при цьому головними засобами виховання стають загроза, нагляд, заборона і покарання.

У ХХ в. в різних країнах активно розробляються педагогічні системи, в центрі яких знаходиться виховує *вплив групи на особистість* (Дж.Дьюї, Л.Колберг, Р.Штейнер та ін.) У вітчизняній педагогіці 1930-1980-х рр. велику популярність придбала теорія *виховання особистості в колективі* (А.С.Макаренко, С.Т.Шацький, І.П.Іванов, В.М. Коротя та ін.)

Різноманіття підходів до виховання, створених за століття розвитку педагогічної думки, відбилося в сучасних базових теоріях виховання та розвитку особистості. Сучасні базові теорії виховання та розвитку

особистості, як правило, являють собою синтез не тільки педагогічних, але й філософських, психологічних, природничо-наукових теорій. Серед найбільш відомих теорій виховання та розвитку особистості виділяються **прагматизм, неопозитивізм, неотомізм, біхевіоризм**. Загальна риса цих теорій – їх гуманістична орієнтованість, спрямованість на виховання вільної, саморозвивається особистості.

Прагматична теорія виховання та розвитку особистості ґрунтується на філософії прагматизму (друга половина XIX - початок XX ст.: Ч.Бенкеті, У.Джемс та ін.) яка визнає в якості головної цінності практичну користь. У педагогіці ідеї прагматичної філософії найбільш успішно реалізував Дж.Дьюї (США), який створив оригінальну виховну систему (сам Дьюї називав її інструменталізму). Основні положення прагматичної теорії виховання:

- Виховання як пристосування до життя, зв'язок навчання і виховання, школи і життя;
- Опора в навчально-виховному процесі на власну активність дітей, заохочення і розвиток їх самостійності;
- Практична спрямованість і корисність діяльності, виконуваної дітьми у виховному процесі;
- Зміст освіти має повністю визначатися інтересами дитини.

Головним недоліком цієї теорії було нехтування систематичними знаннями, що в 1960-і рр.. призвело до кризи американської школи.

У 1970-х роках педагогічний прагматизм трансформувався в неопрагматичну теорію виховання, сутність якої зводиться до самоствердження особистості і підсилює індивідуалістичну спрямованість виховання. Ідеї таких видатних діячів неопрагматизма як А.Маслоу, К.Роджерс, А.Комбс та ін. склали теоретичну основу сучасної гуманістичної педагогіки. Однак у неопрагматизма є серйозний недолік: повна відсутність обмежень у розвитку особистості на практиці нерідко обертається невмінням особистості рахуватися з іншими людьми.

Неопозитивізм («новий позитивізм» або новий гуманізм) – філософсько-педагогічне спрямування, що намагається осмислити явища, викликані науково-технічною революцією. Це напрямок сформувався на основі етичних ідей Платона, Аристотеля, Канта.

Основні положення педагогіки неопозитивізму (Дж.Вільсон, Л.Колберг та ін.):

- Відмова у вихованні від усталених ідеологій, формування у дитини раціонального мислення;
- Гуманізація системи виховання, встановлення між педагогом і вихованцем суб'єкт-суб'єктних відносин;
- Створення умов для вільного розвитку особистості, відмова від маніпулювання поведінкою дитини.

На розвиток педагогічної теорії у ХХ ст. істотний вплив зробило ще одне популярне напрямок філософії – **екзистенціалізм**. Екзистенціалізм визнає особистість найвищою цінністю світу і проголошує унікальність кожної людини. Екзистенціалістський напрямок в теорії виховання представлено багатьма школами і відрізняється великою різноманітністю підходів. Загальна особливість екзистенціальних концепцій виховання полягає в недовірі до можливостей педагогічного управління розвитком особистості дитини (Г.Марсель, У.Баррет, Дж.Кнеллер та ін.) Роль педагога, на думку представників екзистенціальної педагогіки, полягає, насамперед, у створенні для дитини таких умов, в яких він міг би вільно розвиватися.

Неотомізм – релігійно-філософське вчення, що одержало назву від імені католицького богослова і мислителя Фоми (Томи) Аквінського (XIII в.). Основне положення неотомізму полягає в двоїстості природі людини як єдності його «матеріальної та духовної сутностей». Педагогіка неотомізму (Ж.Марітен, У.Макгакен, М.Казотті та ін.) стверджує християнські та загальнолюдські цінності у вихованні (виховання доброти, гуманізму, чесності, любові до ближнього і т.д.). Інакше кажучи, моральне виховання, згідно неотомістської теорії, неминуче набуває релігійний характер.

Біхевіоризм (від англ. Behavior – поведінка) – психолого-педагогічна теорія виховання. Відповідно до цієї теорії, виховання повинно ґрунтуватися на новітніх досягненнях наук про людину. Класичний біхевіоризм (Дж. Уотсон) збагатив педагогічну науку положенням про залежність реакції (поведінки) від стимулу. Необіхевіористи (Б.Ф.Скіннер, К.Халл, Е.Толмен і ін.) доповнили ланцюжок «стимул → реакція» положенням про підкріплення: «стимул → реакція → підкріплення».

Біхевіоризм вносить важливий внесок в раціональну організацію виховного процесу, в розробку сучасних методик і технологій виховання. В якості важливих завдань виховання сучасної людини біхевіористи виділяють формування наукового світогляду, раціонального мислення, організованості, дисциплінованості, підприємливості. Важливе місце в організації виховного процесу відводиться психолого-педагогічній діагностики, використання електронно-обчислювальної техніки для обробки діагностичних даних.

Соціологічні теорії особистості. Соціологічні теорії особистості спрямовані на вивчення нерозривному зв'язку процесу формування особистості з функціонуванням і розвитком соціальних спільнот, на вивчення взаємодії особистості і суспільства, особи і групи, на проблеми регуляції й саморегуляції соціальної поведінки особистості. У соціології найвідоміші такі теорії особистості:

Діалектико-матеріалістичний, Антропологічний, Нормативний, Соціологічний, Персоналістичний, Теорія «дзеркального Я», Біолого-генетичний.

Діалектико-матеріалістичний підхід: до кінця 20-х років ХХ століття практично сформувалася дана концепція. Вона залишалася домінуючою в СРСР до кінця 80-х рр.. Відповідно до цієї концепції розвиток особистості – діалектичний процес, він обумовлений 4-ма факторами: біологією індивіда, його соціальним оточенням, вихованням і самовихованням. Біологічне і соціальне розглядалося на користь останнього, тобто те, що дано природою, не є фатальною детермінантою. Біологічне – потенційна можливість, яка

реалізується в здібностях при сприянні 3-х основних факторів. Акцент робився на соціальному, зневага до біологічного призвело до гонінню на педагогіку. У 30-і рр.. вона була оголошена лженаукою.

Антропологічний підхід: у ньому особистість розглядається як носій загальнолюдських властивостей, як родове поняття, що означає представника роду людського. Особистість уподібнюється поняттю індивіда. Класичний антропологічний підхід знайшов відображення в роботах Фейєрбаха. Він розглядає людину як продукт природи, ігноруючи соціальний контекст у розвитку особистості. В даний час в чистому вигляді практично не зустрічається. На позиції абсолютного антропологізму стоїть класичний біхевіоризм. Він ототожнює поняття індивід, особистість, людина. Він ігнорує визначальну роль соціального середовища в розвитку особистості.

Нормативний підхід: у ньому особистість визначається набором позитивних якостей, ознак. Особистість характеризується такими позитивними якостями як висока свідомість, відповідальність, соц. Активність, моральність.

Соціологічний підхід: особистість розглядається насамперед як об'єкт і продукт соц. відносин. Особистість – конкретне вираження сутності людини, реалізація в ньому системи соціальних рис і якостей даного суспільства.

Персоналістичний підхід: в певній мірі він виступає в якості протиположності антропологічного та соціологічного підходів. Особистість розглядається як абсолютно самостійна і індивідуально неповторна цілісність. Найбільш повне вираження цього підходу проявилось в екзистенціалізмі. Відповідно до даної концепції сутність особистості розглядається в її абсолютній духовній самостійності та унікальності. Навколишнє людини середовище, тобто природа і соц. відносини, заважають їй піти у неповторний внутрішній світ. У сучасному індустріальному суспільстві, у світі речей людина втрачає свою індивідуальність, розчиняє своє «Я» в масі. Великими представниками екзистенціалізму є Хайдегер, Сартр.

Теорія «дзеркального Я»: її автором є американський соціолог, основоположник теорії «малих груп» Кулі. Він вважає ознакою істинно соціальної істоти здатність виділити себе з групи і усвідомити своє Я. Обов'язковою умовою цього є спілкування з іншими людьми.

Біолого-генетичний підхід: припускає, що поведінка людини закладено в біопрограмі, примітивний детермінізм. При такому підході ігнорується роль соціального середовища, культури в становленні людини як соц. істоти. Разом з тим дослідження соціобіології і етнологів виділяють такі поведінкові стереотипи, які раніше були надбанням людської істоти, а саме, схильності до міжособистісного спілкування, особливості сексуальної поведінки чоловіка і жінки, агресивність та ін. Облік біологічних і генетичних якостей не означає заперечення ролі соц. середовища.

За останній час багато дослідників при вивченні особистості роблять спроби поєднати кілька підходів, тим самим намагаються уникнути однобічності. Людина з самого початку взаємодіє з соц. середовищем, з суспільством. Процес цієї взаємодії характеризується поняттям соціалізація.

Аналіз теоретичних концептів соціалізації, що належать представникам різноманітних шкіл і напрямів західної соціологічної думки ХІХ – початку ХХ століть всі ці теоретичні побудови так чи інакше були націлені на визначення механізмів становлення особистості, намагалися відповісти на питання, як віз-можна «суспільство в людині» і «людина в суспільстві».

Прийнято вважати, що сучасна теорія соціалізації сягає своїм корінням до творчості французького соціолога і соціального психолога **Г.Тарда**, який не тільки ввів дане поняття в науковий обіг, але і одним з перших зв'язав інтерналізацію норм і цінностей з процесом соціального, зокрема міжособистісної взаємодії, виділивши матрицю «вчитель-учень» у якості базисної форми цієї взаємодії, тобто підкреслюючи його суб'єкт-об'єктний характер.

Серйозний внесок у концептуалізацію феноменів соціалізації вніс американський соціолог **Ф.Гіддінгс**. У своїй теорії він відстоював ідею

соціального примусу як основного механізму соціалізації, яку він визначав як процес перетворення населення в суспільство. Особливу роль у цьому процесі він відводив впливу групи (або суспільства в цілому) на індивіда, яке може здійснюватися як завдяки громадській думці, так і законодавчого регулювання його поведінки. Серед механізмів примусу (вчений називає їх "соціальними силами") Ф.Гіддінгс виділяє «вольовий процес» і «штучний відбір для свідомого вибору».

Важливим, є аналіз соціалізації в контексті розуміючої соціології **М.Вебера**. Інтерпретація соціалізації здійснюється М.Вебером в рамках теорії соціальної дії, тобто він розглядає соціалізацію крізь призму суб'єктивного сенсу, який вкладають у свої дії учасники соціалізаційного процесу. Виходячи з концепту «розуміння іншого», Вебер підкреслював, що в основі соціалізації лежить розуміння індивідом інших людей і навколишнього світу як соціальної реальності. За Вебером, людина – це головний елемент суспільства. Його відмітною характеристикою є ціле покладання. Саме за цим критерієм визначається сутність соціальної дії, в тому числі такого, як соціалізація, в рамках якої кожен учасник реалізує певні цілі, проявляючи тим самим суб'єктивні якості.

Серед соціологічних концепцій соціалізації особливе місце займає теорія символічного інтеракціонізму. Один із засновників цієї теорії **Ч.Кулі** визначав соціалізацію індивідуальної свідомості як соціальний процес, як прилучення індивідуальних ментальностей до «великої свідомості». Він вважав, що особистість формується взаємно людини з навколишнім світом, в результаті чого відбувається становлення особистісного «Я» індивіда. Акцентуючи увагу на соціальній природі цього процесу, Кулі вводить у науковий обіг поняття «соціальної самості» або «дзеркальної самості», «дзеркального я».

Ще один відомий вчений-інтеракціоніст **Дж.Мід** розглядав інтеграцію індивіда в суспільство як процес перетворення фізіологічного організму в рефлексивне соціальне «Я». Дж. Мід вважав, що цей процес відбувається

«всередині» індивіда і за своєю природою є соціальним. Центральним поняттям концепції Дж.Міда є поняття буття між індивідуальною взаємодією. Особливу роль у дії індивідуального та громадського суб'єкта Дж.Мід відводить взаємодії «Я» з «іншими значущими», в процесі якого конструюється соціальність як індивіда, так і громадських структур. По Миду, соціалізація представлена в двох «суб'єктивних значеннях» – «Я» і «іншого». Це означає, що в будь-якому акті взаємодії, людині необхідно приймати рішення, керуючись тим, що його дії будуть залежати від реакції інших людей. Ідентифікація з «іншими», сприйняття себе в «іншому» – це основа соціальності, що формується в людині. З точки зору символічного інтеракціонізму, саме освоєння рольової поведінки і соціальних норм становить зміст соціалізації.

Величезний внесок у теорію і дослідження процесу соціалізації вніс основоположник психоаналітичної концепції **З.Фрейд**. Він, зокрема, виділив основні механізми соціалізації дитини, головним з яких вважав ідентифікацію як процес емоційного ототожнення індивіда з оточуючими його дорослими. Величезне значення для осмислення процесів соціалізації особистості, її розвитку має сформульована Фрейдом концепція «захисних механізмів», що забезпечують цілісність і стабільність особистості, а також проаналізовані їм фактори соціального примусу, які, з точки зору вченого, з одного боку, виступають необхідним інструментом приборкання інстинктів, а з іншого, - інструментом, що обумовлює все більша недосконалість особистості.

Ще один представник психоаналітичного підходу в соціології **Е.Еріксон** бачив головну мету соціалізації в досягненні ідентичності, що є показником зрілості особистості. При цьому дослідник представляв соціалізацію індивіда як послідовне проходження ним протягом усього життя цілого ряду психосоціальних криз; в контексті кожного з них людина повинна зробити вибір між двома альтернативними фазами вирішення вікових та ситуативних завдань розвитку. З восьми виділених Еріксоном стадій процесу досягнення

ідентичності феномени соціалізації найбільш виразно характеризують п'яту стадію (від 11 до 20 років). Саме в цей період, на думку дослідника, індивід опиняється перед вибором становлення позитивної ідентифікації власного «Я» або ж рольової дифузії.

Відомі американські вчені **М.Мід** та **Р.Бенедикт**, досліджуючи процеси соціалізації в рамках культурологічного підходу, сформулювали висновок про значення для індивідів переходів від однієї стадії життєвого циклу до іншої, від одного статусу до іншого, насамперед переходів від дитинства до отрочтву і від останнього до зрілості. При цьому особливу увагу вони приділяли дослідженню впливу культури даного суспільства на характер і результат цих переходів, тобто життєвих змін.

Так, Р.Бенедикт підкреслювала, що соціалізація – це процес засвоєння індивідом певної культури як сукупності загальних приписів для особистості, пов'язаних з її душевним складом і можливостями само актуалізації.

«Відмінності між індивідуумами - членами різних культур, як і відмінності всередині одної і тієї ж культури, пише М.Мід, – майже повністю зводяться до відмінностей в умовах їх життя, особливо в ранньому віці, причому форма, в якій реалізуються ці умови, детермінуються культурою».

Протягом ХХ століття в соціології міцно утвердилося розуміння соціалізації як процесу, що забезпечує формування найбільш загальних стійких якостей особистості, які перш за все виявляються в соціально-організованої діяльності, що регулюється рольовою структурою суспільства. Саме так, наприклад, розумів соціалізацію **Т.Парсонс**. Він підкреслював, що індивід інтерналізує норми і цінності в процесі спілкування із «значущими іншими», в тому числі і перш за все з батьками. Підкреслимо, що саме Парсонсу належить одна з найбільш відомих теорій соціалізації. Американський соціолог вважав, що соціалізація детермінується характером соціальних процесів у суспільстві та психологічними особливостями особистості, завдяки чому здійснюється як інтеріоризація, засвоєння системи знань, норм і цінностей, властивих даному суспільству, так і екстеріоризація

— внесення в соціум нових форм і способів життєдіяльності шляхом створення нових культурних зразків або цінностей.

Парсонс не заперечував ролі самого індивіда в процесі власної соціалізації. Тим не менш, розглядаючи соціалізацію як особливий соціальний інститут, підкреслював, що головною функцією цього інституту є підтримка стабільного функціонування суспільства завдяки трансляції основних норм і цінностей соціуму від старшого покоління до молодшого. При цьому Парсонс думав, що ставлення між учасниками соціалізаційного процесу носять суб'єкт-об'єктний характер.

Однак в останні роки в деяких публікаціях західних і вітчизняних соціологів ми зустрічаємо дуже суперечливі точки зору з приводу соціалізації як інституційної форми пост сучасного суспільства. Одна з них належить відомому соціологу-постмодерністів **З.Бауману**. Характеризуючи сучасний стан високорозвинених країн «Європи і європейського походження» другої половини ХХ сторіччя, він визначає його як стан постмодерну, відмітними рисами якого є «інституалізованість, плюралізм, різноманітність, випадковість і амбівалентність». Автономність, по З.Бауману, полягає в тому, що елементи або агенти соціального стану (спільноти, особистість) в дуже незначною мірою «відчувають примусу в проходженні чогось такого, що вони інституалізовані в якості своєї мети». І в зв'язку з цим «ідентичність агента не є ні даної, ні авторитетно підтвердженою. Самоконструювання не має видимого межі і навіть стабільного напрямки ». Таким чином, дискурс соціологічної теорії постмодерну в інтерпретації З.Баумана не припускає можливість управляти поведінкою людини чи спільноти (останнє із названих понять, на думку вченого, має зайняти місце такої категорії «ортодоксальної теорії модерну», як нормативна група подібна класу або спільності). По З.Бауманн, не можна говорити про цілеспрямоване формування особистості, тобто її вихованні; зникають суб'єкти останнього і більш широко – соціалізації, отже, зникає саме поняття «соціалізація» і відповідні йому феномени.

Що ж у такому разі сприяє становленню особистості-або спільноти? На думку З.Баумана, це так зване місце проживання, яке «надає спільноті певну сукупність ресурсів для будь-яких дій, а також простір, де можуть здійснюватися орієнтовані-на дію і орієнтовані-дією релевантні руху не детермінує поведінку агентів і не визначає його сенс. Воно – не більше (але й не менше), ніж контекст, в якому стають можливими і сама дія, і приписувані йому смисли. Однак, – продовжує З.Бауман, – є одна вирішальна область, де місце проживання –грає детермінує (систематизується, співвідносні із зразком) роль: воно затверджує порядок денний для «справи життя», постачаючи агентів реєстром цілей і списком засобів ». На наш погляд, це постачання агентів системою життєвих цілей і засобів, необхідних для їх досягнення, цілком можна було б кваліфікувати як соціалізуючу функцію місця проживання. Проте З.Бауман вважає, що той чи інший вибір агентом цілей «справи життя», точніше, «вибори, за допомогою яких тлумачиться життя агентів, найбільш точно було б розглядати як складові процесу. Отже, З.Бауман категорично наполягає на тому, що в сучасній соціології, звичайно, перш-за все в соціологічній теорії постмодерну, немає місця такому поняттю, як соціалізація, оскільки зникають її феномени в соціальній реальності, поступаючись позиції процесам самоконструювання, самомонтажу особистості.

Іншу позицію по відношенню до поняття і феноменам соціалізації в умовах пост-сучасного суспільства займають представники феноменологічної версії соціології знання **П.Бергер і Т.Лукман**. У своїй відомій роботі «Соціальне конструювання реальності» вони детально аналізують механізми «узгодження людської автономії та примусової сили соціальної структури», тобто механізми первинної та вторинної соціалізації, в процесі якої індивід інтерналізується соціальну реальність.

За П.Бергера і Т.Лукмана, соціалізація – це «всебічне і послідовне входження індивіда в об'єктивний світ суспільства чи окрему його частину». Поза такого «входження» немає і не може бути особистості, бо – це завжди,

підкреслюють П.Бергер і Т.Лукман. Завдяки соціалізації, товариство «впроваджується» в человекаб, детермінуючи не тільки те, що і як ми робимо, але також і те, що ми є. Таким чином, для П.Бергера і Т.Лукмана соціалізація є найважливішою соціологічною категорією, а її феномени виступають суть механізмами інтерналізації людиною соціальної реальності. П.Бергер і Т.Лукман говорять про соціокультурної детермінації процесу формування особистості, підкреслюючи, що специфічність соціальної структури визначає зміст, спрямованість і механізми соціалізації індивіда.

Категорію «соціалізація» активно використовує у своїй творчості відомий сучасний соціолог **Ю.Хабермас** – автор так званої «критичної теорії соціалізації». Аналізуючи сутність останньої в контексті постсучасного суспільства, він висловлює сумнів з приводу поширеного в науці погляду на соціалізацію як на процес освоєння соціальних ролей, який не зазнає змін в нових історичних умовах. На думку дослідника, в такій інтерпретації соціалізація не може забезпечити особистісне становлення, суб'єкту самоідентифікацію і самовизначення людини як соціалізованої особистості. При цьому Ю.Хабермас вважає найважливішим показником соціалізованості індивіда рівень його здатності до побудови та реалізації особистого життєвого проекту.

Створення такого проекту, згідно концепції Хабермаса, можливо тому, що процес соціалізації «охоплює» не всю людину, а лише «частина» її особистості, яка є громадською сутністю індивіда і забезпечує його функціонування в соціумі. Інша ж «частина» дає людині можливість «тримати певну дистанцію» щодо пануючої в суспільстві системи ролей, норм, цінностей, тобто дозволяє критично ставитися до елементів соціального середовища, що заважають особистості самостверджуватися. Німецький учений вважає неефективними примусові форми соціалізації, в тому числі, нав'язані традицією. На його думку, в сучасному і пост сучасному суспільствах набуває поширення індивідуальний підхід до соціалізації, обумовлений тим, що вже з початку XIX століття ставлення до всього

історичного було рефлексивно перервано. Перш за все змінилося ставлення до традицій, раніше настільки шанованим. У свідомість людей стала проникати думка, що традиції не є чимось природним і незмінним, що їх слід піддавати «інвентаризації» і тільки вибірково успадковувати. Те ж стосується і ставлення до існуючих інститутів. Усвідомлення морально-політичної автономії приводить людей до висновку про те, що не хтось інший, а вони самі повинні приймати рішення щодо норм спільного життя. Саме під тиском рухомих (завдяки дискурсу) традицій і самостійно вироблюваних норм формується кероване принципами моральна свідомість, яке, резюмує Хабермас, змінює і зразок соціалізації.

Великий евристичний потенціал для аналізу соціалізаційних процесів в сучасному суспільстві має концепція відомого англійського соціолога **Е.Гідденса**. У відвідмінність від представників структурно-функціонального підходу, він підкреслює, що не соціальні ролі, а постійно відновлювані соціальні практики створюють соціальні системи. Саме на цьому положенні ґрунтується його розуміння соціалізації. При цьому дослідники творчості Гідденса вважають, що його концепція соціалізації є обґрунтуванням складно структурованого механізму спадкоємності поколінь. Розробляючи її, англійський учений виходив з того, що соціалізація – це дуальний процес суб'єкт-суб'єктної взаємодії між його учасниками, оскільки не тільки суспільство вчить індивіда своїми правилами, включаючи його в своє соціокультурний простір, але і сам індивід в ході експериментування зі своїми бажаннями, ресурсами, установками і т.д. творчо пристосовує до себе доступний йому сегмент суспільства.

За Е.Гідденсом, соціалізація в умовах сучасного суспільства контекстуальних і динамічних, вона не веде до уніфікації, незважаючи на те, що головна її функція-трансляція способів відтворення соціальної взаємодії. Бо, з одного боку, індивід повинен отримати необхідні практичні та рефлексивні знання про умови соціальної взаємодії, однак, з іншого, суспільство має адаптуватися до особливостей вікових когорт. Соціалізація,

вважає Гідденс, є перманентним процесом, вона не закінчується з визнанням суспільством індивіда як свого повноправного члена, зрілої особистості.

Таким чином, Е.Гідденс вважає, що завдяки соціалізації одночасно здійснюється як інтеграція, так і дезінтеграція громадських зв'язків. Хоча сам автор теорії структуризації віддає перевагу інтеграційним тенденціям у суспільстві, підкреслюючи їх значення і для окремої особистості, і для соціуму в цілому.

Теорія дзеркального «Я» (**Ч.Кулі, Дж.Мід**). Прихильники цієї теорії особистість розуміють як сукупність відображень реакцій інших людей. Стрижнем особистості є самосвідомість, яке розвивається як результат соціальної взаємодії, в процесі якого індивід навчився дивитися на себе очима інших людей, тобто як на об'єкт.

Психоаналітичні теорії (**З.Фрейд**) спрямовані на розкриття суперечливості внутрішнього світу людини, на вивчення психологічних аспектів взаємозв'язку особистості і суспільства. Сфера психіки людини включає в себе: 1) несвідоме (природні інстинкти); 2) свідомість індивіда, що є регулятором інстинктивних реакцій; 3) колективна свідомість, тобто культуру, закони, заборони, засвоєні в процесі виховання. Така трьох-поверховість робить особистість вкрай суперечливою, оскільки йде боротьба між природними інстинктами, потягами, бажаннями й вимогами і стандартами суспільства, спрямованими на підпорядкування соціальним нормам.

Рольова теорія особистості (**Р.Мертон, Т.Парсонс**) описує її соціальне поведіння двома основними поняттями: «соціальний статус» і «соціальна роль». Соціальний статус позначає конкретну позицію індивіда в соціальній системі, яка передбачає певні права та обов'язки. Людина може мати кілька статусів – вказаний, природний, професійно-посадовий, причому останній, як правило, є основою головного чи інтегрального статусу, який і визначає положення людини в суспільстві, в групі.

Кожен статус охоплює зазвичай ряд ролей. Під соціальною роллю розуміють сукупність дій, що повинний виконати людину, що володіє даним статусом у соціальній системі. Тому особистість – це похідне від соціальних статусів, які індивід займає, і від соціальних ролей, які він виконує в суспільстві.

Марксистська теорія особистості розглядає особистість як продукт історичного розвитку, результат включення індивіда в соціальну систему за допомогою активної предметної діяльності і спілкування, при цьому сутність особистості розкривається в сукупності її соціальних якостей, обумовлених приналежністю до певного типу суспільства, класової та етнічної приналежністю, особливостями праці і способу життя. Незважаючи на відмінність підходів, все соціологічні теорії визнають особистість специфічним утворенням, безпосередньо виведеним з тих чи інших соціальних факторів. Таким чином, можна сказати, що людина особистістю не народжується, а стає в процесі соціалізації

Соціально-психологічні теорії особистості. Створено чимало соціально-психологічних теорій особистості, які дають змогу говорити про неї як про індивідуальне й водночас соціально-психологічне явище. До найвідоміших можна віднести психоаналіз (З.Фрейд, К.Юнг, А.Адлер та ін.), поведінкову школу (біхевіоризм), розуміння особистості з позицій гуманістичної психології (А.Маслоу, К.Роджерс), вивчення особистості в контексті екзистенціальної психології, трансакційний аналіз особистості (Е.Берн), акмеологічний підхід до розуміння особистості (О.Бодальов, А.Деркач, Л.Орбан-Лембрик та ін.), стратегію життя особистості К.Абульханової-Славської, соціально-психологічні концепції особистості.

Психоаналіз, як відомо, започаткував австрійський психіатр З.Фрейд (1856–1939). Ця теорія є одним з найглибших учень про людську індивідуальність. Вона заснована на двох доктринах: по-перше, на доктрині психічного детермінізму (будь-яке психічне явище має під собою визначену причину); по-друге, на твердженні З.Фрейда про те, що несвідомі процеси

відіграють значнішу роль у формуванні мислення й поведінки, ніж свідомі. За З.Фрейдом, саме тут приховані основні детермінанти особистості, тут джерело психічної енергії, спонукання та інстинкти.

Швейцарський вчений К.Юнг (1875–1961 рр.) передбачав вивчення особистості як складного структурного явища, яке ґрунтується на ідеї про наявність поряд з індивідуальним несвідомим колективного несвідомого. Змістом цього колективного несвідомого є архетипи, тобто певні загальні форми уявлень, що в ході індивідуального життя наповнюються особистим емоційним та образним змістом. Інша відома ідея К.Юнга – учення про інтроверсію та екстраверсію. Він запропонував типологію характерів відповідно до переваги функцій (мислення, почуття, інтуїція) і спрямованості особистості на зовнішній або внутрішній світ, а також ввів поняття екстраверсія – інтроверсія (від лат. *extra* – поза, *intro* – усередину, *versio* – обертати) для визначення двох протилежних типів особистості. При цьому екстравертивний тип характеризується зверненістю особистості на все, що оточує, а для інтровертивного типу властива фіксація інтересів особистості на явищах власного внутрішнього світу.

Виокремлення інтроверсії та екстраверсії дало змогу розрізнити дві великі групи психологічних індивідумів. Водночас у подальшому дослідженні було виявлено, що наявні значні відмінності між індивідумами, які входили до однієї і тієї самої групи. Власний досвід підказав Юнгові, що індивідумів можна також розрізнити не лише за універсальною ознакою екстраверсії-інтроверсії, а й за основними психічними функціями: мислення, емоції, відчуття та інтуїція. Якщо зазвичай переважає одна з цих функцій, то, відповідно, з'являється розумовий, емоційний, сенсорний та інтуїтивний типи. При цьому кожен з них може бути інтровертивним чи екстравертивним залежно від поведінки типу стосовно об'єкта. Отже, виходячи з цього, К. Юнг вирізняв вісім типологічних груп: дві особистісні установки – інтроверсію та екстраверсію – й чотири функції або типи орієнтації – мислення, емоції,

відчуття та інтуїцію, кожна з яких може діяти інтровертивним чи екстравертивним чином.

Завдяки подальшим дослідженням К.Юнг дійшов висновку, що поряд з найбільш диференційованою функцією у свідомості індивіда завжди є й менш диференційована, другорядна функція, значення якої полягає в тому, що вона в кожному конкретному випадку не є єдиною й абсолютно вирішальною як основна психічна функція, а береться до уваги як допоміжна й додаткова. Наприклад, мислення як головна функція легко може поєднуватися з інтуїцією як другорядною функцією або так само добре з відчуттям, але ніколи – з відчуттям, оскільки його сутність перебуває в занадто сильній протилежності до мислення. За таких обставин постають добре відомі картини: приміром, практичний інтелект, з'єднаний з відчуттям; художня інтуїція, пов'язана з емоційністю; філософська інтуїція, яка базується на інтелекті тощо. Відповідно до свідомого змісту психічних функцій утворюється також несвідоме групування функцій: свідомому практичному інтелектові (сенсорно-розумова установка) відповідає несвідома інтуїтивно-емоційна установка, при цьому функція відчуття підлягає сильнішому гальмуванню, ніж інтуїція. Окрім того, виокремленні психологічні функції чи форми психічної діяльності К. Юнг поділив на дві групи: раціональні (мислення й емоції) та ірраціональні (відчуття та інтуїцію). Отже, у психологічній типології Юнга використовуються три основні складові чи перемінні: екстраверсія – інтроверсія, свідоме – несвідоме, раціоналізм – ірраціоналізм.

В цілому модель психологічних типів К. Юнга має всі переваги і недоліки будь-якої наукової концепції. Її важко спростувати ще й тому, що вона узгоджується з експериментальною дійсністю. Як свого часу зауважував сам К.Юнг, класифікація не пояснює індивідуальної психіки, однак уявлення про психологічні типи відкриває шлях до кращого розуміння людської психології загалом. Отже, важливим для соціальної психології питанням у моделі вченого є скоріше не те, хто – інтроверт, а хто – екстраверт, або яка

функція є провідною, а яка другорядною. Аналіз його концепції дає змогу поставити більш прагматичні запитання: Як діяти в певній ситуації або з цією людиною? З яким наслідком для себе та загальної справи? Чи дійсно мої дії і той спосіб, яким я виразив себе, відобразили мої судження (мислення та емоції), сприйняття (відчуття та інтуїція) і відтворили реальність? А якщо ні, то чому? Які комплекси є в мене? Як і чому я зіпсував справу? Як це свідчить про мою психологію? Які висновки я можу зробити з цього приводу? Що я хочу й можу зробити, щоб виправити ситуацію?

Біхевіоризм представлений передусім теоретичними поглядами американських психологів Джон Бродес Уотсона і Беррес Фредерика Скіннера (1878–1958 рр.) вважається засновником біхевіоризму. Вченим була запропонована програма побудови нової психології, предметом якої автор вважав не свідомість, а поведінку. У своїх поглядах він стверджував, що всю поведінку людини можна описати двома термінами – стимул і реакція, де стимул – це зміна зовнішнього середовища, а реакція – відповідь організму на стимул. Б.Ф.Скіннер значно розширив класичну теорію умовних рефлексів, виокремивши з їхнього розмаїття «оперантні» (від «операція») реакції, що виробляються організмом мимовільно. Ці реакції можна підсилити чи послабити за допомогою покарання чи заохочення. Б. Скіннер звертає також увагу на асиметрію між позитивним і негативним «підкріпленням» стимулів, вважаючи, що негативне посилення впливу викликає часто непередбачені, дивні, небажані наслідки; позитивне ж підкріплення стимулу теж викликає зміни в поведінці, але звичайно в бажаному напрямі: воно формує поведінку індивіда, підвищує самооцінку людини.

Гуманістична психологія розглядає особистість як унікальну цілісну систему, відкриту до самоактуалізації, притаманної тільки людині. Засновник гуманістичної психології Карл Рэнсом Роджерс (1902-1987 рр.) у створенні своєї теорії особистості виходив з того, що кожна людина наділена здатністю до особистісного самовдосконалення. При цьому важливим компонентом

структури особистості, за К.Роджерсом, є «Я-концепція». Вона формується у процесі взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем, є інтегральним механізмом саморегуляції поведінки людини й може бути позитивною, негативною та амбівалентною (суперечливою). Наскільки людина задоволена життям, наскільки вона відчуває щастя від життя залежить від того, якою мірою її досвід, її «реальне Я» та «ідеальне Я» співвідносяться між собою. Якщо реальний життєвий досвід суперечить «Я-концепції», що склалася, то виникає не конгруентність (невідповідність) між уявленням про себе та актуальним досвідом. Водночас найважливіша характеристика психологічно зрілої особистості – її відкритість для досвіду, гнучкість, удосконалення людського Я.

Інший яскравий представник гуманістичної психології Абрахам Маслоу (1908-1970 рр.) висунув концепцію цілісного підходу до людини. Згідно з його вченням, основна потреба людини – це потреба в самоактуалізації, реалізації потенційних можливостей людини, її здібностей і талантів. У зв'язку з цим учений запропонував класифікацію потреб і взаємозв'язків між ними, побудувавши своєрідну ієрархію, у якій вищі запити не виступають на перший план, поки не задоволені нижчі потреби. Отже, за А.Маслоу, усі потреби утворюють ієрархічну структуру, що, як домінанта, визначає поведінку людини.

Основні положення гуманістичної психології стосовно особистості можна сформулювати таким чином: людину слід вивчати тільки в її цілісності; кожен індивід є унікальним, саме тому аналіз окремих випадків не менш виправданий, ніж статистичні узагальнення; головною психологічною реальністю є переживання людиною світу й себе в ньому; життя особистості має розглядатися як єдиний процес становлення й буття людини; індивід є активною, творчою особою; людина володіє потенціями до безперервного розвитку й самореалізації; особистість наділена певним ступенем свободи від зовнішньої детермінації завдяки смислам і цінностям, якими вона керується у своєму виборі.

Акмеологічний підхід до вивчення особистості представляють Борис Герасимович Ананьєв, Н.Кузьміна, О.Бодальов, А.Деркач, О.Кокорев, Лідія Ернестівна Орбан-Лембрик, Ю.Панасюк та ін. Зокрема, відомий російський психолог Б. Ананьєв (1907-1972 рр.) обґрунтував необхідність створення нової науки – акмеології (акме – вершина, найвища точка, найкраща пора в розвитку людини), яка об'єднала зусилля вчених різних галузей знання, що досліджують людину, її розвиток і становлення, й зосередила свою увагу на вивченні особистісних, психофізіологічних характеристиках фізично і психічно зрілої дорослої людини, на з'ясуванні об'єктивних і суб'єктивних чинників, що дають змогу індивідові якомога плідніше проявити себе в житті. На початку свого становлення акмеологія розглядала закономірності, чинники, що забезпечують найвищий рівень досягнень у будь-якій галузі діяльності (педагогічній, медичній, юридичній, управлінській та ін.) зрілих, дорослих людей. Однак подальші розвідки в цій галузі показали, що розвиток умінь і навичок, набуття соціально-морального досвіду, ціннісного ставлення до діяльності, мотиваційної готовності, що є невід'ємними показниками майстерності й професіоналізму, закладаються ще в дитинстві. Наші дослідження підтверджують, що зрілою людина не народжується, стан зрілості не з'являється в неї несподівано й відразу, на те, яким вона є й буде, «працюють» усі попередні етапи її розвитку. Отже, не сформована на початку життєвого шляху професійна культура важко компенсується в наступних етапах, що негативно впливає на особистісний і професійний розвиток індивіда.

Важливою для усвідомлення сутності професіоналізму особистості є група завдань акмеології, пов'язаних з науковим обґрунтуванням та висвітлюванням феноменології акме, найвищої точки, зрілості особистості; вивченням об'єктивних і суб'єктивних чинників, що визначають якісно-кількісні характеристики акме; розкриттям закономірностей і механізмів, наявність яких необхідна для того, аби людина досягла справжнього акме. Йдеться про ступінь зрілості особистості й вершину цієї зрілості, яка показує,

наскільки людина відбулася як громадянин, як спеціаліст, професіонал у певній галузі діяльності, про умови й чинники, які цьому сприяли або ж не сприяли. Можна виокремити такі характеристики зрілої особистості: розвинуте почуття відповідальності, потреба в турботі про інших людей, здатність до активної участі в житті суспільства й до ефективного використання своїх знань і здібностей, до психологічної близькості з іншою людиною, до конструктивного розв'язання різноманітних життєвих проблем на шляху до найбільшої самореалізації. З погляду акмеології показовою характеристикою зрілості є визнання у групі соціально-психологічних властивостей і якостей індивіда. І якщо ця оцінка достатньо висока, то соціально-групове визнання не тільки компенсує, але й виправдовує в очах особистості навіть невдачі у сфері міжособистісних стосунків. Відсутність такого визнання – одна з причин психологічного дискомфорту людини, її незадоволеності своєю діяльністю тощо. Якщо ж обставини складаються так, що в індивіда немає визнання ні на груповому, ні на особистісному рівні, то ця ситуація породжує психологічну кризу особистості. За таких обставин можна говорити про те, що індивід як професіонал не відбувся. Незаперечним є той факт, що для суспільства та для самої особистості надзвичайно важливо продовжити акме – найактивніший творчий період життя людини. Це нагальна потреба й актуальна проблема сучасних теоретико-прикладних досліджень, яка може розв'язуватися шляхом: правильної організації часу життя особи (його темп, ритм); формування в людини етичної й професійної культури, активності у виборі певного життєвого шляху; виховання культури спілкування; розвитку вміння привести у відповідність свої здібності й типологічні особистісні властивості з умовами життя, його можливостями та обмеженнями; вивчення впливу етнопсихологічного середовища на розвиток і становлення особистості; створення умов для подолання суперечностей мікросередовища та особистості, що детермінують поведінку індивіда; розробки науково обґрунтованого алгоритму продуктивного вирішення завдань розвитку зрілої

людини; створення методико-технологічного інструментарію, що дасть змогу виявити досягнутий рівень професіоналізму як окремої людини, так і групи людей; самовдосконалення особистості, усвідомлення нею своїх реальних можливостей, ставлення до себе як до суб'єкта, творця свого життя.

Трансакційний аналіз особистості, засновником якого став американський психолог Ерік Берн, є методом групової психотерапії, котрий базується на своєрідному уявленні про структуру людської психіки. Вчений дійшов висновку, що в кожній людині можна знайти три типи станів власного «Я»: Батько, Дорослий, Дитина. При цьому трансакцією називається одиниця спілкування, яка може бути трансакційним стимулом (звернення до іншої людини) або трансакційною реакцією (відповіддю на це звернення). Е.Берн вважає, що «незрілих особистостей» немає, а є люди, в яких Дитина зовсім не до речі та невміло бере на себе функцію управління всією особистістю, в той час як у них є й добре структурований Дорослий, якого слід тільки виявити і привести в дію. На думку психолога, у так званих «зрілих людей», навпаки, контроль за поведінкою завжди здійснює Дорослий, але й у них Дитина може прорватися до влади. За Е.Берном, стан «Дорослий» необхідний для життя: людина переробляє інформацію, шукає шляхи виходу зі складних ситуацій тощо; Дорослий контролює дії Батька й Дитини, він є посередником між ними. Вчений зазначає, що всі три аспекти особистості дуже важливі для функціонування й виживання, кожний з них заслуговує однакової поваги, адже кожний стан по-своєму робить життя людини повноцінним і плідним. Автор трансакційного аналізу стверджує, що більшість людей упродовж свого життя в основному лише грається й занадто мало часу відводить справжньому життю, ширшим людським стосункам, які й приносять надзвичайне задоволення.

Стратегія життя особистості Ксенії Олександрівни Абульханової-Славської має три основні ознаки: перша пов'язана з вибором основного для людини способу життя, визначенням його головних цілей, етапів; друга передбачає вирішення суперечностей життя, досягнення своїх життєвих

планів, перспектив; третя ознака полягає у творчості, професіоналізмі, поєднанні власних потреб із своїм життям у вигляді його особливих цінностей. На думку вченого, здатність особистості регулювати, організовувати свій життєвий шлях як ціле, що підпорядковане цілям, цінностям, є найвищим рівнем і справжньою оптимальною якістю зрілої людини. Дослідниця підкреслює, що життєвий шлях підлягає періодизації не лише віковій, але й особистісній, яка, починаючи з юності, вже перестає збігатися з віковою: одна людина проходить певний соціальний етап в більш ранньому, інша – пізнішому віці; часто в старості людина ще активно працює, а молодий виглядає старим, тому що нездатний (або не бажає) знайти свого місця в житті. К.Абульханова-Славська запропонувала типологічний підхід як метод вивчення особистості. Він дає змогу проаналізувати всі реальні рівні активності особистості, починаючи від вищих форм ініціативності, відповідальності й закінчуючи повною пасивністю, браком активності. Залучення вченим до структури особистісної активності особистості такої важливої складової, якою вважається задоволеність, є суттєвим з погляду вивчення причин зростання чи падіння активності.

Екзистенціальна психологія (Е.Фромм, В.Франкл та ін.) підкреслює унікальність особистого досвіду конкретної людини. У зв'язку з цим одним із завдань екзистенціальної психології є розв'язання проблеми поновлення особистісної аутентичності – відповідність її буття у світі внутрішній природі індивіда. Важливим людським прагненням є потяг віднайти смисл свого існування. Якщо ж це прагнення залишається нереалізованим, людина починає відчувати фрустрацію або екзистенціальний вакуум. Смисл життя може бути доступний кожному: хоча йому не можна навчити, людина може його створити й нести відповідальність за здійснення свого унікального смислу життя. Шукаючи смисл життя, людина спрямовує свою совість – орган смислу. Ця здатність, за В.Франклом, називається

самотрансценденцією особистості. Почуття віднайденого смислу життя дає індивідові величезні душевні сили для подолання життєвих негараздів.

Соціально-психологічні концепції особистості розробляють Борис Ананьєв, Борис Паригін, Лідія Сохань, Галина Андреева, Є.Руденський та ін. Б.Ананьєв структуру особистості будував за двома принципами: субординаційним (згідно з ним складніші та загальніші соціальні властивості особистості вбирають у себе елементарніші) та координаційним (взаємодія здійснюється на паритетних засадах). Сказане означає, що особистість постає не тільки як індивідуальність, а й як певний соціально-психологічний тип, який характеризують ментальність, соціальна активність, ціннісні орієнтації, позиції, мотиваційна сфера, когнітивні характеристики, соціально-психологічна компетентність, статусно-рольові показники, відповідна програма та лінія поведінки за умов конкретного соціально-психологічного середовища. За Б.Паригінім, соціально-психологічний підхід до особистості характеризується накладанням один на одного біосоматичної і соціальної програми й передбачає розгляд її структури як цілісної біопсихосоціальної системи, в якій зовнішні соціальні впливи та зв'язки трансформуються у внутрішні спонуки й відносини самої особистості. Г.Андреева стверджує, що соціальна психологія, використовуючи визначення особистості, яке дає загальна психологія, вивчає конкретні групи, де особистість засвоює соціальні впливи й реалізує свою соціальну сутність. Названий підхід, на думку вченого, є відмінним від попереднього тим, що соціальна психологія з'ясовує, яким чином сформувалися соціально-типові риси особистості й чому вони за одних умов формування особистості проявляються повною мірою, а за інших обставин виникають інші соціально-типові риси. Таким чином, соціальна психологія розглядає поведінку й діяльність соціально детермінованої особистості в конкретних реальних соціальних групах, індивідуальний внесок кожної особистості в діяльність групи, причини, від яких залежить величина цього внеску в загальну діяльність.

Педагогічні теорії соціалізації особистості.

Педагогічна діяльність і теорія Яна Амоса Каменського. Великий слов'янський педагог Ян Амос Каменський (1592-1670) жив у той час, коли народ його батьківщини Чехії, що перебувала в умовах важкого національного гноблення з боку німецьких феодалів, піднімався на боротьбу за своє звільнення. Піклуючись про те, щоб дати знання народу, прагнув з'єднати науку з народними поглядами, а також удосконалював зміст і методи навчання в братських школах.

Каменський продовжував свої наукові дослідження, написав відомий підручник “Мир почуттєвих речей у картинках і приступив до створення грандіозної праці “Загальна порада про виправлення людських справ”

Про роль виховання, його цілях і завдання. Погляди Каменського на дитину, його розвиток і виховання докорінно відрізнялися від середньовічних уявлень. Слідом за гуманістами епохи Відродження Каменський відкидав релігійні вигадництва про гріховність природи людини, хоча й не звільнився ще від впливу релігії.

Принцип природосообразності виховання. Правильне виховання, по Каменському, повинне бути природо відповідним. Борючись із розповсюдженими тоді схоластичними методами навчання, великий педагог призивав у мистецтві “учити всіх всьому”, виходити із вказівок природи, урахувати індивідуальні особливості дитини.

Ідучи сталій в епоху Відродження поглядам на людину, Каменський уважав його частиною природи й стверджував, що все в природі, включаючи й людину, підпорядковану єдиним й універсальним законам. Каменський мріяв про створення «загального природного методу», що впливає з “природи речей і ґрунтується, за його словами, “на самій людській природі”. Тому, обґрунтовуючи свої педагогічні положення, він часто прибігав до посилок на явища природи й приклади людської діяльності.

Природовідповідним, по Каменському, є тільки таке навчання, що складається з урахуванням вікових особливостей дітей. “Ми, – говорив він, –

вирішили скрізь іти за природою, і як та виявляє свої сили одні за іншими, так і ми повинні стежити за послідовним порядком розвитку розумових здібностей”. Але розуміння Каменським принципу природовідповідності виховання було історично обмеженим: у той час він не міг ще зрозуміти своєрідності розвитку людини як істоти суспільного й помилково думав, що цей розвиток визначається тільки природними законами.

Загальне навчання. Уважаючи, що всі діти здатні сприйняти знання, Каменський хотів “учити всіх всьому”. Він вимагав загального навчання, що повинне поширюватися як на багатих, так і на бідних, як на хлопчиків, так і на дівчаток: усі повинні отримувати освіту, “аж до ремісників, мужиків, носильників і жінок”. Ця ідея загального навчання дітей обидвоєї статі, безсумнівно, була передовою, демократичною вимогою, що відповідали інтересам народних мас.

Система шкіл. Зміст освіти. Виходячи із принципу природовідповідності, Каменський установив наступну вікову періодизацію. Він визначив чотири періоди в розвитку людини: дитинство, отрочтво, юність, змужнілість; кожному періоду, що охоплює шість років, відповідає певна школа. Для дітей від народження до 6 років Каменський пропонував особливу материнську школу, тобто виховання й навчання малят під керівництвом матері. Всі діти від 6 до 12 років навчаються в школі рваної мови, що повинна бути відкрита в кожній громаді, селищі, містечку. Підлітки і юнаки від 12 до 18 років, що виявили схильність до наукових занять, відвідують латинську школу, або гімназію, створювану в кожному великім місті, і, нарешті, для молодих людей у віці від 18 до 24 років, що готуються стати вченими, Каменський пропонував організувати в кожній державі академію. Освіта повинна завершуватися подорожжю.

У ті часи, коли навчання велося ще латинською мовою, досить прогресивним була вимога Каменського зробити початкову школу школою рідної мови. Великий педагог керувався при цьому демократичним прагненням зробити науку доступною народу. У початковій школі, уважав

Каменський, діти повинні навчитися вільно читати й писати, познайомитися з арифметикою й деякими елементами геометрії, одержати елементарні знання по географії й природознавству. Хоча Каменський у розробленій їм програмі школи рідної мови відводив ще велике місце релігійному навчанню, вона була, безсумнівно, прогресивної для його часу, коли початкова школа давала вкрай убогі знання. Дуже коштовним була думка Каменського про те, що учні повинні “ознайомитися з усіма більше загальними ремісничими прийомами почасти з тією тільки метою, щоб не залишатися невігласами ні в чому, що стосується людських справ, почасти навіть і для того, щоб згодом легше виявилася їхня природна схильність, до чого хто почуває переважне покликання”.

Значно розширював Каменський і коло знань, які давала сучасна йому середня школа. Зберігаючи латинську мову й “сім вільних наук”, Каменський вводив у курс гімназії фізику (природознавство), географію й історію. При цьому він пропонував змінити встановлений у середньовічній школі порядок проходження наук. Після вивчення мови (граматики) він вважав за доцільне перейти до фізики й математики, а заняття риторикою й діалектикою перенести в старші класи, тобто розвитком мови й мислення учнів варто займатися по придбанню ними реальних знань. “Словам потрібно вчити й учитися тільки в сполученні з речами”, - писав Каменський.

Дидактичні вимоги. Задавшись метою створити “загальне мистецтво всіх учити всьому”, перетворити сучасну йому школу, Каменський висунув нові дидактичні вимоги, які мали велике значення для подальшого розвитку педагогічної думки й шкільної практики.

Опираючись на положення матеріалістичної філософії, Каменський стверджував, що “нічого немає в інтелекті, чого б не було колись у відчуттях”. Виходячи із цього, він в основу пізнання й навчання поставив почуттєвий досвід і теоретично обґрунтував і докладно розкрив принцип наочності. Про наочність при навчанні говорили й до Каменського, наприклад педагоги гуманісти епохи Відродження, але саме він перший став

розуміти наочність не як зорове сприйняття речей й явищ, але і як сприйняття їх із залученням всіх органів почуттів.

Великий чеський педагог установив “золоте правило дидактики, відповідно до якого треба “усе, що тільки можна, надавати для сприйняття почуттям, а саме: видиме – для сприйняття зором; чутне – слухом; запахи – нюхом; підмет смакові – смаком; доступне дотику – шляхом дотику. Якщо які-небудь предмети відразу можна сприймати декількома почуттями, нехай вони відразу схоплюються декількома почуттями”. Принцип наочності варто здійснювати шляхом безпосереднього ознайомлення дітей із предметами. Потрібно, писав Каменський, щоб люди “черпали свою мудрість не із книг, але зі споглядання землі й неба, дуба й бука”; у тому випадку, якщо це або неможливо, варто звертатися до картинок, що зображують предмети, або до їхніх моделей.

Для того щоб знання були доступні учням, Каменський рекомендував іти в навчанні від простого до складного, від конкретного до абстрактного, від фактів до висновків, від легенького до важкого, від близького до далекого. Приклади він радив подавати правилам.

Каменський уперше обґрунтував необхідність класно-визначеної системи занять, при якій один учитель одночасно працює з усім класом по певному навчальному матеріалі. Навчальний рік, на думку Каменського, повинен для всіх учнів починатися й кінчатися одночасно, заняття послідовно чергуватися з відпочинком. Навчальний день повинен бути строго регламентований відповідно до вікових можливостей різних класів, що вчать.

Велике значення Каменський надавав зовнішньому вигляду школи. Він говорив, що шкільне приміщення повинне бути просторими, світлими, чистими, прикрашеними картинами; при школі потрібно посадити сад, щоб він пестив погляди дітей деревами, квітами, травами; у школі повинна панувати атмосфера бадьорої, радісної, корисної праці. На противагу розповсюдженому в той час зневажливому відношенню до вчителів

Каменський високо оцінював суспільне значення їхньої діяльності". "Ім, – писав він, – вручена чудова посада, вище якої нічого не може бути під цим сонцем”.

Каменський сам створив ряд чудових навчальних книг. Однієї з таких книг є його “Світ почуттєвих речей у картинках”. Цей підручник, призначений як для навчання дітей латинській мові в школі, так і для початкових занять рідною мовою в родині й школі, був уперше в історії навчальної літератури постачений численними ілюстраціями: у ньому 150 малюнків, виконаних самим Каменським з більшою художньою майстерністю. Ця книга зробила у свій час переворот у постановці викладання рідної й латинської мов. Підручник був переведений на багато мов і протягом більш ніж півтора сторіч служив зразком книги для початкового навчання дітей у сім’ї й школі.

Вчення Каменського про материнську школу. Каменський був одним з перших педагогів, що займалися докладною розробкою питань дошкільного виховання. Для дітей від народження до 6 років він призначав материнську школу, під якою мав на увазі не суспільну установу, а своєрідну форму сімейного виховання. Материнської школі Каменський присвятив велику главу своєї “Великої дидактики й спеціальний твір за назвою “Материнська школа”. Цьому ступеню виховання він надавав дуже велике значення, розглядаючи її як першу й найважливішу частину всієї розробленої ним системи виховання й освіти підростаючого покоління. У материнській школі повинні заставлятися основи фізичного, морального й розумового розвитку дітей. При цьому Каменський нагадував, що фізичні й духовні сили дитини розвиваються поступово. Він не міг ще в той час докладно розкрити вікові особливості дітей, але кошовно, що преддошкільному і дошкільному віці не представляються йому чимсь єдиним. Поряд з вимогою враховувати вікові особливості дітей Каменський пропонував рахуватися й з їхніми індивідуальними розходженнями. Він указував, що одні здатні сприйняти певні знання й уміння на третьому-четвертому році життя, для інших же вони

стають доступними тільки в п'ят-шестирічному віці. Каменський приділяв багато уваги питанням фізичного виховання дітей. Він призивав батьків, зокрема матерів, піклуватися з найбільшою старанністю про здоров'я своєї дитини й давав конкретні вказівки про догляд за малям, про те, яким повинне бути його харчування, одяг, режим. Дуже важливим була вимога Каменського про годівлю дитини неодмінно молоком матері, його поради забезпечити дітям якнайбільше рухів - давати їм можливість бігати, грати, гратися.

Гру Каменський справедливо розглядав як необхідну для дитини форму діяльності. Він вимагав, щоб батьки не заважали дитячим іграм, а самі приймали в них участь, направляючи їх у правильне русло: "Нехай вони (діти) будуть тими мурахами, які завжди зайняті: що-небудь катають, несуть, тягнуть, складають, перекладають; потрібно тільки допомагати дітям, щоб усе, що відбувається, відбувалося розумно". Підкреслюючи освітнє значення дитячої гри, Каменський писав: "Під час гри розум все-таки чим-небудь напружено зайнятий і часто навіть витончується". Він указував і на виховну роль гри в справі зближення, дитини з його однолітками й рекомендував батькам організовувати й заохочувати спільні ігри й розваги дітей один з одним.

Каменський думав, що в перші шість років життя дитина повинна впізнати з області природознавства, що таке вогонь, повітря, вода й земля, дощ, сніг, лід, свинець, залізо й т.д.; з області астрономії він повинен впізнати, що називається небом, сонцем, місяцем і зірками; з географії - місце, де він народився й де він живе (село, місто, фортецю або замок); а також уявляти собі, що таке гора, долина, ріка, місто, село й ін. Крім того, йому варто знати деякі одиниці часу й пори року (година, день, тиждень, місяць, рік, весна, літо, осінь, зима). Таким чином, Каменський мав на увазі дати дитині дошкільного віку перші уявлення про навколишні його предмети і явища природи на основі спостереження їх.

У програму материнської школи Каменський включав також ознайомлення дітей з явищами громадського життя: у доступній для їхнього розуміння формі їм варто повідомляти деякі відомості з історії, економіки, політики. Він думав, що дитині потрібно знати, що відбулося вчора, сьогодні, торік; знати, хто складає його родину; мати уявлення про різні посади. Каменський уважав, що в материнській школі потрібно не тільки вчити дітей “знати”, але й “діяти й говорити”. Він виділив ті вміння, які повинна послідовно, набути дитина.

Дуже цінні зазначення Каменського по розвитку мови в дітей. Він радив до третього року вчити дітей під керівництвом матерів правильно, не гаркаво вимовляти окремі звуки й цілі слова. Дітям четвертого, п'ятого, шостого року життя він пропонував задавати питання, які б спонукували їх називати своїм ім'ям усе, що вони бачать дома й чим займаються, і жадати від них при цьому чіткої зв'язної мови. Заняття по розвитку мови Каменський рекомендував проводити також у формі гри.

Поряд з виробленням у дітей уміння правильно говорити рідною мовою материнська школа повинна покласти початок розвитку їхнього мислення, що, за словами Каменського, “проявляється вже в цьому віці й пускає свої паростки”. Він вважав за необхідне привчати дітей правильно ставити питання й точно відповідати на те, про що них запитують. Вчення Каменського про материнську школу являє собою першу спробу створити теорію й методику дошкільного виховання, визначити його мету, зміст, основні засоби й методи, запропонувати ретельно продуману й чітко організовану систему роботи з маленькими дітьми відповідно до їхніх вікових можливостей,

Педагогічна теорія Джона Локка. В 1688 р. в Англії відбулася буржуазна революція, що підготувала ґрунт для промислового перевороту. Локк доводив, що всі люди спочатку були вільні й рівні. Свої педагогічні погляди Локк виклав у книзі “Думки про виховання (1693). Із всіх людей, з якими ми зустрічаємося, дев'ять десятих є тим, що вони є – добрими або

злыми, корисними чи ні – завдяки своєму вихованню, стверджував, Локк. Роль виховання величезна. Локк хотів виховувати не просту людину, а джентльмена, що вміє “вести свої справи толково й завбачливо”, для чого повинен мати якості буржуазного ділка й відрізнитися “витонченістю в поведженні”.

Джентльмен повинен отримати фізичне, моральне й розумове виховання, але не в школі, тому що школа, уважав Локк, – це установа, де зібрана “строката юрба погано вихованих порочних хлопчиків усякого стану”. Дійсний джентльмен виховується вдома, тому що “навіть недоліки домашнього виховання корисніше знань, що здобувають в школі”.

Величезне значення Локк надавав фізичному вихованню. Локк докладно обґрунтував значення суворого режиму в житті дитини давав поради, як потрібно його одягати, годувати, протестував проти пестування дітей. Правильне фізичне виховання сприяє й виробленню мужності й наполегливості. “Джентльмен повинен бути вихований так, щоб повсякчас бути готовим надягти зброю й стать солдатом”, – писав Локк.

Локк виводив мораль із принципу користі й інтересів особистості. Дійсний джентльмен, уважав він, – це той, хто вміє досягти власного щастя, але в той же час не перешкоджає в цьому іншим. Поводження джентльмена повинне бути розумно, він повинен уміти керувати своїми страстями, бути дисциплінованим, уміти підкоряти себе велінням розуму. Але в трактуванні Локка “буржуазний розум є нормальний людський розум...”. Вироблення характеру, розвиток волі, моральне дисциплінування – найважливіші завдання виховання. Не можна потурати дитині, але не можна й не задовольняти його законних побажань. Спочатку влада вихователя над дитиною дадуть “страх і повагу”, а потім, у більше зрілі роки, цю владу будуть підтримувати “любов і дружба”.

Головними виховними засобами завжди будуть не міркування, а приклад, середовище, оточення дитини. “Прийміть за безсумнівну істину, –

говорив Локк, – що найбільший вплив на його поведження буде все-таки робити компанія, у якій він перебуває, і образ дій тих, хто ходить за ним”.

Особливо важливе виховання в дітей стійких позитивних звичок. “Якщо ви вважаєте за необхідне привчити їх до чого-небудь, укорятимете це за допомогою практики всякими раз, як представиться випадок, і, якщо можливо, самі створіть випадок”. Виховання звичок повинне починатися із самого раннього віку. Не можна домогтися позитивних результатів брутальністю, насильством; необхідний результат дадуть ласкаві слова, лагідне вселяння. Не можна прищеплювати кілька звичок одночасно. Потрібно закріпити спочатку одну, а потім уже перейти до виховання іншої звички. Він вважав за необхідне боротися з дитячими капризами й лінню, у жодному разі не задовольняти наполегливі бажання дитини, якщо вони супроводжуються плачем. Локк виступав супротивником тілесних покарань, вважаючи, що “рабська дисципліна створює й рабський характер”. Але у випадках завзятості й відкритої непокори він допускав тілесні покарання.

Розумове виховання джентльмена, на думку Локка, варто підпорядкувати виробленню необхідних діловій людині якостей. “Доброчесний, розумний і вправний у веденні своїх справ людина набагато переважніше, ніж великий учений, що не володіє зазначеними якостями”, – говорив він. Джентльмена треба навчити читанню, письму, малюванню, рідній мові, французькій мові, географії, арифметиці, геометрії, астрономії, етиці, дати основні відомості по історії й законодавству, навчити бухгалтерії, верховій їзді й танцям. Ця програма рішуче поривала із середньовічними традиціями. Локк рекомендував також зайняти вихованця яким-небудь ремеслом (столярним, токарським, теслярським) або садівництвом і сільським господарством, парфумерною справою, лакуванням, гравіюванням.

Вище вже відзначалося різко негативне відношення Локка до шкіл. Він вважав за необхідне ізолювати майбутнього джентльмена від впливу “трубої маси”, від дітей простолюдинів. Неприховане презирство Локка до народу

чітко виражене в його записці про робочі школи для Комісії зі справ промисловості й колоній. Комісія, крім чисто економічних питань, розробляла “метод залучення бідні королівства до праці”.

Локк склав проект закону про бідних, у якому вказував, що варто застосовувати тверді заходи проти жебраків і бурлак, що одержують допомогу від приходів, змушувати “ледарів працювати”. Він запропонував цілу систему покарань, яким вважав за можливе не піддавати тільки дітей до 14 років: їх треба влаштовувати в робочі школи. На думку Локка, у кожному приході варто організувати робочі школи, куди в обов'язковому порядку направляти тих дітей (з 3 до 14 років), батьки яких звертаються за допомогою у прихід. Ці діти будуть харчуватися в школі тільки “хлібом досита”. У холодний час, якщо це буде визнано потрібним, можна додавати до цього небагато теплої кашки. І цю вбогу їжу діти повинні відпрацювати: прясти, в'язати й т.д. Вироби дітей потрібно продавати, і це, по розрахунках Локка, буде окупати їхній зміст. Особливо важливо, указував він, що дітей зі школи дуже зручно буде водити в церкву під наглядом учителів, що стане сильним виховним засобом. Майстри зі сторони зможуть брати собі учнів за плату, внесену в школу. Отже, діти будуть працювати на майстрів і фабрикантів.

Педагогічна теорія Жана-Жака Руссо. Жан-Жак Руссо (1712-1778) – глибокий мислитель, гуманіст і демократ – дотримувався теорії природного права. Він стверджував, що в первісному, або “природному стані”, люди були рівні між собою, вони відрізнялися чистотою вдач і були щасливі. Але виникла надалі приватну власність розділила світ на багатих і бідних, що призвело до нерівності в суспільстві, до псування вдач.

В 1762 р. Руссо видав свій роман-трактат “Еміль, або Про виховання”, де покритикував виховання, здійснюване в феодальному суспільстві, і начертав план формування нової людини. Розгнівані церковники домоглися того, що його праця “Еміль, або Про виховання» за вироком французького парламенту був привселюдно спалений на одній із площ Парижа, а його автор змушений

був бігти від переслідування. Повернувся у Францію він багато пізніше, розбитий фізично й морально.

Виховання в різні вікові періоди розвитку дітей. Руссо стверджував, що людина народжується досконалою, але сучасні суспільні умови, існуюче виховання спотворюють природу дитини. Виховання буде сприяти його розвитку тільки в тому випадку, якщо набуде природний, природо відповідний характер.

Розуміння Руссо природного, природо відповідного виховання відрізняється від трактування його Каменським На відміну від чеського педагога Руссо думав, що виховувати природо відповідно – значить додержуватися природного ходу розвитку природи самої дитини. Він вимагав ретельного вивчення дитини, гарного знання його вікових й індивідуальних особливостей.

Вихователь не повинен нав'язувати дитині свої погляди й переконання, готові моральні правила, а повинен надавати йому можливість рости й розвиватися вільно. Природне виховання – це й вільне виховання. Вихователь, якому Руссо призначав велику роль у формуванні нової людини, повинен ясно уявляти собі варту перед ним ціль. Він повинен дати вихованцеві не станове, не професійне, а загальнолюдське виховання. Це вимога в часи Руссо було, безсумнівно, прогресивним.

Природне виховання, описане Руссо в його творі “Еміль...”, здійснюється на основі запропонованої їм вікової періодизації. Відправляючись від характерних ознак, властивих дитячій природі на різних щаблях природного розвитку, Руссо встановив чотири вікових періоди в житті дитини. Визначивши провідний початок для кожного щабля розвитку, він відповідно до цього вказував, на що повинне бути спрямована основна увага вихователя.

Перший період – від народження до 2 років, до появи мови. У цей період переважну увагу Руссо вважав за необхідне приділяти фізичному вихованню дитини. Другий період – від 2 до 12 років – Руссо образно називає “сном

розуму”. Думаючи, що в цей період дитина ще не здатна до відверненого мислення, Руссо пропонував головним чином розвивати його зовнішні почуття. Третій період – від 12 до 15 років. У цьому віці основну увагу потрібно приділяти розумовому й трудовому вихованню. Четвертий період – від 15 років до повноліття, по термінології Руссо, “період бур і страстей”. У цей час на перший план повинне бути висунуте моральне виховання юнака.

Опису природного виховання в кожний із зазначених періодів присвячені особливі частини (книги) роману-трактату «Еміль, або Про виховання». У першій книзі «Емілія» Руссо дав ряд конкретних вказівок про виховання в ранньому дитинстві (до двох років), що стосуються в основному догляду за дитиною: харчування, гігієни, загартовування й т.д. Перші турботи про дитину, уважав він, повинні належати матері, що, якщо це можливо, сама вигодовує його своїм молоком. “Немає матері, немає й дитини! З перших днів життя маляти вона надає йому волю рухів, не затягуючи його туго сповивачем. Руссо – супротивник надмірного пестування дітей. “Привчайте, – писав він, – дітей до випробувань... Загартовуйте їхнього тіла проти непогоди, кліматів, стихій, голоду, спраги, втоми”.

Із двох років настає новий період життя дитини, тепер уже головна увага варто приділяти розвитку органів почуттів. Як прихильник сенсуалізму Руссо думав, що сенсорне виховання передує розумовому. “Усе, що входить у людське мислення, проникає туди за допомогою почуттів, – писав він. – Щоб навчитися мислити, треба, отже, вправляти наші члени, наші почуття, наші органи, які є знаряддями нашого розуму”. У другій книзі «Емілія...». Руссо докладно описав, як, на його думку, варто вправляти окремі органи почуттів. Рекомендовані ним різноманітні вправи для розвитку дотику, зору, слуху він пропонував проводити в природній обстановці.

Оскільки, уважав Руссо, розум дитини в цьому віці ще спить, то здійснювати навчання передчасно й шкідливо. Він був проти того, щоб штучно форсувати й розвиток мови дітей, тому що це може привести до

дурної вимови, а також до нерозуміння ними того, про що вони говорять; тим часом дуже важливо домогтися, щоб вони говорили тільки про те, що дійсно знають

Руссо штучно роз'єднав розвиток відчуттів і мислення й висловив невідповідне дійсності припущення, що діти до 12 років нібито нездатні до узагальнень і тому їхнє навчання варто відстрочити до 12-літнього віку. Він допускав, звичайно, що дитина може навчитися читати й поза школою. Але тоді першою і єдиною поки книгою повинна бути «Робінзон Крузо» Д.Дефо – книга, найбільшою мірою відповідаюча педагогічним задумам Руссо. Руссо думав, що до 12 років неприпустимо не тільки вчити дитину, але й давати їй моральні наставляння, тому що в нього ще немає відповідного життєвого досвіду. У цьому віці, уважав він, найбільш ефективним буде застосування методу “природних наслідків”, при якому дитина має можливість на власному досвіді випробувати негативні наслідки своїх провин. Наприклад, якщо він зламає стілець, не слід відразу замінити його новим: нехай він відчує, як незручно обходитися без стільця; якщо він розіб'є скло у вікні своєї кімнати, не потрібно квапитися вставляти його: нехай відчує, як стало незатишно й холодно. “Краще схопити, йому нежить, чим вирости неправильним”.

У віці від 2 до 12 років діти повинні познайомитися на основі особистого досвіду із природними й деякими суспільними явищами, розвивати свої зовнішні почуття, проявляти активність у процесі ігор і фізичних вправ, виконувати посильні сільськогосподарські роботи.

Третій віковий період, від 12 до 15 років, на думку Руссо, кращий час для навчання, тому що у вихованця з'являється надлишок сил, які варто направити на придбання ними знань. Тому що період цей дуже короткий, то із численних наук потрібно вибрати ті, які дитина зможе вивчити з найбільшою для нього користю. Руссо думав також, що підліткові, якому ще мало знайома область людських відносин, недоступні гуманітарні науки,

зокрема історія, і тому він пропонував вивчати науки про природу: географію, астрономію, фізику.

Він відкидав підручники й завжди ставив вихованця в положення дослідника, що відкриває наукові істини. “Нехай він, – говорив Руссо, – досягає знання не через вас, а через самого себе; нехай він не заучує науку, а видумує її сам”. Це вимога Руссо виражало його жагучий протест проти феодальної школи, відірваної від життя, від досвіду дитини.

15 років – це вік, коли потрібно вже виховувати юнака для життя серед людей того соціального шару, у якому йому надалі прийде жити й діяти. Руссо ставив три основні завдання морального виховання: вироблення добрих почуттів, добрих суджень і доброї волі. На перший план він висував розвиток позитивних емоцій, які, на його думку, сприяють порушенню в юнака гуманного відношення до людей, вихованню доброти, жалю до знедолених і пригноблених. Засобами “виховання серця в Руссо служать не моралі, а безпосереднє зіткнення з людським репетуємо й нещастям, а також гарні приклади.

Виховання жінки. Думки Руссо про виховання жінки (нареченої Емілія) визначалися його поглядами на природу жінки її соціальне призначення. Воно складається, на думку Руссо, у тім, щоб бути матір’ю, господарювати, створювати сімейний затишок, подбати й бути корисною чоловіку. Тому природне виховання дівчини, уважав він, докорінно повинне відрізнитися від виховання юнака, у дівчині потрібно виховувати покору й покірність, готовність засвоїти чужі погляди, навіть якщо вони не збігаються з її власними.

Щоб жінка могла народити здорових і міцних дітей, щоб вона придбала природну красу й грацію, необхідно відповідне фізичне виховання. Ніяких серйозних розумових занять їй не потрібно. Руссо вкрай обмежував утворення нареченої Емілія, але вважав, що вже з дитинства варто починати навчати її релігії; погляди дівчини в цій області цілком визначаються авторитетом людей, у підпорядкуванні яких вона перебуває. Усяка дівчина,

за словами Руссо, повинна сповідати релігію своєї матері, і всяка дружина – релігію чоловіка. Таким чином, ставлячи мету виховати із хлопчика вільного самостійного громадянина, Руссо одночасно відмовляв жінці в самостійності.

Погляди Руссо на призначення жінки в суспільстві і її виховання досить консервативні. Повстаючи проти розбещених вдач, які панували в його час серед вищого дворянства й духівництва Франції, Руссо зводив в ідеал скромну, гречну жінку, що належить до третього стану, але він неправомірно протиставляв виховання юнака й дівчини.

Педагогічні ідеї Клода Адріана Гельвеція. Гельвецій (1715-1771) прославився як автор книги “Про розум”, що вийшла в 1758 р. і спричинила розлючені нападки з боку всіх сил реакції, правлячих кіл. Книга була заборонена й присуджена до спалення. Ще більш докладно Гельвецій розвив свої ідеї в книзі “Про людину, її розумові здібності і її виховання”. Цю книгу, написану в 1769 р., щоб уникнути нових переслідувань Гельвецій заповів опублікувати тільки після його смерті, і вона була видана в 1773р.

У своїх працях Гельвецій уперше в історії педагогіки досить повно розкрив фактори, що формують людину. Найважливішим фактором формування людини він уважав вплив середовища. Людина – продукт обставин (суспільного середовища) і виховання, затверджував Гельвецій. Гельвецій помилково розглядав виховання як засіб перебудови громадського життя.

Висуваючи матеріалістичну тезу про те, що формування людини залежить від впливу середовища й виховання, Гельвецій трактував його досить односторонньо, допускаючи тільки вплив на людину всіляких, а іноді навіть випадкових зовнішніх впливів. Тим часом, як згодом переконливо довели основоположники марксизму, “обставини в такій же мірі творять людей, у якій люди творять обставини. Гельвецій, як й інші мислителі до Маркса, не міг зрозуміти, що середовище, обставини змінюються людьми, які в процесі своєї перетворюючої діяльності й самі змінюються.

Указуючи на величезну роль виховання в перебудові суспільства, Гельвецій сформулював єдину мету виховання для всіх громадян. Він бачив її в прагненні до блага всього суспільства, в узгодженні особистого інтересу кожної людини з “благом націй”. Затверджуючи всемогутність виховання він, однак, заперечував індивідуальні розходження в дітях.

Атеїст Гельвецій вимагав, щоб суспільне виховання було вирвано з рук духівництва й зроблено безумовно світським, вони повинні ґрунтовно вивчати природні предмети, рідну мову, історію, мораль, політику, поезію.

Гельвецій визнавав право всіх людей на освіту, уважав, що жінки повинні одержувати рівну із чоловіками освіту. Гельвецій переконливо доводив переваги суспільного виховання перед сімейним. Тільки у світських школах, що перебувають у руках держави, стверджував він, можна забезпечити належний підбір учителів, привчити дітей, до дотримання твердого порядку, виховати справжніх патріотів. Справедливо наполягаючи на тому, щоб учителями були люди освічені, він вважав за необхідне поліпшити їхнє матеріальне становище, оточити їхньою загальною повагою. Дитина, на думку Гельвеція, не народжується доброю або злою, її роблять такою суспільне середовище й виховання. Навчання Гельвеція було історично прогресивним і послужило одним з ідейних джерел утопічного соціалізму.

Педагогічні ідеї Дені Дідро. Дені Дідро (1713-1784) – один з найвизначніших французьких матеріалістів XVIII в. Стоячи на позиціях матеріалістичного сенсуалізму, Дідро вважав джерелом знання відчуття. Свої думки про виховання він виклав в основному в творі “Систематичне спростування книги Гельвеція “Про людину”. Дідро відкидав твердження Гельвеція про всемогутність виховання й відсутність у людей індивідуальних природних розходжень.

Визнаючи, що за допомогою виховання можна досягти багато чого, Дідро відзначав значення для формування людини його фізичної організації, його анатомо-фізіологічних особливостей. Дідро справедливо думав, що

вихователь зможе досягти більших результатів, якщо він буде прагнути розвинути властивій дитині від природи позитивні задатки й заглушити дурні. Заклик Дідро враховувати природні особливості дитини, розвивати його індивідуальність заслуговує позитивної оцінки.

Дідро правильно стверджував, що сприятливими задатками наділені від природи всі люди, а не тільки обрані. Мало того, він говорив, що люди з народу значно частіше є носіями геніальності й талантів, чим представники знаті: “Число хатин й інших приватних жител ставиться до числа палаців, як десять тисяч до одиниці, і відповідно із цим ми маємо десять тисяч шансів проти одного за те, що геній, талант і чеснота скоріше вийдуть зі стін хатини, ніж зі стін палацу”. Порочний суспільний лад, на думку Дідро, позбавляє дітей з народу гарного виховання й освіти і є причиною загибелі багатьох схованих талантів. Великий просвітитель ратував за загальне, безкоштовне початкове навчання “від першого міністра до останнього селянина”, за те, щоб кожний умів читати, писати й лічити.

Приділяючи велику увагу вчителеві, Дідро вимагав, щоб він глибоко знав предмет, що викладає, був скромним, чесним і мав інші високі моральні якості. Він пропонував створити вчителеві гарні матеріальні умови, подбати про нього у випадку хвороби й інвалідності.

Педагогічна діяльність і теорія Йоганна Генріха Песталоцци. Швейцарський педагог-демократ, присвятив своє життя вихованню й навчанню дітей народу. Все своє життя Песталоцци прагнув поліпшити становище трудящих й їхніх дітей. В 1774 р. у Нейгофі він організував “Установу для бідних”, у якій зібрав кілька десятків бідних дітей різних віків, у тому числі й дошкільного. Песталоцци навчав їхньому читанню, письму й рахунку. Діти працювали на сільськогосподарській фермі, у прядильній і ткацькій майстернях. Песталоцци самовіддано віддався роботі в притулку, згодом він писав: “Я жив роками в колі більш ніж п'ятдесяти злиденних дітей; я ділив з ними в бідності мій хліб; я сам жив як жебрак, для того щоб навчити жебраків жити по-людськи”.

Організувати “Установу для бідних”, Песталоцци припускав, що в результаті з'єднання навчання із працею в дітей розвивються фізичні й розумові сили й згодом вони зможуть створити собі необхідні життєві умови.

Виховання дітей у Нейгофському притулку мало, однак, істотні недоліки. Сполучення навчання із продуктивним, працею носило чисто механічний характер: діти прями й одночасно стежили за тим, що вчитель писав на дошці. При такій організації занять вони не могли одержати глибокі знання. Крім того, Песталоцци помилково думав, що його “Установа для бідних” зможе існувати на засадах самооплатності, тобто збуту на ринках виробів дитячої праці.

Але в умовах ринкової стихії й конкуренції це було б можливо тільки, якби діти працювали з надзвичайною напругою всіх фізичних сил. Песталоцци ж був принциповим супротивником експлуатації дитячої праці, отже, ця ідея теж виявилася незбутньою.

Після того як Песталоцци вичерпав на зміст притулку свої особисті засоби, він був змушений закрити його в 1780 р. У наступні роки Песталоцци написав соціальний роман “Лінгард і Гертруда”, де в літературній формі висловив свої заповітні мрії про викорінювання народних нещастя за допомогою правильно поставленого виховання. Мріючи про широку виховну діяльність в інтересах народу, він все-таки прийнявся за розробку раціональної методики початкового навчання дітей у народній школі. Свій експеримент він став проводити в школі для малолітніх дітей м. Бургдорфа, де вчилися хлопчики й дівчата у віці від 5 до 8 років. У цьому власне кажучи дошкільній установі Песталоцци розробив теорію елементарного утворення, а також методику вивчення дітьми форм предметів, розвитку в них елементарних математичних уявлень і мови. Міські влади підтримали Песталоцци, і з осені 1800 р. у Бургдорфі під керівництвом Песталоцци був відкритий інститут, у якому об'єдналися середня школа з інтернатом й установа для підготовки вчителів. Незабаром цей інститут був переведений у

французьку частину Швейцарії, у містечко Івердон, де проіснував до 1825 р. і придбав світову популярність.

У середній школі Івердонського інституту Песталоцци було понад 100 учнів із заможних верств населення. Крім швейцарців, у ньому були учні з Росії, Німеччини, Франції; Англії, Італії, Іспанії й інших країн. Його відвідували вчені, письменники й інші видатні люди того часу. На свої особисті кошти, отримані за видання його творів, Песталоцци відкрив в 1818 р. школу для бідних, що повинна була готувати й народних учителів. Але гроші були невеликі, і школа незабаром припинила своє існування. Песталоцци повернувся в Нейгоф, де написав свій останній твір “Лебедина пісня”, у якому шкодував про несправджені надії вивести народ з темряви й бідності. Він так і не зрозумів щирих причин своїх невдач. Уважаючи, що виховання й освіту можуть змінити життя трудівників і тому вони повинні бути надбанням всіх людей, Песталоцци не розраховував, однак, про які-небудь інші способи знищення соціальної нерівності й встановлення таких суспільних відносин, при яких могли бути забезпечені дійсні можливості для розвитку здібностей дітей робітників.

Крім робіт “Лінгард і Гертруда” й “Лебедина пісня”, Песталоцци були написані книги що отримали широку популярність “Як Гертруда вчить своїх дітей”, “Книга матерів”, “Лист до друга про перебування в Стонце”.

Мета й завдання виховання. Демократ по своїх поглядах, Песталоцци хотів “для самого останнього бідняка уможливити правильний розвиток фізичних, розумових і моральних здібностей”. Він уважав, що загальна мета виховання – прояв у дітях “щирої людяності”, що досягається шляхом гармонійного розвитку в кожній дитини всіх його природних сил і здібностей.

Фізичне й трудове виховання. Ціль фізичного виховання, по Песталоцци, полягає в тім, щоб розвинути всі природні фізичні задатки дитини, виробити в нього відповідні вміння й навички й таким шляхом забезпечити загальний підйом його фізичних сил. Песталоцци справедливо вказував, що

фізичне виховання сприяє формуванню людської особистості, розвитку його розуму, моральних почуттів і вольових якостей.

Для повноцінного фізичного розвитку дитини, необхідний рухливі ігри. Він справедливо вимагав, щоб навчання й гра взаємно доповнювали один одного й учителя вмiли використати дитячі ігри у виховних цілях.

На основі природного фізичного виховання, отриманого дитиною в родині, Песталоцци будував всю наступну систему шкільної “елементарної гімнастики”. Він пропонував учителям вправляти й розвивати фізичні сили дитини шляхом виконання їм тих найпростіших рухів, які він робить коли ходить, їсть, п’є, піднімає ваги, тобто рухів, які він робить повсякденно в побуті, у нескладному самообслуговуванні. Песталоцци мріяв про створення особливої абетки вмiнь, у якій фізичні вправи, якось: нести, кидати, штовхати, боротися, махати й т.д., будуть включені в найпростіші види трудової діяльності. Він сподівався, що дитина, що опанувала подiбною абеткою, розв’ється фізично, стане спритною й одночасно придбає деякі трудові вмiння, які він надалі з успіхом використає в житті. Таким чином, Песталоцци тісно зв’язував фізичне виховання із трудовим, котрому надавав великого значення не тільки в справі фізичного, але й морального розвитку дитини. Він підкреслював, що посиљна трудова діяльність сприяє розвитку в дітей людського достоїнства, працьовитості, наполегливості, сумлінності й інших позитивних моральних якостей.

Моральне виховання. Ціль морального виховання, по Песталоцци, полягає в розвитку в дітей діяльної любові до людей. Найпростішим елементом морального виховання він, читав любов дитини до матері Турботи матері породжують у нього подяка й любов до неї, які, усе більше й більше зміцнюючи, приводять до встановлення тісного духовного зв’язку між ними. Завданням виховання є перенесення цього природне виникаючого почуття на навколишню дитину людний, спочатку членів родини, а потім і на інші.

Велике значення для морального виховання дітей Песталоцци надавав особистому прикладу вихователя й вправам самих дітей у моральних

учинках, що вимагають від них самовладання й вольового загартування. Песталоцци розвивав у своїх вихованців моральні поняття про обов'язок, про право, справедливість, виходячи із простих, доступних їм спостережень, з їхнього знання навколишнього середовища.

Завдання, зміст і методика елементарної освіти. Виходячи із цих дидактичних положень, Песталоцци розробив методику початкового навчання дітей рідній мові, рахунку й вимірюванню. З останньої він зв'язував придбання ними навичок малювання й письма. Методику елементарного навчання він прагнув настільки спростити, щоб нею з успіхом могла користуватися будь-яка мати-селянка, що займається зі своєю дитиною. Із цією метою він створив послідовні ряди вправ для розвитку мови дітей, вироблення в них умінь лічити й вимірювати. При навчанні дитини рідній мові Песталоцци вважав за необхідне спочатку розвинути в нього усне мовлення, а потім приступити до навчання читанню.

Вправи, складені Песталоцци, були, однак, одноманітними й стомлюючими, вони фактично зводилися тільки до перерахування зовнішніх ознак предметів і не сприяли всебічному розгляду їхніми дітьми. Але його вказівки про планомірний розвиток мови дитини, про розширення кола його уявлень і вправі його мислення були цілком правильними.

Цікавою була запропонована Песталоцци методика навчання дітей вимірюванню. При вивченні дитиною форми він пропонував брати спочатку пряму лінію, від якої переходити до кутів, квадрату, розподілу його на частини (половина, чверть і т.д.), а потім до кривих ліній і фігур (коло, овал). Вихователь повинен був показувати й називати дитині геометричні лінії й фігури, а дитина – спостерігати їх, засвоювати їхні властивості й назви, учитися їх вимірювати. Результати вимірювань він повинен був замальовувати. Ці вправи були основою для навчання його письму.

Роль матері й сім'ї в справі виховання. Мати, на думку Песталоцци, краще всіх здатна осягнути, що почуває її дитина, до чого він здатний, чого бажає. Знаючи це, вона може правильно, відповідно до його природних

особливостей, виховувати маля з дитинства. “Час народження дитини є перший час його навчання”, – говорив Песталоцци. Він визначив завдання, зміст, розробив методику початкового виховання в родині. Песталоцци думав, що мати повинна з раннього віку розвивати фізичні сили дитини, прищеплювати йому трудові навички, виховувати в ньому любов до людей, вести його до пізнання навколишнього світу. Сімейне виховання повинне бути спрямоване на гармонійний розвиток всіх природних даних дитини.

Надаючи величезного значення сімейному вихованню, Песталоцци склав разом з одним зі співробітників Бургдорфського інституту спеціальний посібник “Книгу матерів, або Керівництво для матерів, як їм навчити своїх дітей спостерігати й говорити”. Бачачи в матері основного вихователя дитини, Песталоцци проте для дітей, які не можуть одержати в родині належного виховання, пропонував організувати при школах спеціальні класи.

Педагогічна діяльність Песталоцци, його теорія гармонійного, природо відповідного розвитку сил і здатностей дітей, його теорія елементарної освіти, поєднання навчання із продуктивною працею зробили величезний позитивний вплив на подальший розвиток теорії й практики суспільного й сімейного виховання.

Педагогічна діяльність і теорія Фрідріха Фребеля. Педагогічна діяльність Фрідріха Фребеля розгорнулася в той час, коли в Західній Європі після французької буржуазної революції й промислового перевороту почався бурхливий розвиток капіталізму, виникали великі мануфактури зі специфічним для них подолом праці, що дозволяли втягувати в промислове виробництво жінок і малолітніх дітей, що супроводжувалося масовим розпадом родин трудящих і ростом у їхньому середовищі дитячої бездоглядності.

Проблеми піклування малолітніх дітей, а також підготовки їх до продуктивної праці набули злободенний характер. У містах Англії, Франції, Швейцарії й Німеччині, де жив Фребель, стали відкриватися різні установи по вихованню дітей дошкільного й раннього шкільного віку: “жіночі школи”,

“гральні школи”, “притулку”, а також “школи для плетива із соломи”, “школи для в'язання мережив і т. п. Одне з перших керівництв для цих шкіл за назвою «Виховання маленьких дітей, або Про важливість виховання дітей бідняків» написав англійський педагог – Самуїл Уїльдерспін, що в 1820 р. сам відкрив “школу для маленьких дітей”. У цієї, як й в інших роботах на ту ж тему, розкривалося соціальне призначення, мета й завдання цих шкіл, призначених для виховання дітей робітників, ремісників і селян у дусі суворої дисципліни, протестантської моралі, дрібнобуржуазних чеснот.

Фрідріх Вільгельм Фребель був видним представником педагогіки першої половини XIX в., він зіграв видатну роль у розвитку теорії й практики дошкільного виховання. Життя й діяльність Фребеля. Фрідріх Фребель народився 21 квітня 1782 р. у Тюрінгії. 1807-1810 рр. Фребель провів зі своїми трьома вихованцями в Івердонському інституті Песталоцци, перейнявся гарячою симпатією до справи й ідей великого швейцарського педагога й вирішив присвятити себе педагогічній діяльності, завершивши колись вищу освіту. По закінченні університету він повністю віддається справі виховання дітей.

Оскільки в цей час особливу актуальність придбали питання організації установ для виховання дітей дошкільного віку, Фребель в 1816 р. у Тюрінгії в скромному селищі Грисгейм відкрив свою першу виховну установу “Універсальний німецький виховний інститут”, що через рік він переніс у сусіднє село Кайльгау. Дотримуючись педагогічних принципів Песталоцци, Фребель у своєму інституті займався з дітьми фізичними вправами, привчав їх до сільськогосподарської праці, у навчанні використав наочність.

Робота Фребеля йшла успішно, і установа швидко придбала велику популярність. Фребель займався також теоретичною розробкою своєї виховної системи, в основу якої їм були покладені принципи педагогіки Песталоцци в сполучі з ідеалістичними постулатами німецької філософії. В 1817 р. він опублікував свою першу літературну працю “До нашого німецького народу”. В 1826 р. він видав книгу “Виховання людини – головна

праця, у якому виклав у системі свої педагогічні погляди, що одержали конкретизацію в його наступних роботах.

В 1833 р. Бернський уряд запропонувало Фребелю керівництво сирітським притулком у Бургдорфі, що був заснований 36 років тому Песталоцци й у якому тепер навчалися діти різного віку, у тому числі й дошкільники. Проводячи з ними посилену експериментальну роботу, Фребель визначав зміст і методи виховання маленьких дітей. Він пробув у Швейцарії 5 років. Повернувшись у Тюрінгію, Фребель заснував в 1837 р. у Бланкенбурзі (біля Кайльгау) установа для дітей дошкільного віку, якому в 1840 р. дали назву “Дитячий сад”.

Для пропаганди своєї педагогічної теорії й методики Фребель в 1838-1840 р. видавав газету “Недільний листок під девізом “Будемо жити для наших дітей”, у якій друкувалися його статті й статті його співробітників. В 1843 р. він опублікував “Материнські й пестливі пісні”, в 1844 р. під його редакцією вийшли “Сто пісень до ігор у м’яч, що практикувався в дитячому саду в Бланкенбурзі”, в 1851 р. ним був виданий “Журнал, що містить виклад спроб Фрідріха Фребеля по впровадженню розвивально-виховуючої ідеї освіти, що, з метою всебічної єдності життя”. Із всіх цих видань згодом, уже після смерті Фребеля, була складена його співробітником і першим видавцем Ланге книга «Педагогіка Дитячого саду». Дитячий сад у Бланкенбурзі проіснував усього 7 років і був закритий через нестачу коштів. Але Фребель продовжував роботу й здійснив підготовку “дитячих садівниць – виховательок. Наприкінці життя йому вдалося відкрити ще один дитячий сад у Мариенталі, але в 1851 р. за наказом німецької влади всі дитячі сади в Німеччині були заборонені як складові частина нібито соціалістичної системи Фребеля, що має метою вести юнацтво до атеїзму. Це було сильним ударом для Фребеля, і 21 червня 1852 р. він помер у Мариенталі. Незважаючи на протидії реакціонерів, він був визнаний і відомий далеко за межами своєї батьківщини.

Теорія розвитку дитини. На думку Фребеля, дитина від природи наділена чотирма інстинктами: діяльності, пізнання, художнім і релігійним. Інстинкт діяльності, або активності, – прояв у дитині єдиного творчого божественного початку; інстинкт пізнання – закладене в людині прагнення пізнати внутрішню сутність всіх речей, тобто знов-таки бога. Фребель дав релігійно-містичне обґрунтування думки Песталоцци про ролі виховання й навчання в розвитку дитини, витлумачив уявлення швейцарського педагога-демократа про саморозвиток як про процес виявлення в дитині божественного початку.

Педагогіка й методика виховання в дитячому саду. Фребель уважав метою виховання розвиток природних здібностей дитини. Дитячий сад повинен здійснювати всебічний розвиток дітей, що починається з їхнього фізичного розвитку. Уже в ранньому віці догляд за тілом дитини Фребель зв'язував, слідом за Песталоцці, з розвитком його психіки. Для поступового зміцнення й розвитку всіх членів й органів дитини він рекомендував надати йому волю руху, помірне й відповідне харчування, зручний одяг. Величезне значення для фізичного розвитку дитини мають, уважав Фребель, різноманітні види діяльності: гри, ритмічні рухи, конструювання, сільськогосподарські нескладні роботи на ділянці, прогулянки.

Ядром педагогіки дитячого саду Фребель уважав гру. Розкриваючи її сутність, він доводив, що гра для дитини – потяг, інстинкт, основна його діяльність, стихія, у якій він живе, вона – його власне життя. У грі дитина виражає свій внутрішній світ через зображення зовнішнього світу. Зображуючи життя сім'ї, догляд матері за дитиною й ін., дитина зображує щось зовнішнє стосовно себе, але це можливо тільки завдяки внутрішнім силам.

Для розвитку дитини в самому ранньому віці Фребель запропонував шість “дарунків”. Першим дарунком є м'яч. М'ячі повинен бути невеликим, м'яким, зв'язаним з вовни, пофарбований в різні кольори – червоний, жовтогарячий, жовтий, зелений, синій, фіолетовий (тобто кольори веселки) і

білий. Кожен м'яч-куля – на ниточці. Мати показує дитині м'ячі різних кольорів, розвиваючи в такий спосіб його вміння розрізняти кольори. Розгойдуючи кульку в різні сторони й відповідно присуджуючи “назад”, “униз”, “вправо – вліво”, мати знайомить дитину із просторовими уявленнями. Показуючи кульку на долоні й ховаючи його, присуджуючи при цьому “Є м'ячик – немає м'ячика, вона знайомить дитину із твердженням і запереченням.

Обґрунтовуючи, чому саме першим дарунком, першою іграшкою повинен бути куля-м'яч, Фребель правильно зауважував, що він найбільш зручний дитині, тому що його ніжній, нерозвиненій ручці ще важко тримати кутастий предмет (наприклад, кубик).

Другим дарунком є невеликі дерев'яні кулі, кубик і циліндр (діаметр кулі, основа циліндра й бік кубика однакові). За допомогою їхня дитина знайомить із різними формами предметів. Кубик своєю формою й своєю стійкістю є протилежністю кулі. Куля розглядався Фребелем як символ руху, кубик же – як символ спокою й символ “єдності в різноманітті (куб єдиний, але вид його різний залежно від того, як він представлений погляду: ребром, стороною, вершиною). Циліндр сполучає й властивості кулі, і властивості кубика: він стійкий, якщо поставлено на підставу, і рухомий, якщо покладено, тощо.

Третій дарунок – куб, розділений на вісім кубиків (куб розрізаний навпіл, кожна половина – на чотири частини). За допомогою цього дарунка дитина, уважав Фребель, одержує уявлення про ціле й складові його частини (“складна єдність”, “єдність і різноманіття”); з його допомогою він має можливість розвивати свою творчість, будувати з кубиків, по-різному їх комбінуючи.

Четвертий дарунок – тих же розмірів кубик, розділений на вісім плиток (кубик ділиться навпіл, а кожна половина – на чотири подовжені плитки, довжина кожної плитки дорівнює стороні кубика, товщина дорівнює однієї четвертої цієї сторони). Можливість будівельних комбінацій у цьому випадку

значно розширюється: з додатком кожного нового дарунка колишні, з якими дитина вже освоїлася, звичайно, не вилучаються.

П'ятий дарунок – кубик, розділений на двадцять сім маленьких кубиків, причому дев'ять із них розділені на більше дрібні частини.

Шостий дарунок – кубик, розділений теж на двадцять сім кубиків, багато хто з яких розділені ще на частини: на плитки, по діагоналі й ін.

Останні два дарунки дають велику розмаїтість всіляких геометричних тіл, необхідних для будівельних ігор дитини. Ідея цих дарунків, склалася у Фребеля під впливом розробленої Песталоцці методики вивчення форми.

Використання цього посібника допомагає розвитку в дітей будівельних навичок й одночасно створює в них уявлення про форму, величину, просторові відносини, числах. Крім цих шести дарунків, Фребель пропонував згодом дати дітям додатковий будівельний матеріал (арки й ін.), а також проводити з ними заняття ліпленням, малюванням, гри-заняття з паличками, плетиво й ін.

Слід зазначити ще як коштовну рису дарунків Фребеля послідовність ознайомлення дитини з найпростішими геометричними формами й самою думкою про будівельний матеріал для ігор-занять дітей. Ця ідея була потім широко використана: ящики з набором будівельного матеріалу зробилися одним з найпоширеніших посібників для дітей (правда, без дотримання тієї строгої послідовності, що пропонував Фребель). Недоліком же цих дарунків є їх надумане символічне обґрунтування, сухість, абстрактність, значний формалізм матеріалу. Прагнучи дати дітям уявлення про навколишнє життя, Фребель, навпаки, своєю системою, посібниками, заняттями, практично не пов'язаними з живою дійсністю, сильно обмежував їхній кругозір і волю творчості.

Багато сторінок у творах Фребеля присвячено розвитку мови дітей, пісенькам, іграм; їм установлена послідовність мовних занять, показано, як супроводжувати мовою й інші заняття, для цього їм були придумані пісеньки, що супроводжують заняття по малюванню, й ін.

Великою заслугою Фребеля з'явилося уведена їм розмаїтість видів дитячої діяльності й занять: це робота з дарунками – будівельним матеріалом, рухливі ігри, малювання, ліплення, плетиво з паперу, вирізання з паперу, вишивання, вкладання з металевих кілець, паличок, гороху, намиста, виколювання, конструювання з паперу, з паличок й ін. Багато хто із цих занять, методично перетворені з інших методологічні позиції, знаходять застосування в сучасних дитячих садах.

Дитячі сади, переслідувані при житті Фребеля, до кінця ХІХ в. зайняли провідне положення в системі дошкільного виховання в багатьох країнах.

У Німецькій Демократичній Республіці теорія Фребеля проаналізована з марксистських позицій. Відкидаючи ідеалістичні основи цієї теорії, німецькі педагоги показали історичні заслуги свого співвітчизника в розвитку дошкільної педагогіки: праці Фребеля сприяли виділенню дошкільної педагогіки в самостійну область знань.

Педагогічні ідеї й діяльність Роберта Оуэна в Нью-Ланаркський період. Роберт Оуэн (1771-1858) жив в Англії в той час, коли в ній відбувався промисловий переворот. Виходець із сім'ї ремісника, він уже в 10 років змушений був залишити навчання й почати самостійне життя. Проробивши кілька років спочатку “хлопчиком”, а потім прикажчиком у торгових закладах, Оуэн в 1790 р. став керуючим одної з бавовнопрядильних фабрик у Манчестері.

Безпосередньо спостерігаючи тяжке становище англійських пролетарів і міркуючи над причинами цього, Оуэн слідом за французькими матеріалістами ХVІІІ в. прийшов до висновку про те, що характер людини, його особистість формуються середовищем і вихованням. Людина ж, помилково думав Оуэн, – пасивний продукт обставин, він “ніколи не створював і не в змозі створити свій власний характер”. Отже, людина не відповідає за свій характер і свою поведінку – злочинець не винний у зроблених ним злочинах, які є результатом неправильних суспільних відносин і недосконалого виховання.

Природа людини, уважає Оуен, гарна, у нього є всі дані для того, щоб бути добродішним. І якщо діти будуть знаходитися в належних умовах й їх виховання буде організовано правильно, можна створити нових, розумних людей, а потім з їхньою допомогою мирним шляхом змінити сучасні порочні суспільні відносини.

Ідея Р.Оуена про формування характеру людини середовищем і вихованням була вперше сформульована їм у добутку “Новий погляд на суспільство, або «Досліди про освіту людського характеру» (1813-1814). У цій праці філософ узагальнила свій досвід соціальних перетворень, які він здійснював у нью-ланаркський період своєї діяльності, коли його реформаторські плани й заходи щодо поліпшення життя й праці робітників ще не зачіпали основ існуючого ладу. Протягом тридцятирічного життя в Нью-Ланарк (до кінця 1829 р.) Р. Оуен здійснив там цілий ряд філантропічних заходів: він скоротив робочий день, що у той час тривав чотирнадцять - шістнадцять годин, до десяти й трьох чвертей години, збільшив заробітну плату, причому виплачував її й у період кризи, коли фабрику довелося тимчасово закрити, побудував нові житла для робітників, організував їхнє постачання всім необхідним за низькими цінами. Велику увагу Оуен приділяв культурно-просвітній роботі серед дорослого населення й громадському вихованню підростаючого покоління.

У цей період своєї діяльності Оуен бачив мету виховання у формуванні в дітей із самого раннього віку корисного суспільству “розумного характеру”. Для цього, уважає він, повинна бути створена система виховно-освітніх закладів, що охоплювала всі вікові групи селища. Так, 1 січня 1816 р. у центрі Нью-Ланарка був відкритий “Новий інститут для формування характеру”, що об'єднав раніше організовані Оуеном установи: “школу для маленьких дітей (вона складалася з ясел для крихіток від одного року до трьох років, дошкільної установи для дітей від трьох до п'яти років і площадки для ігор) і початкову школу для дітей від п'яти до десяти років. По вечорах в “Новому інституті проводилися заняття з підлітками, що працюють

на фабриці, і влаштовувалися лекції, консультації й культурні розваги для робітників і членів їхніх сімей. На 1 січня 1816 р. в інституті значилося сімсот п'ятдесят дев'ять осіб у віці від одного року до двадцяти п'яти років.

Про виховання малолітніх дітей. Важливою ланкою педагогічного експерименту Оуена в Нью-Ланарк була “школа для маленьких дітей”, що має на меті відгородити їх від дурного впливу середовища й забезпечити їхній всебічний розвиток. Багато уваги приділялося фізичному вихованню. У школі дотримувався правильний режим дня, діти одержували здорову їжу, значну частину часу проводили на свіжому повітрі, регулярно займалися гімнастикою, часто під музику. Дуже рано малят починали вчити танцям і співу. Всі ці заняття сприяли розвитку спритності, добірності, гарного смаку. Фізичне виховання тісно сполучалося в “школі для маленьких дітей з естетичним.

Дуже важливим у вихованні дітей молодшого віку Оуен уважав розвиток “духу громадськості”. Своїх вихованців він прагнув виховати чесними, правдивими, привітними, увічливими, прищепити їм звичку приходити на допомогу у скрутних випадках й інші позитивні моральні якості.

Піклуючись про розумовий розвиток дітей, під час невимушених бесід їх знайомили з навколишніми предметами, їхніми властивостями й практичним призначенням. Величезне значення Р.Оуен надавав дитячій діяльності, основним видом якої вважав ігри; в школі для маленьких дітей вони сполучалися з елементарними трудовими процесами.

Вихователями цієї школи були запрошені ткач і молода робітниця з нью-ланаркської фабрики, які ледь уміли читати й писати, але зате ласкаво поводитися з дітьми й могли добре організувати їхні ігри й забави. Природну доброту, незмінне терпіння, уміння обходитися в роботі з дітьми без покарань Оуен уважав основними якостями, якими повинні володіти вихователі маленьких дітей. Р. Оуен уперше в історії створив виховні установи для малолітніх дітей робітників. “У Нью-Ланарк, – писав Енгельс, –

були вперше введені школи для дітей молодшого віку, придумані Оуеном. У них приймали дітей, починаючи із дворічного віку, і діти так добре проводили там час, що їх важко було повести додому.

Школи для дітей робітників. Після школи для маленьких дітей вихованці переходили в початкову школу, з якої Р. Оуен вигнав догматизм і зубріння. Він вважав за необхідне озброювати дітей конкретними знаннями, доступними їхньому віку й корисними в подальшому житті. Навчальний план початкової школи в Нью-Ланарк містив у собі, крім рідної мови й арифметики, ще ряд предметів, які в той час не вивчалися в народній школі, якось. елементи географії, ботаніки, мінералогії.

Традиційне викладання релігії було замінено уроками моралі, які проводив сам Р.Оуен. Для того часу це було з ряду геть вихідною подією. У початковій школі тривали заняття танцями, співом; для хлопчиків була уведена військова гімнастика. Все навчання велося на основі широкого застосування наочності: у школі була велика кількість різних колекцій й інших експонатів; стіни великого залу були розписані зображеннями тварин і рослин.

Р.Оуен уважав, що потрібно не тільки давати дітям знання, але й розвивати пізнавальні здатності. Тому він прагнув застосовувати в школі активні методи навчання, що сприяють прояву допитливості дитячого розуму й учнів, що привчають, до самостійного мислення. Велика увага приділялася виховній роботі. Про її позитивні результати можна було судити по бадьорому вигляду вихованців, по їхньому поведженню, по тій дружній і радісній атмосфері, що панувала в школі. Безсумнівний виховний ефект давало й регулярну участь дітей у трудовій діяльності. Дівчинок навчали шиттю, кройці, в'язанню, привчали тримати будинок у чистоті й порядку, їх посилали в суспільну кухню і їдальню, де вони повинні були навчитися готувати. Хлопчики опановували найпростішими видами ремісничої праці, училися садівництву.

Щоб всі діти, що досягли п'ятирічного віку, могли відвідувати початкову школу, Р.Оуен категорично заборонив наймати їх на фабрику до десяти років. І це було в ті часи, коли у всіх галузях англійського виробництва нещадно експлуатувалася праця малолітніх. З десяти років підлітки, що вже працюють на фабриці, могли продовжувати навчання у вечірніх класах, причому до дванадцяти років у них був скорочений робочий день. В 1816 р. ці класи відвідувало біля чотирьохсот осіб. Таким чином, Р.Оуен уперше здійснив у Нью-Ланарк об'єднання навчання підлітків у школі з їхньою участю в індустріальній праці.

З 1815 р. Р.Оуен став добиватися видання закону, що забороняв би працю дітей до десяти років й обмежував працю підлітків до дванадцятирічного віку шістьма годинами в день, а для молодих робітників у віці від дванадцяти до вісімнадцяти років вводив би дванадцяти годинний робочий день, включаючи півтори години на обід і вечерю. В 1819 р. після тривалого опору підприємців закон про дитячу працю був прийнятий англійським парламентом у значно урізаному виді.

Освіта дорослих. Крім установ для дітей дошкільного й шкільного віку, створених у Нью-Ланарк, великий інтерес представляли культурно-просвітні заходи Р. Оуена для дорослого робочого населення. В “Новому інституті” по вечорах навчали неписьменних; там регулярно проводилися музичні вечори; батькам давалися консультації по вихованню дітей.

Через кілька років Нью-Ланарк став невпізнаний. Р.Оуен, за словами Енгельса, перетворив його “у досконало зразкову колонію, у якій пияцтво, поліція, карні суди, позови, піклування про бідних, потреба в добродійності стали невідомими явищами. І він досяг цього просто тим, що поставив людей в умови, більш відповідні з людським достоїнством, і особливо піклувався про гарне виховання підростаючого покоління .

Зацікавившись досвідом Р.Оуена, у Нью-Ланарк, що набув світову популярність, приїжджали високопоставлені державні діячі, капіталісти й учені. Сам Оуен широко пропагував свої досягнення в пресі, на зборах.

Однак приблизно близько 1817 р. у його поглядах відбувся перелом. Він переконався, що за допомогою тієї філантропічної діяльності, який він дотепер займався, не можна докорінно змінити суспільні відносини, і, піддавши різанням критиці капіталістичний лад, став на шлях пропаганди комуністичних ідей.

Педагогічна діяльність і погляди Р.Оуена в період організації комуністичних колоній. Поки Оуен виступав у ролі добродійника, філантропа, він користувався пошаною й повагою, його діяльність прославлялася. Коли ж він відкрито заявив про свої комуністичні погляди, офіційні громадські кола Англії стали його переслідувати, і йому довелося покинути батьківщину. У грудні 1824 р. він зі своїми однодумцями направився в Америку, де в штаті Індіана заснував комуністичну колонію “Нова Гармонія”. Всі її члени зобов'язані були трудитися для загального добра, власність у колонії оголошувалася суспільною, розподіл продуктів праці відбувався відповідно до витраченої праці. Всі члени колонії мали право на однакову їжу, однаковий одяг, однакове житло й однакове виховання. Установлений у колонії порядок відбивав погляди Оуена на нове, комуністичне суспільство.

У своїх творах цього періоду, з яких головним є “Книга про новий моральний світ (1842–1844)”, Р.Оуен покритикував “трійцю зол”, що перепиняють, на його думку, шлях людства на щастя. Ними він уважав приватну власність, релігію й буржуазний шлюб. Р.Оуен вимагав, щоб приватна власність була замінена колективною, релігія – знаннями, заснованими на фактах, сучасне йому сімейне виховання, у результаті якого діти виростають егоїстами й власниками, – вихованням громадським.

Так, метою виховання тепер він уважав сприяння тому, щоб людство позбулося від “божевілля”, яким йому представлявся капіталістичний лад, і було повною мірою підготовлене до життя в комунах, де воно знайде щастя.

Оуен думав, що при комунізмі завдяки розвитку техніки й використанню досягнень науки у виробництві буде створений достаток усяких продуктів;

буде покінчено зі старим поділом праці, що перетворювали людей у живі машини, і повною мірою здійснене “широке сполучення розумових і фізичних сил кожного працівника”.

Свої теоретичні положення Оуен прагнув запровадити в життя в колонії “Нова Гармонія”. У створенні там школи йому вдалося залучити кваліфікованих учителів; серед них були послідовники Песталоцци. Школи колонії, у яких до середини 1826 р. навчалося біля чотирьохсот учнів, становили єдину систему із трьох щаблів: школи для маленьких дітей у віці від двох до п'яти років, денної школи для дітей від п'яти до дванадцяти років і школи для підлітків і дорослих. Ця система нагадувала нью-ланаркську, однак у ній було й нове. Так, в “Новій Гармонії діти вже із двох років належали не родині, а громаді. Вихователі піклувалися про те, щоб малята із самого раннього віку здобували навички громадської поведінки й прилучалися в процесі ігрової діяльності до найпростіших видів домашньої праці. У школі другого щабля учням давали більш широку, чим у Нью-Ланарк, загальну освіту з ухилом у природничі науки; воно було повністю безрелігійним. Розумове виховання сполучалося з повсякденною працею дітей. Хлопчики опановували в майстернях токарським, столярним, плотницьким, швейним й іншим ремеслами, училися на полях, у саду й городі сільськогосподарським роботам; дівчатка займалися головним чином домоведенням: кройкою, шиттям, кухнею й т.д. Учні шкіл третього щабля брали діяльну участь у спільній праці-колонії, а по вечорах здобували теоретичні знання, відвідували кваліфіковані лекції по хімії, історії й іншим наукам. В обов'язковому порядку вони проходили сільськогосподарську практику. Регулярну участь підростаючого покоління в трудовій діяльності Р.Оуен уважав важливим фактором, що сприяє його фізичному, розумовому й моральному розвитку.

Невелика й досить неоднорідна по своєму складу комуністична колонія, що перебувала в капіталістичному оточенні, в 1827 р. розпалася. Р.Оуен повернувся в Англію. Втративши майже усе своє майно, він, за словами

Енгельса, “звернувся прямо до робітничого класу, у середовищі якого він продовжував свою діяльність ще тридцять років . Він організував кооперативні товариства, професійні об'єднання робітників, розгортав пропаганду соціалістичних ідей серед робочого населення промислових округів Англії. Із середини 30-х років XIX в. Р.Оуен і його послідовники створили мережу культурно-просвітніх установ (“Будинки науки”), видавали науково-популярну літературу, вели антирелігійну пропаганду. Ця діяльність вплинула на розвиток в Англії наприкінці 30-х – початку 40-х років XIX в. масового робочого руху, відомого за назвою чартизму. Весь суспільний рух в Англії, всього його досягнення, за словами Енгельса, зв'язані в цей час із ім'ям Роберта Оуена.

В 1839 р. він почав нову спробу створення комуністичної громади, цього разу в Англії. Колонія була названа “Гармонь-хол”. Тут для дітей колоністів були організовані початкові й “індустріальні школи, де вони жили, харчувалися й забезпечувалися одягом за суспільний рахунок. У колонію були запрошені кваліфіковані фахівці в галузі сільського господарства й індустрії, вони викладали в “індустріальній школі, у якій велике місце займали реальні знання. У колонії робилися деякі спроби зв'язати роботу учнів на полях і городах з вивченням ними хімії й агрономії, а їхня праця в галузі промислового виробництва із заняттями по математиці й кресленню. В 1845 р. колонія припинила своє існування.

Будучи утопістом, Оуен не міг до кінця зрозуміти ходу історичного розвитку суспільства й покладав надії на виховання як на один з найважливіших засобів мирного перетворення капіталізму в соціалізм. І все-таки педагогічна спадщина Оуена, у якому багато чого випереджало його час, було критично використане основоположниками марксизму при створенні справді наукового навчання про виховання.

Прагматична педагогіка Джона Дьюї. Джон Дьюї (1859-1952) – американський філософ, психолог і педагог, видний представник

прагматизму (від грецького *pragma* – справа, дія; філософія дії), провідного напрямку у філософії й педагогіці в Сполучених Штатах Америки.

Дьюї народився в Берлінгтоні, освіту отримав у Вермонтському університеті. З 1884 по 1930 р. він був професором філософії й педагогіки в ряді університетів Америки, написав більше 30 книг і масу статей. Уже у своїй першій роботі “Моє педагогічне кредо (1897) Дьюї, відправляючись від прагматичних ідей У.Джемса, родоначальника філософії прагматизму, покритикував сучасну йому школу “навчання за відрив від життя й вимагав радикальних перетворень у змісті й методах навчання.

В основі педагогічних поглядів Дьюї лежала суб’єктивно-ідеалістична філософія прагматизму, теорія вроджених інстинктів і незмінності біологічної природи людини. За методикою Дьюї проводилася робота в дослідній початковій школі при Чиказькому університеті, організованій в 1896 р., де навчалися діти з 4 до 13 років, і в декількох інших школах. Уважаючи дитячі сади установами, де заставляється “фундамент всього наступного шкільного життя”, Дьюї організував також дослідну роботу й з маленькими дітьми.

Опираючись на положення прагматизму й свої уявлення про значення інстинктів у розвитку особистості, Дьюї побудував роботу в дошкільних установах на грі, у школі – на праці, на діяльності дітей. Типова картина життя установ, що працювали за методикою Дьюї, різко відрізнялася від традиційної: діти групами й індивідуально вільно займалися в дитячому саду своїми іграшками, у школі – своїми “справами”. Дьюї писав, що в такій обстановці діти вже не пасивно сприймають дійсність, знання, а творчо підходять до своїй роботі в майстернях при школі: “десяти-, дванадцяти-, тринадцятилітні хлопчики й дівчатка прядуть, тчуть і шиють”. Така організація навчання відповідала головному принципу прагматичної педагогіки – “учити, роблячи”. Адже прагматизм вище усього ставить досвід, визнає критерієм практику. Єдина реальність, по Дьюї, особистий досвід

людини. поняття суспільної практики; під практикою він мав на увазі лише потреби, прагнення й інтереси індивіда.

Ціль організації дитячої діяльності, по Дьюї, не в тому щоб діти пізнавали дійсність, властивості й відносини предметів й явищ, а в тому, щоб, діючи, вони найбільше доцільно пристосовувалися до середовища, підбирали засоби й способи найбільш успішного подолання виникаючих перешкод, накопичували досвід і відповідні йому знання.

Дьюї ігнорував необхідність систематичного вивчення навчальних предметів. У його школах це майже було відсутнє. Навчальний процес будувався як повідомлення дітям окремих знань (у комплексі) для “обслуговування вузькопрактичних й утилітарних цілей, що стоять перед ними.

Із практики дитячих садів Дьюї виключив розроблені Фребелем заняття по навчанню дітей різним видам діяльності, він вважав за необхідне “радикальні зміни в цьому навчанні, повну емансипацію дитячих садів.

Учитель у школі й вихователька в дитячому саду, уважав Дьюї, не повинні планувати заздалегідь процес роботи з дітьми. “Учителька повинна вчити дітей, як користуватися інструментами, як виконувати відомі процеси, але не по якому-небудь заздалегідь складеному плану, а в міру того, як щонебудь потрібно по роботі”. “У навчальній передачі ініціатива належить учню навіть більше, ніж при торгівлі покупцю”, – писав Дьюї.

Проповідуючи теорію вроджених здібностей, Дьюї так сформулював роль вихователя: “Дитина постійно діяльна й сама дає хід закладеним у неї здібностям. Роль же вихователя зводиться до того, щоб дати правильний напрямок його діяльності”.

Дьюї усунув з педагогічного процесу всі винайдені Фребелем форми, методи й засоби прямого впливу на дітей, і розробив теорію й методику непрямих впливів, яким надавав у виховному процесі більшу роль. “Учитель зобов'язаний знати, – писав він, – які сили прагнуть розвинути в певний

період розвитку дитини і який сорт діяльності допоможе їхньому вираженню, тільки тоді він зможе забезпечити необхідні стимули й матеріали”.

Коротко суть своєї методики Дьюї виразив наступними словами: “Виховання повинне опиратися на початкове й незалежне існування природжених здібностей; справа йде про їх спрямування, а не про їх створення”. Розвитку маленьких дітей, уважав Дьюї, найбільше сприяє гра. "Як і Фребель, він розглядав цю діяльність як спонукувану інстинктом. Дьюї стверджував, що дітям не потрібні систематичні знання як розпорошують їхню увагу й висунув окремі теми, узяті з життя, що діти прагнуть відтворити в уявлюваній формі. Вони починають, уважав Дьюї, із зображення в діяльності, гри, малюнках і т.п. того, що самі бачать у домашньому житті, потім виявляють зв'язки її з навколишнім.

Прагматична педагогіка Дьюї стала в США офіційною, вона була покладена в основу роботи шкіл. Її практичні наслідки виявилися досить негативними. З'ясувалося, що учні шкіл США значно відстають у своїх знаннях від однолітків з європейських країн, внаслідок чого американські педагоги й представники громадськості покритикували цю систему.

Однак прагматична теорія Джона Дьюї частки підприємництва й прагнення будь-що-будь досягти особистого успіху, властивих американському образу думки й життя, продовжує існувати в шкільній практиці в трохи підновленому виді, що додали їй послідовники Дьюї.

Педагогічна діяльність і теорія дошкільного виховання Марії Монтессорі. Марія Монтессорі (1870 – 1952) – італійський педагог, теоретик дошкільного виховання; закінчила Римський університет і була першою в Італії жінкою, що одержала ступінь доктора медичних наук, звання професора антропології й гігієни. Монтессорі в 1898-1900 р. працювала в дитячій психіатричній клініці й згодом перенесла розроблені там методи в практику виховання нормальних дітей дошкільного віку. Першу свою дошкільну установу для дітей робітників за назвою “Будинок дитини Монтессорі відкрила в 1907 р. в одній з нетрів Рима за пропозицією

“Товариства дешевих квартир”. Досвід дворічної роботи, цієї установи вона опублікувала в 1912 р. у книзі “Будинок дитини. Метод наукової педагогіки”, де виклала свою систему дошкільного виховання. Книга викликала величезний інтерес, і незабаром, незважаючи на критику, система Монтесорі завоювала велике визнання в різних країнах. Все життя Монтесорі невпинно пропагувала свій метод, її книги дуже вплинули на роботу дитячих садів у капіталістичних країнах. В останні роки свого життя вона очолювала Інститут педагогіки ЮНЕСКО в Гамбурзі. Свою педагогіку Монтесорі будувала, взявши за основу песимістичну тезу: “Ми так само малоздібні створювати внутрішні якості людини, як і зовнішні форми його тіла” – і встала на позиції педагогічного агностицизму, вираженого у формулі: “Ніхто, жоден досвідчений керівник не може відгадати внутрішню потребу кожного учня, не встановити часу, потрібного учневі для внутрішнього розгортання”.

Монтесорі і підтримувала ідею про неприпустимість насильства над дитиною, вимагала поваги особистості вихованців й у результаті прийшла до заперечення активної ролі, що виховує, педагога, проголошувала теорію самовиховання й самонавчання.

Заслугою Монтесорі стало те, що вона вперше ввела в практику роботи дошкільних установ систематичні (щомісячні) антропологічні вимірювання, видозмінивши й пристосувавши до умов дитячої установи конструкцію антропометра, запропонувала відповідну систему фіксації антропометричних показників. Щоб забезпечити дітям умови вільної самостійної діяльності, Монтесорі здійснила істотну реформу у звичному обладнанні будівлі й кімнат дитячого саду: важкі парти були замінені легкою, по росту дітей меблями (столами, стільчиками, шафками для посібників), внесене гігієнічне й трудове обладнання (низенькі вмивальники, полицки для гігієнічних приналежностей, шафки для зберігання предметів самообслуговування, спеціальні столи для миття посуду).

Як і будь-якому педагогові-ідеалістові, Монтессорі не вдалося уникнути протиріч. У заснованих Монтессорі дошкільних установах педагоги стежили за фізичним розвитком дітей, піддаючи кожного вивченню з антропологічної сторони, проводили з ними лінгвістичні вправи, підготовляли до виконання ними обов'язків повсякденного життя, піклувалися про виховання їхніх почуттів.

Основною формою виховання й навчання дітей Монтессорі вважала їхні самостійні заняття, при тім що вихователь спостерігає за проявами дітей і фіксує їх. Але поряд із цим вона розробила й іншу форму індивідуальний урок, побудувавши його на педагогічно раціональних принципах (стислість, простота, об'єктивність).

Монтессорі строго розмежовувала роботу й ігри й не використовувала гру в процесі навчання. Дитячій творчій грі, що привертала увагу багатьох мислителів, філософів, психологів, педагогів всіх століть і країн світу, Монтессорі не надавала позитивного значення ні як біолог, ні як психолог, ні як педагог, що робить її теорію однобічною, а педагогічний процес структурно суперечливим, не задовольняючих природних потреб маленьких дітей і не відповідним науковим вимогам сучасної педагогічної теорії. Разом із грою Монтессорі виключила зі своєї теорії розгляд питань розвитку зв'язкової дитячої мови, прилучення дітей до художньої творчості народу, літературним творам, що об'єктивно приводило до збідніння інтелекту дітей.

Вона не диференціювала окремих етапів розвитку в дошкільному віці (від 3 до 6 років), вона вважала, що це вік не придбання знань, а період формальної вправи всіх сторін психічної активності, які стимулюються сенсорною сферою. Увага, воля, зосередженість, пам'ять, здатність порівняння – усе тренується в процесі сенсорної діяльності, вона ж робить тонізуючу дію на нервову систему дитини. У дошкільному віці особливо вимагає вправи дотикальне-м'язове почуття, що необхідно в майбутньому для цілого ряду професій.

Цим цілям служить створений Монтессорі дидактичний матеріал. Щоб домогтися найбільшої витонченості кожного з органів почуттів, вона рекомендувала при вправі одного органа “виключати інші, наприклад, для більш тонкого розвитку в дітей дотику зав’язувати їм очі й т.п. Педагогіка Монтессорі й сьогодні застосовується в дитячих садах багатьох капіталістичних держав. За останнім часом з’явилися спеціальні роботи, у яких описується використання системи Монтессорі в США, ФРН й інших країнах.

Педагогічна діяльність і погляди Поліни Кергомар. Поліна Кергомар (1838-1925) – прогресивний діяч в галузі народної освіти Франції, видний теоретик дошкільного виховання. Працюючи в міністерстві освіти Франції, Кергомар протягом 20 років керувала дошкільними установами. Вона очолювала комісію з підготовки проекту реорганізації дитячих притулків у так називані материнські школи й комісію з вироблення нових програм материнських шкіл. В 1886-1895 р. вона видала двома книгами свою працю “Материнське виховання в школі (у російському перекладі: “Дошкільне виховання й дитячі сади у Франції”), що став основним методичним посібником для французьких вихователів.

Педагогічні погляди Кергомар склалися в 80-90-і рр. XIX сторіччя, коли підсилювався рух за суспільне виховання дітей. Кергомар покритикувала роботу притулків і вимагала створити нові дошкільні установи на принципах поваги особистості дитини, його самостійності, його творчості. Вона призивала муніципалітети міст виділяти для материнських шкіл підходящі приміщення, збільшувати асигнування, приділяти більше увагу їхній роботі. Вона сама контролювала роботу материнських шкіл, проводила показові заняття, організовувала для вихователів підготовчі курси.

Велике місце Кергомар відводила дитячим іграм, творчим, імітаційним, вільним і керованим. Вона підкреслювала значення гри для підготовки дітей до майбутнього дорослого життя. У книзі “Дитина від 2 до 6 років є параграф “Навчання життю за допомогою гри”. Кергомар підкреслювала значення гри

для розвитку суспільних інтересів дитини. “Граюча дитина, – говорила вона, – працює; граючи, він розвивається фізично, розумово й морально. Вона стає товариською, товариськість у широкому змісті слова і є моральність. Кергомар піклувалася про іграшки для дітей. “Після постачання дітей гарячою їжею й одягом самим необхідним є іграшки”, – писала вона. Вихователям варто бути винахідливими, навчитися використовувати в роботі з дітьми прості саморобні іграшки: ляльку зі шматочків, що може виявитися дорожче найдорожчих ляльок, стару коробку із просвердленим отвором, “яку дитина буде возити, сіяючи від радості”. Кергомар увела гру в план роботи материнських шкіл і розробила зміст і методику керівництва різними видами ігор.

Прогресивні педагогічні положення Кергомар дуже повільно впроваджувалися в практику з багатьох причин: для дитячої гри необхідні були відповідні приміщення, двір, а часто цього не було, більшість виховательок не вміли організувати дитячі ігри, вони жили старими традиціями притулків і головну увагу приділяли навчанню дітей читанню й рахунку. І все-таки під впливом ідей П.Кергомар суспільне дошкільне виховання у Франції змінювалося позитивним образом. Особливу увагу П.Кергомар приділяла формуванню моральних почуттів і звичок, дітей, вважаючи це важливим завданням материнських шкіл. Вона критикувала старі прийоми дисциплінування дітей, вимогу пасивної слухняності, вона хотіла, щоб розумне поведіння дітей було усвідомленим. Авторитарному вихованню вона протиставляла виховання, засноване на розумінні.

Одним з важливих засобів морального виховання є організація діяльності дітей. Кергомар виходила з положення, що діяльність є життєва потреба, що “проявляється в перші ж години по народженню”. Спочатку це постійні рухи ручок і ніжок дитини, потім повзання й бігання, пізніше пошуки перешкод з метою перебороти їх. Націлюючи увагу вихователів на організацію діяльності дітей, П.Кергомар попереджала, що в кожній діяльності повинна бути мета, інакше вона незабаром набридне дитині. Свої

судження про значення діяльності в житті дитини Кергомар виразила в класичних фразах: “Нерухомість, байдикування огидно його природі”; “Руки як марні знаряддя стають знаряддями небезпечними”; “Дайте йому в руки іграшку, дошку, олівець, папір, кубики, він займеться, і це принесе користь як його рукам, які зробляться спритними, так і розуму й серцю”.

У цьому випадку, вона мала на увазі не тільки фізичну діяльність дітей, але і їхню розумову активність, що поступово приведе дітей до бажання вчитися. “Робота розуму приводить до навчання, точно так само як робота руками привчає до ручної праці”. Величезне значення надавала П.Кергомар підготовці вихователя до предметних уроків. Вона доводила, що вихователь повинен добре знати те, про що в нього буде йти мова з дітьми. Знаючи предмет, він повинен ретельно відібрати тільки те, що доступно дітям, продумати всі й оформити письмово. П.Кергомар радила знайомити дітей з реальними предметами, давати їм точні найменування. Про тварин і рослини далеких країн (крокодилах, гримучих зміях, ананасах, бананах) вихователь може розповісти дітям коротенько, але про тварин і рослини, які вони бачать, діти повинні мати точні уявлення. Важлива умова методики предметного уроку – це вимога пристосування його до особливостей і можливостей дітей; дитина повинен усвідомлювати тім, що він бачив і що він зрозумів.

Педагогічні погляди Жана Овідія Декролі. Овід Декролі (1871-1932) – прогресивний бельгійський педагог, видний представник руху за “нове виховання”, лікар і психолог. В 1901 р. на околицях Брюсселя Декролі відкрив інститут. для розумово відсталих дітей, а незабаром, в 1907 р., у Брюсселі – школу для нормальних дітей від 3 до 18 років, що продовжує існувати й понині. Наукові інтереси Декролі були багатогранні: він вивчав особливості логічного мислення, тимчасових, числових понять у дітей, розробляв методику навчання читанню й малюванню, створив оригінальну систему дидактичних ігор. Декролі – автор численних колективних й індивідуальних тестів для дослідження розвитку дітей різних соціальних шарів суспільства.

Теоретичною основою педагогіки О.Декролі є його теорія інтересів і потреб, які в дітей в остаточному підсумку визначаються інстинктами. Сутність педагогічного процесу, по Декролі, складається в задоволенні цих інтересів і потреб (у харчуванні, одязі, захисті перед небезпекою, праці в громаді й для громади й т.д.). Виходячи із цієї теорії, Декролі розробив свій метод, комплекси – “центри інтересів”. Декролі був широко відомий у світі, його педагогічний метод знайшов застосування в школах і дошкільних установах світу, він і зараз впливає на роботу дошкільних установ капіталістичних країн.

Розробляючи свій метод, Декролі використав досягнення біології кінця XIX в., Сутність методу “центрів інтересів” полягає в тому, що робота з дітьми будується навколо того, які Декролі розробив відповідно до визнаного їм дитячими потребами. На цій підставі вивчення навчальних предметів у школі, систематичні й планомірні заняття дітей у дитячих садах замінюються “центрами інтересів дітей, коли вони спостерігають, читають, пишуть, малюють, ліплять тільки те, що пов’язане з даною темою. У результаті уроки в школі, заняття в дитячому саду втрачають послідовність і систематичність, втрачають і своє навчальне значення. Педагог не дає дітям знань, вони добувають їх у процесі діяльності; він лише допомагає дітям, консультує їх. Для пророблення тим пропонується наступний, “психологічний”, порядок: спостереження, асоціація, вираження.

Для спостереження береться той предмет або те явище, які визначають зміст теми. Це реальні предмети і явища. Спостереження припускає їх загальний огляд, вимір. Ціль спостереження – виявити наявні в дітей уявлення про даний предмет або явище, збагатити їхніми новими відчуттями й уявленнями. Асоціація має на меті зв’язати отримані шляхом спостереження знання з наявними в дитини уявленнями, установити подібність і розходження між предметами і явищами; це – колекціонування й класифікація різного роду матеріалів, підведення дітей до узагальнення. Вираження – виявлення дитиною його уявлень і думок у зрозумілій для

інших формі, через різні види діяльності: малювання, вирізання, ліплення, моделювання, гру, драматизацію, лист і т.д.

О.Декролі – автор широко відомої серії дидактичних ігор, куди входять: 1) сенсорні ігри: зорово-моторні й слухо-моторні; 2) арифметичні; 3) ігри, пов'язані з поняттям часу; 4) ігри, пов'язані із читанням; 5) ігри граматичні й для розвитку мови.

Декролі відводив грі у виховному процесі величезну роль, уважав її могутнім побудником духовного розвитку дитини, прагнув розкрити динаміку цього явища. Він писав: “Гра – це радість. Коли маленька дитина грає, йому весело. Надалі гра поступається місцем іншим видам діяльності”. В іграх О.Декролі використовуються оточуючі дітей предмети і явища, а не абстрактні геометричні форми, як у Фребеля. На думку Декролі, ігри варто застосовувати як засоби повторення, закріплення, класифікації й асоціації наявних у дітей спостережень.

Як й інші представники “нового виховання”, Декролі вважав, що дитина, навчаючись, повинна сама робити відкриття, а не засвоювати знання, надані педагогом або підручником. Але на відміну від інших представників цього напрямку Декролі вважав, що педагог повинен бути увесь час із дітьми, активно допомагати їм у всіх труднощах, жити їхніми інтересами, уловлювати їхні запити.

У цілому педагогічна діяльність і методика Декролі були позитивно оцінені прогресивною громадськістю.

Август Бебель про виховання. Август Бебель (1840-1913) був одним із засновників соціал-демократичної партії Німеччини й видатним діячем міжнародного робочого руху кінця XIX – початку XX в. Переконаний прихильник марксистського вчення про соціалізм, Бебель, будучи першим депутатом від соціалістів у рейхстазі, пропагував ідеї соціалізму. Він невпинно боровся за жіночу рівноправність й що повне звільнення трудящих від експлуатації й гноблення є неодмінною умовою соціальної рівності жінки.

Позиція Бебеля в галузі політики й педагогіки сформульована в його праці “Жінка й соціалізм (1878), що завоював загальне визнання й ще при житті автора (до 1909 р.) був перевиданий у Німеччині 50 разів (у Росії вперше вийшов в 1895 р.).

Проаналізувавши сучасне йому становище жінок, Бебель показав зростаючий процес включення їх у суспільне виробництво (не тільки пролетарок, але й представниць інтелігенції, середньої й дрібної буржуазії), поширення їхніх суспільних інтересів. У зв'язку із цим, уважав він, поступово будуть скорочуватися не тільки господарські, але й виховні функції жінки.

Показавши потреби працюючої жінки й сім'ї, Бебель розкрив соціальне значення розвитку суспільних інститутів, особливо дошкільних установ, як необхідних засобів розкріпачення жінки, прилучення її до участі в боротьбі за побудову кращого суспільства. Думаючи також, що маленькі діти “легше всього виховуються в дитячому товаристві”, він підкреслював необхідність організації установи для них як важливого засобу формування всебічно розвинених людей. Доводячи, що сім'я не має ні часу, ні умов, ні знань, необхідних для здійснення відповідального завдання виховання маленьких дітей, Бебель уважав потрібним передати цю справу в руки фахівців-дошкільників.

Викривши порочність сучасної йому школи (де головними виховними засобами були ціпок і релігія), що проповідувала покірність і терпіння, Бебель вимагав створення єдиної світської, починаючи від дитячого саду, рівної для обох статей державної школи, де дітям були б надані всі умови для повного розвитку їхніх здібностей. Особливу увагу він приділяв розробці проблеми організації продуктивної трудової діяльності учнів, її зв'язку з навчанням.

Клара Цеткін про виховання. Клара Цеткін (1857-1933) – видатний діяч німецького й міжнародного робочого руху, одна із засновників Комуністичної партії Німеччини, член її Центрального Комітету, борець за

жіночу рівноправність, великий педагог-марксист. Так само як й А.Бєбєль, К.Цеткін була обрана депутатом у рейхстаг. Цеткін була тісно пов'язана з революційним рухом, гаряче привітала Велику Жовтневу соціалістичну революцію. З 1925 р. жила в Радянському Союзі.

Розробляючи проблему суспільного дошкільного виховання, Клара Цеткін дала теоретичне обґрунтування його з марксистських позицій. Розвиваючи ідеї Маркса й Енгельса по жіночому питанню, Цеткін виступала проти захисників ізольованого, сімейного виховання маленьких дітей, проти теоретиків доктрини “тільки мама – природна вихователька своїх дітей”. Ненауковість формули “мама – природна вихователька своїх дітей К.Цеткін доводила, посилаючись на наукові дані. Вона вказувала, що якщо в результаті багатовікового досвіду жінка й придбала деякі переваги перед чоловіком в галузі виховання, то вони не можуть бути керівними у виховному процесі. “Важливо, – говорила вона, – не саме материнське, а взагалі розумне, любовне виховання, засноване на знанні законів розвитку дитини”.

К.Цеткін висунула положення: “Вихователі дітей повинні стояти на точці зору нового часу”. Вона вважала, що обмежена вузькими рамками сім'ї жінка, що думає тільки про свою сім'ю, жінка, що стоїть поза суспільними інтересами й не приймаючої особистої участі в суспільному житті, живе старою мораллю й позбавлена всіх добродетей, котрих вимагає сучасне суспільство, і тому й у суспільстві й у своїй родині вона є реакційним елементом. Така “мати не зможе стати “найкращою вихователькою дітей. Тому що діти виховуються для майбутнього, а не для сьогодення”. Із цього логічно випливав твердий висновок, що виховання дітей “повинне бути перенесене з сім'ї в суспільство, з рук матері в руки педагогів у самому широкому змісті цього слова”.

К.Цеткін була переконана, що в суспільстві “нове положення жінки спричинить повний переворот у її уявленнях про її обов'язки й права. Суспільство займе в житті жінки те місце, що тепер займає сім'я, і загальне

добро займе місце приватне”. Поряд із цим здібності матері знайдуть свій повний розвиток, перетворяться у свідому творчу силу, і вона зіграє в майбутньому й в галузі виховання видатну роль.

Розробляючи теорію виховання, К.Цеткін визначила цілі, зміст і методи виховання дітей. В 1911 р. на жіночій конференції в Бремені вона запропонувала план реформи шкільної справи – план створення єдиної світської, державної безплатної школи від дитячого саду до вищих навчальних закладів.

К. Цеткін одним з важливих уважала фізичне виховання дітей, підготовку здорового покоління трудящих; вона підкреслювала тісний зв'язок фізичного й розумового розвитку дитини; в умовах фізичного розвитку дитини вона бачила джерело до розуміння особливостей його розумового розвитку. Надаючи величезного значення інтелектуальному вихованню дітей, вона писала, що більша частина уявлень, якими оперує думка, здобувається в дошкільному віці.

К.Цеткін висунула перед батьками завдання не робити різниць для хлопчиків і дівчаток у сімейній праці. Вона бачила тісний зв'язок гри й праці, поступове переростання гри в працю; схвально ставилася до деяких ігор і занять, рекомендованим Фребелем.

Тема 3. Життєвий шлях та етапи соціалізації людини

Категорія віку в педагогіці та психології. Теорії вікової періодизації в гуманітарних науках. Життєвий шлях особистості: етапи життєвого шляху, послідовність фаз життєвого шляху, найважливіші часові періоди, найважливіші події життя. Каузометрія як метод дослідження життєвого шляху Соціальна ситуація розвитку особистості: компетентістний підхід, етапи соціалізації особистості.

Життєвий шлях особистості є категорією, у якій інтегруються всі базові психологічні аспекти людського існування. Поняття про життєвий шлях як траєкторію, котра окреслює, з одного боку, індивідуальну історію життя

особистості, а з іншого – її творчі внески у життя та історію інших людей і соціальних груп, виявилось свого часу надзвичайно продуктивним. Воно дуже добре вписалося у суб'єктний підхід до вивчення психічних явищ, і його використовували, вивчаючи психологічний час особистості, на нього опиралися в консультуванні та психотерапії, за його допомогою вивчали проблеми вікової психології і розвитку особистості, життєві кризи особистості та її поведінку у складних життєвих обставинах. Чому такий широкий спектр проблем? Тому, очевидно, що „життєвий шлях особистості” є одним з небагатьох понять, яке в руслі суб'єктного підходу можна чітко операціоналізувати, а отже використовувати не лише для „позахмарних” теоретичних роздумів, але й досліджувати, аналізувати, експериментувати і отримувати результат. С.Рубінштейн писав: „Людина існує як частина буття, яка усвідомлює в принципі все буття”. А поняття життєвого шляху дозволило людині усвідомити якщо не все буття, то його значну частину – траєкторію власного буття.

Життєвий шлях особистості не можна подати у вигляді прямої лінії, спрямованої в майбутнє – він має складну ієрархічну рівневу структуру, багато різноспрямованих векторів сил, велику кількість можливих напрямів розгортання тощо. Одним з нових підходів до аналізу життєвого шляху особистості може стати використання методів багатомірного статистичного аналізу, завдяки якому цю багаторівневість і багатовекторність можна емпірично виявити, кількісно довести та візуально представити, проявити і довести до рівня особистісної свідомості.

Те, що ми пропонуємо, не є кардинальною перебудовою уявлень про методи дослідження життєвого шляху, це навіть не нова методика. Це лише перший крок у спробі показати, що нові напрями у дослідженні життєвого шляху в принципі можливі, і що саме математичне моделювання дозволить розкрити нові грані вже ніби досліджених явищ.

Каузометрія як метод дослідження життєвого шляху. Існує досить багато методів дослідження життєвого шляху. Однак проблема більшості з цих

методів – брак чіткого алгоритму опрацювання отриманих результатів, який би давав можливість будувати узагальнюючі показники, візуалізувати дані, відображати їх у зручному для розуміння вигляді. Багато залежить від ступеня майстерності дослідника, його досвіду. Дуже впливає на процес аналізу та на його результат і життєвий шлях дослідника. Одним з методів, який дозволяє дослідникові частково позбавитися цих проблем, є каузометрія.

Каузометрія (лат. *causa* – причина, грец. *metrikê* – міра, розмір) – психотерапевтична методика дослідження суб'єктивного образу життєвого шляху і психологічного часу особистості, запропонована Є.І.Головахою та О.О.Кроніком (1982). Каузометрія відноситься до біографічних методів; напрямлена на опис не лише минулих, але й майбутніх очікуваних етапів життєвого шляху.

Каузометрія проводиться у формі інтерв'ю, яке складається з шести головних процедур: 1) біографічна розминка; 2) формування списку значимих подій; 3) їх датування 4) причинний аналіз міжподвійних відношень; 5) цільовий аналіз; 6) позначення сфер належності подій. Використовуються також додаткові процедури: а) оцінка емоційної привабливості подій; б) їх віддаленість у майбутнє та минуле; в) значимість «для себе» та «для інших»; г) локалізація особистого часового центру. Результати інтерв'ю зображуються у вигляді «каузограми» – графіка подій і міжподвійних зв'язків, який дає наочне представлення про мотиваційний статус подій, їх локалізацію в календарному і психологічному часі, стартової або фінішної ролі в житті опитуваного, про структуру взаємозв'язків подій. Каузометрія дозволяє зробити висновки про можливі деформації картини життєвого шляху, про масштабність, осмисленість і реалізованість задумів людини, про особливості його стилю життя і задоволеності своїм минулим, сучасним і майбутнім. Застосовна для аналізу індивідуального та спільного життєвого шляху, для аналізу і корекції життєвих сценаріїв у психотерапії,

при проектування життєвих перспектив у профорієнтаційних, сімейних та психогігієнічних консультаціях.

Тема 4. Критерії результату соціалізації особистості

Критерії успішної соціалізації особистості: засвоєння цінностей (соціокультурних, морально-етичних, соціально-побутових); сформованість комунікативних навичок; рівень пізнавальної активності; цілісність Я-концепції; адаптованість до соціального середовища; прагнення. Соціальний досвід як результат первинної соціалізації. Самовизначення особистості. Соціальна зрілість особистості. Соціалізованість як комплексний показник соціалізації особистості. Рівні соціального розвитку зрілої особистості. Соціальна успішність, критерії її розвитку. Соціальний самозахист. Безперервність освітньо-виховного процесу.

Входження людини в зовнішній світ передбачає відображення соціального життя, контекст усвідомлення себе в соціумі, тих соціальних особистості відносин, які породжуються навколишнім середовищем. Самопізнання завжди опосередковане відображенням зовнішнього світу, представленого у спільній діяльності і спілкуванні з іншими людьми.

Самопізнання є результатом і передумовою самосвідомості, але до неї не зводиться: особистість може усвідомлювати себе та свої дії, водночас не знати сутності свого «Я». Самопізнання, таким чином, входить до структури самосвідомості, яка є здатністю особистості безпосередньо самовідтворюватися, сприймати себе збоку.

Самосвідомість особистості стає важливим чинником становлення та самовдосконалення індивіда в структурі соціальних відносин; це складний психічний процес, сутність якого полягає у сприйнятті особистістю самої себе в численних ситуаціях взаємодії з іншими людьми і осмисленні себе як суб'єкта дій, почуттів, поведінки, позиції в соціумі.

Один з центральних структурних компонентів самосвідомості – **самооцінка**, яка передбачає оцінку особистістю самої себе, власних

можливостей та якостей і свого місця серед інших людей. Вона є важливим регулятором поведінки особистості, її стосунків із соціальним оточенням, її критичності, вимогливості до себе та інших. Самооцінка впливає на спосіб утворення соціальних контактів і групових відносин, їхню тривалість і ефективність.

Самооцінка та оцінка з боку інших нерозривно пов'язані між собою. Отже, можна сказати, самооцінка поєднує оцінки інших, прийняті особистістю як власна програма поведінки. Завдяки здатності до самооцінки людина набуває можливості значною мірою самостійно спрямовувати й контролювати свої вчинки та дії, самовиховуватися й удосконалювати себе.

Вона характеризується ступенем адекватності: самооцінка, адекватна рівню домагань і реальним можливостям людини, сприяє правильному виборі тактик і форм поведінки в групі; за умов, коли рівень домагань людини та її реальні можливості не збігаються (неадекватна самооцінка), індивід починає неправильно себе оцінювати, що, своєю чергою, призводить до неадекватної поведінки в групі. Як наслідок у людини виникають емоційні зриви, підвищується тривожність, а це певним чином позначається на групових стосунках.

Самооцінка особистості є динамічним утворенням, вона змінюється відповідно до рівня соціального благополуччя індивіда. Висока оцінка себе та своїх можливостей сприяє особистісному зростанню, самоутвердженню в соціумі та структурі групових стосунків. Низька самооцінка, навпаки, заважає індивідуальному зростанню, гальмує розкриття індивідуальності, спричинює формування комплексів, які утруднюють процес стосунків (комплекс неповноцінності – перебільшене почуття власної слабкості й неспроможності; комплекс перевищення – тенденція перебільшувати свої фізичні, інтелектуальні, соціальні якості к здібності й т. п.). Із самооцінкою пов'язують феномени помилкового консенсусу та унікальності. Тенденція переоцінювати поширеність будь-якої думки, небажаної або неефективної поведінки має **назву ефекту помилкового консенсусу**, а тенденція

недооцінювати той факт, що здібності й бажана чи ефективна поведінка набули значного поширення, називається **ефектом помилкової унікальності**.

Самосвідомість пов'язана із здатністю до **рефлексії** (від лат. reflexio – звернення назад, відображення), тобто процесом пізнання суб'єктом власних внутрішніх психічних актів і станів. Рефлексія охоплює не лише знання суб'єкта про себе та свою діяльність, але й уявлення про те, як він та його діяльність сприймаються іншими. Соціальна психологія тлумачить рефлексію як форму усвідомлення діючим суб'єктом (особою чи спільнотою) того, як вони насправді сприймаються та оцінюються іншими людьми та групами.

Взаємне відтворення суб'єктів передбачає, зокрема, шість позицій:

- сам суб'єкт, який він є в дійсності;
- суб'єкт, яким він бачить самого себе;
- суб'єкт, яким його бачать інші, і ті ж самі три позиції, але з боку іншого індивіда.

В такому розумінні рефлексія – це процес дзеркального відображення суб'єктами один одного, змістом якого виступає відтворення особливостей один одного.

Формою самосвідомості є **усвідомлення людиною власної гідності** (поняття, що виражає уявлення про цінність будь-якої людини як особистості). Підтвердження та утвердження своєї гідності – запорука благополуччя особистості у взаємодії з іншими людьми.

З одного боку, усвідомлення людиною власної гідності є одним із способів усвідомлення своєї відповідальності перед собою як особистістю, а з іншого – гідність особистості вимагає й від співрозмовників поваги до неї, визнання за індивідом відповідних прав і можливостей. Завдяки почуттю власної гідності людина усвідомлює себе як індивідуальну реальність, як самодостатню особистість.

Результати численних досліджень показують, що люди з почуттям власної гідності щасливіші, їм менше властиві невротизм та схильність до наркоманії і алкоголізму. Водночас той, хто вважає себе компетентним і результативним, перебуває у вигіднішому становищі.

А.Бандура об'єднав усі ці дослідження в концепцію само-ефективності: почуття власної компетентності та ефективності. Воно різниться від самоповаги й почуття власної гідності. **Концепція самоефективності** – наукове тлумачення мудрості, яка міститься в позитивному мисленні. Люди, наділені високою самоефективністю, наполегливіші й менш тривожні, краще навчаються й менше схильні до депресій. Також доведено, що дивіденди приносить оптимістична віра у власні можливості.

Одним з рівнів розвитку самосвідомості особистості є **самоконтроль**, який передбачає усвідомлене, вольове управління своїм психічним життям та поведінкою відповідно до Я-характеристик, ментальності, ціннісно-сміслової, потребово-мотиваційної та когнітивної сфер. Здатність до самоконтролю визначається вимогами соціуму до поведінки особистості й передбачає можливість індивіда як активного суб'єкта усвідомлювати й контролювати ситуацію. Показником зрілості й культури особистості є рівень розвитку самоконтролю.

Людські емоції – то внутрішня мова, система сигналів, за допомогою яких індивід дізнається про те, що відбувається.

За допомогою **волі** людина регулює свої дії, вчинки та поведінку задля досягнення мети. Вольова регуляція поведінки здійснюється в кількох напрямках:

- перетворення несвавільних психічних процесів у свавільні;
- набуття людиною контролю над своєю поведінкою;
- вироблення вольових якостей особистості;
- свідома постановка перед собою дедалі важчих завдань, які потребують докладання значних вольових зусиль.

Воля в індивіда проявляється в таких властивостях, як сила духу, енергійність, витримка, рішучість, сміливість, самостійність, ініціативність, упевненість у собі, віра у справу, відповідальність, дисциплінованість, принциповість, обов'язковість, рішучість та ін.

Серед основних психологічних функцій волі в психології виокремлюють:

- вибір мотивів і цілей;
- регуляція спонукування до дій за недостатньої чи надлишкової їх мотивації; організація психічних процесів у систему, адекватну виконуваний людиною діяльності; мобілізація психічних і фізичних можливостей у ситуації подолання перешкод у ході досягнення поставлених цілей.

Мотив є стійкою особистісною властивістю, яка вміщує в себе потреби, а також наміри щось зробити, долучаючи спонуку до цього. Мотив у психології розглядається як складне інтегральне психологічне утворення, яке належить самому суб'єктові поведінки. Важливим за своїм мотиваційним значенням є такий стан індивіда, що створюється випробовуванням особою браком об'єктів, необхідних для розвитку й існування людини. Йдеться про **потреби**, які являють собою джерело активності людини; завдяки їм здійснюється регулювання поведінки особистості, визначається спрямованість мислення, емоцій, почуттів і волі людини. За допомогою установки (стійкої схильності індивіда до певної форми реагування) людина орієнтує свої вчинки, дії та поведінку в певному напрямі. Стосовно соціальних установок, то вони диктують індивідові певні, соціально прийнятні способи поведінки.

Суттєвою соціально-психологічною характеристикою особистості є її поведінка у групі, реалізація особистості вміння контактувати і взаємодіяти з іншими людьми, дотримуватися групових норм і правил. Для правильного розуміння та оцінки цієї поведінки, а отже, і процесу стосунків індивіда та групи варто враховувати як властивості особистості, котра має певний соціальний статус, позицію і роль у групі, так і склад, характер діяльності,

рівень організації групи та групові процеси. Стосовно особистості в соціальній психології розроблено низку понять, які визначають положення й особливості її поведінки в групі та в інших більш широких соціальних спільнотах. Найважливішими серед них є такі поняття, як **статус, позиція, роль і ранг**.

Зазвичай категорією «статус» (від лат. status – стан, становище) визначається місце індивіда в системі міжособистісних стосунків у групі чи в суспільстві, його права, обов'язки і привілеї. Оскільки кожна людина охоплена різними соціальними зв'язками й функціями, то вона водночас може мати багато статусів. Перебуваючи у взаємозв'язках різного рівня, індивід може мати статуси людини, громадянина, студента, члена родини, неформального об'єднання тощо. Виходячи з ознаки «природність – набуття» статусу, виокремлюють *пропоновані* (національність, соціальне походження, місце народження) і *досягнуті* статуси (освіта, професія та ін.). Розрізняють також *економічний, правовий, професійний, політичний, особистісний* статуси людини. В ряді досліджень ідеться про статуси «заданий» і «досягнутий», «формальний» і «неформальний», «суб'єктивний» і «об'єктивний». У більш узагальненому вигляді можна вести мову про психологічний і соціальний статус.

Суттєві розбіжності в статусі часто стають причинами дискомфорту у групі, фрустрації, конфлікту тощо. Таким чином, статус розглядається як єдність об'єктивного і суб'єктивного та є показником визнання групою чи суспільством значущості особистості. В ньому виявляють себе групові норми й цінності, він визначається позицією, соціальним рангом (офіційний статус) і ставленням до особистості членів групи, ступенем їхньої поваги, симпатії, авторитетністю, престижністю індивіда в спільноті (неофіційний статус). Статус залежить від соціальних ролей особистості в спільноті. Між офіційним і неофіційним статусом діє тісний взаємозв'язок: авторитетна особистість має більше шансів зайняти вищий ранг, водночас підвищення

офіційного статусу піднімає рейтинг людини, її оцінку оточенням. Авторитет і престиж особистості є основними складовими статусу.

Стосовно поняття **авторитету** (від лат. *auctoritas* – вплив, влада), то в довідковій психологічній літературі ця дефініція тлумачиться як, по-перше, вплив індивіда, що ґрунтується на важливості посади, яку він обіймає; по-друге, визнання за індивідом права на прийняття відповідального рішення за умов спільної діяльності. У першому випадку дане поняття в соціальній психології нерідко співвідноситься з уявленням про владу (поняття влади в широкому соціально-філософському тлумаченні розуміється як здатність і можливість здійснювати певний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою різних засобів – волі, права, авторитету, насилля), а в другому – авторитет може й не збігатися з владою (авторитет може мати людина, не наділена повноваженнями влади, але яка є моральним еталоном для членів групи, а отже, має високий ступінь референтності для оточення). Вважається, що підґрунтям авторитету є такі властивості людини, її риси, котрі за рівнем свого розвитку суттєво переважають ті самі якості в інших особистостей. Крім цього, слід зазначити, що авторитет характеризується такими параметрами: **широта** (кількісна ознака авторитету – сфера впливу, кількість членів групи, залучених до взаємовідносин), **глибина** (якісна ознака – авторитет посади, авторитет особистості, види діяльності, які охоплює авторитет), **стабільність** (часова характеристика авторитету).

Щодо конкретних поведінкових проявів, то влада й авторитет проявляються тією мірою, якою одна сторона, мобілізуючи свої наявні можливості, намагається змінити поведінку іншої сторони засобами впливу. Певна частина змін, що породжуються психологічним впливом, зникає, як тільки людина або група людей виходить із сфери впливу, інші продовжують діяти, залишаючи помітний слід у свідомості особи, й за певних обставин перетворюються на власні риси характеру. Із сказаного випливає, що загальним джерелом авторитету і влади є реальний вплив однієї частини явища на іншу. Для того, аби авторитетно-владні відносини виникли, вплив

має відбутися або визріти. Таким є соціально-психологічний механізм утвердження авторитету і влади особистості в певній спільноті.

Як зазначалося вище, психологія впливу однієї людини на іншу – це проблема змін, яких зазнають індивіди в результаті впливу. Сутність авторитету особистості в процесі впливу на інших найповніше розкривається через її ставлення до членів групи, що особливо помітно під час аналізу безпосередньої участі людей у виконанні спільної дії. При цьому люди вільні у своєму виборі «впливів». Водночас, перебуваючи в соціальному середовищі, стаючи складовою часткою групи, вони не в змозі уникнути комфортного або дискомфортного впливу оточення. Отже, можна констатувати, що суб'єкт А і суб'єкт Б є учасниками соціального і психологічного обміну як результату впливу один на одного або одного на іншого, а своєрідність діяльності робить їх джерелом впливу, його агентом.

Загалом людина з високим соціально-психологічним статусом має велику моральну владу, неформальний авторитет, що дає змогу впливати на інших членів групи. Доведено, що люди з високим статусом наділені найбільшим впливом; люди з низьким статусом набагато швидше виконували вказівки експериментатора, аніж ті, що мали високий статус.

Стосовно особистісних якостей учасників спілкування, які сприяють утвердженню їхнього авторитету, а отже, і офіційному статусові, то їх є чимало. Дослідники звертають увагу на комунікабельність, здатність індивіда адаптуватися до ситуації взаємодії, його рішучість, наполегливість, впевненість у собі, стійкість до стресу, готовність до комунікативної взаємодії та вчинку, відповідальність, лідерські здібності, дипломатичність, організованість, винахідливість, практично-психологічний розум, психологічний такт, повагу до інших тощо. І перелік цих властивостей, які необхідні для утвердження авторитету суб'єктів взаємодії, можна було б продовжити, що дає підставу вести мову про їх залежність як від самої особистості, її становища в групі, так і від системи цінностей, прийнятих у спільноті. Тут важливо підкреслити, що вирішальним моментом у

формуванні авторитету учасників взаємодії є не сама по собі об'єктивна цінність їхніх якостей і властивостей, а їх суб'єктивне значення для членів групи.

В контексті формування авторитету особистості, важливо розглянути ситуацію, за якої молодій особі з посадою дається влада за відсутності авторитету. Така влада підсилює індивіда лише на перших етапах становлення офіційного статусу. На подальших етапах відбувається процес формування авторитету, підґрунтям якого стають як індивідуальні можливості і властивості людини, так і громадське визнання особистості, оцінка групою її суб'єктивних якостей і їх відповідності об'єктивній ситуації взаємодії. Авторитет тут є моральною, формальною (посадовою) і функціональною (діловою, професійною) основою влади. Водночас зводити за таких умов владу до авторитету неможливо, оскільки такі методи здійснення влади, як насильство, підкорення, примус, не «вміщуються» в авторитет.

Авторитет людини у групі може бути реальним і формальним, де перший з погляду міцності влади вищий, ніж формальний. В ієрархії соціальних статусів особа, наділена реальним авторитетом, сприймається іншими членами групи без найменшого сумніву, її накази мають велику переконливу силу, вона вселяє впевненість у діях. Водночас за сучасних умов типовим явищем є формалізований авторитет, тобто підкріплена правом влада особи. Попри це і в тому, і в іншому випадкові застосування влади є ефективним за умови, коли людина визнає її джерело законним (легітимним) і прийнятним.

Отже, влада особи тим ефективніша, чим вищий її авторитет і чим більшими моральними й матеріальними можливостями ця особа наділена. Щодо штучних прийомів здобуття авторитету, то в соціальній психології управління вони детально розглянуті. Йдеться, зокрема, про:

- «авторитет» пригнічення (прагнення керівника шляхом демонстрації переваги у правах, погроз користатися владою, постійно тримати підлеглих у

збудженому стані); «авторитет» резонерства (керівник вважає, що постійні бесіди повчального характеру посилюють його вплив на людей);

▪ «авторитет» педантизму (схильність керівника до суцільного контролю, до дрібниць); «авторитет» підкупу (винагорода за працю безпосередньо залежить від особистих примх керівника, що породжує особисту відданість певної частини підлеглих); «авторитет» відстані (керівникові здається: чим далі він від підлеглих, тим сильніший його вплив на них) та ін.

Престиж (фр. prestige – авторитет, вплив, повага) – міра визнання суспільством заслуг індивіда (соціальної спільноти), громадська оцінка його суспільної вагомості; результат співвідношення соціально значущих характеристик особистості з тією шкалою цінностей, що склалася в певній групі. Показники престижу залежать від суспільних умов життєдіяльності індивіда чи групи та соціально визнаних норм поведінки, характеристик особистості. Отже, престиж, в одному випадку, може визначатися маркою автомобіля, рахунком в банку тощо, а в іншому – високими моральними якостями, активністю в діяльності та ін. Престижними можуть бути професія, посада, спосіб життя, манера споживання, зовнішні поведінкові прояви (стиль поведінки) та ін.

Соціальна мобільність людини в суспільстві дає змогу їй змінити свій соціальний статус, що сприяє всебічному розвитку її здібностей та їх найповнішій реалізації. Таким чином, в межах будь-якого соціального статусу індивід може себе і свої можливості реалізувати. Однак він може проявити себе як з позитивного боку, так і з негативного: йдеться про соціально прийнятну в суспільстві діяльність і про негативну діяльність з погляду норм соціуму. На міжособистісному рівні спілкування статус визначається місцем індивіда в системі його зв'язків з іншими людьми.

Поняття «**позиція**» (лат. positio, від ропо – розміщую, ставлю) тлумачиться як: стійка система ставлення людини до певних сторін дійсності, що проявляється у відповідній поведінці та вчинках; узагальнена

характеристика місця людини чи групи в статусно-рольовій структурі. Саме поняття «позиція особистості» запропонував австрійський психолог А.Адлер, який дану категорію пов'язував з прагненням особистості до успіху, самоствердження, спільності. Поняття «позиція» характеризується з погляду двох найбільш загальних підходів:

- соціологічного, який під позицією розуміє щось зовнішнє стосовно особистості, те місце, яке вона посідає в системі стосунків, умови, за яких людина діє як особистість;
- психологічного, який розглядає позицію як внутрішній компонент, що входить до структури особистості.

Як соціально-психологічний феномен, «позиція» відображає стосунки особистості в системі спілкування й водночас є відображенням міжособистісних взаємин у внутрішній структурі особистості.

Позиція відтворює погляди, уявлення, установки людини щодо умов власної життєдіяльності, тобто вона є суб'єктивним ставленням до навколишньої дійсності, суб'єктивною оцінкою соціуму, пов'язаними з вибором оптимальної поведінки. Оскільки позиція не виникає ситуативно, а пов'язана із стійкими характеристиками особистості, то можна вести мову про стійку й нестійку позицію, де перша є показником особистісної зрілості, а друга – показником незрілості. Позицію також розрізняють за ступенем активності. Стосовно активної життєвої позиції, то йдеться про активне, діяльне ставлення людини до подій і вчинків, пов'язане з намаганням впливати на соціальні відносини та події соціуму.

Дефініція «**роль**» (фр. *role* – список) віддзеркалює певну соціальну чи психологічну характеристику самої особистості, спосіб поведінки людини залежно від її статусу й позиції у групі чи суспільстві, в системі міжособистісних чи суспільних відносин. Роль як поведінкова характеристика людини відображає динамічний аспект соціального статусу особи. Є чимало психологічних класифікацій ролей. Концепція символічного інтераціоналізму (Дж. Мід та ін.) класифікує ролі за ступенем початкової

заданості й поділяє їх на конвенціональні (формалізовані, ті, що закріплені в суспільстві й визначаються позицією індивіда в соціальній взаємодії) та міжособистісні (їх визначають самі учасники соціальних відносин). Концепція соціалізації Т.Парсонса пропонує ролі, задані введенням людини в соціальні структури та групи (вони здебільшого визначаються народженням індивіда, його статтю, соціальним походженням тощо), й ті, що досягаються завдяки власним зусиллям особистості (вони пов'язані із освітою, кар'єрою та ін.). В концепції психодрами Дж.Морено представлені психосоматичні, психічні, соціальні та трансцендентні ролі.

Наукова соціологічна і психологічна література подає такі ролі: соціальні (професійні, соціально-демографічні тощо) і міжособистісні, активні (ті, які виконуються в даний момент) і латентні (в даній ситуації не проявляються), організовані і стихійні. Оточення стосовно особистості має рольові сподівання, тобто систему уявлень про те, як цьому індивідові слід поводитися в тій чи іншій ситуації, які вчинки варто від нього очікувати. Серед великої кількості ролей передусім необхідно виокремлювати соціальні ролі, які різняться високим ступенем нормування, та психологічні ролі, які, хоча й відомі стереотипністю поведінки людини, однак можуть бути достатньо різноманітними.

Поняття «соціальна роль» характеризується з кількох поглядів. Так, І.Кон під соціальною роллю розуміє функцію, нормативно схвалений спосіб поведінки, очікуваний від кожного, хто має певну позицію. Названі очікування не залежать від свідомості й поведінки конкретного індивіда: вони даються йому як щось зовнішнє, більш-менш обов'язкове, яке Б.Ананьєв розглядає як деякі стереотипні вимоги до особистості з боку групи.

Спільнота впливає на рольову поведінку індивіда тією мірою, якою особистість дотримується суспільних і групових норм і стереотипів. Так формуються рольові очікування (експектації) стосовно індивіда – учасника взаємодії. В соціально-психологічній літературі подаються такі стадії

розвитку ролі: – зразок ролі (у процесі соціалізації індивід засвоює певні зразки поведінки, які є чимось зовнішнім стосовно людини, певним стандартом, якого вона має дотримуватися спочатку шляхом наслідування, пристосування, а потім і свідомо; зразок ролі виконує функцію орієнтира й регулятора поведінки, поступово перетворюючись на норму поведінки), моделі ролі (соціум подає людині багато зразків поведінки, залишаючи при цьому місце для індивідуальних варіантів).

Щодо рольової поведінки, то вона описується такими основними поняттями: погодженість, конформність, рольовий конфлікт (він часто спричинюється боротьбою мотивів діяльності, в якій перемагає вагоміший з них у конкретній ситуації), прийняття ролі.

Роль є і особистісною характеристикою індивіда за умови, коли вона прийнята особистістю, коли людина відчуває рольову ідентичність. Виокремлюють такі форми рольової ідентичності: статева (одна з основних форм ідентичності, яка полягає в ототожненні себе з тією чи іншою статтю), етнічна (пов'язана з національною самосвідомістю, мовою, етнопсихологічними та соціокультурними особливостями), групова (викликана членством у різних соціальних групах), політична (пов'язана із соціальними й політичними цінностями), професійна (зосереджена на певній професії). Довготривале виконання ролі можна співвіднести з маскою, яка зростається з обличчям і стає самим обличчям людини.

Ранг (нім. Rang – чин, від фр. rang – ряд) також є важливою соціально-психологічною характеристикою особистості. Ранг – це, з одного боку, чин, спеціальне звання, категорія людей чи явищ дійсності, з іншого – ступінь соціального визнання людини в групі. У спільноті діє відповідна ієрархія, що дає змогу кожному її членові знати свій соціальний ранг, який визначається багатьма чинниками: продуктивністю праці, творчим ставленням до діяльності, комунікабельністю, вмінням обстоювати свої погляди, професійними здібностями тощо. Все це забезпечує авторитет особистості, визначає її внесок у створення репутації як власної, так і групи.

Статева диференціація (сукупність генетичних, морфологічних і фізіологічних ознак, на основі яких розрізняють чоловічу і жіночу стать) у людини соціокультурно зумовлена. Таким чином, **статеві ролі** – це вид соціальних ролей; вони мають нормативний характер, виражають певні соціальні очікування, проявляються в поведінці.

З погляду культури статеві ролі відомі в контексті певної системи статевої символіки і стереотипів маскулінності та фемінності. Індивід, приймаючи й засвоюючи певну статеву роль, набуває статевої ідентичності, із якою в подальшому співвідносяться всі властивості його поведінки та самосвідомість особистості. Отже, диференціація статевої ролі є % соціокультурним аналогом статевого диморфізму. Її конкретний зміст в різних суспільствах залежить від рівня соціально-економічного розвитку, особливостей культури, конкретного способу життя індивіда.

Формувальна сила соціокультурного середовища проявляється в наших очікуваннях і уявленнях про те, як повинні поводитися чоловіки і жінки. У багатьох країнах дівчата проводять порівняно з хлопцями більше часу за такими заняттями, як допомога батькам у домашньому господарстві та догляд за маленькими дітьми, а хлопчикам частіше дозволяють гратися без нагляду дорослих. Дорослість привносить таке: жінки виконують більшу частину домашньої роботи, а такі обов'язки, як приготування їжі або миття посуду, є найменш подільними. Із таких поведінкових очікувань формуються гендерні ролі для чоловіків і жінок. У зв'язку з цим постає питання про те, чи формує культура гендерні ролі, чи вони (ці ролі) просто відображають поведінку, природно властиву чоловікам і жінкам. Різноманітність гендерних ролей у різних культурах і за різних епох свідчить на користь того, що вони справді формуються культурою.

Аналізуючи статево-рольове диференціювання, не можна не враховувати соціально-історичні чинники. Відомо, що статеві ролі (статевий поділ праці) в різних суспільствах і на різних історичних стадіях розвитку розподіляються не однаково, а залежно від суспільного ладу, наявного на той час способу

виробництва тощо. В цілому під час вивчення статевої ролі досліджується широке коло питань: ступінь поляризації чоловічих і жіночих ролей у різних видах діяльності (суспільній, трудовій, сімейній та ін.); зміст відповідних ролей та очікувань; як співвідноситься статево-рольовий розподіл праці з ієрархією чоловічих і жіночих соціальних статусів; чи є індивідуальні варіації, які мають відмінності порівняно з нормативною диференціацією статевої ролі; чи відбувається радикальна ломка традиційної диференціації статевої ролі у сучасному суспільстві у зв'язку з емансипацією жінок та індустріалізацією; якщо відбувається, то яким чином, тощо.

Як відомо, далеко не всі індивідуальні властивості чоловіків і жінок залежать від їхньої статі. І навіть там, де така детермінація наявна, вона опосередковується й часто видозмінюється умовами середовища, виховання, видом діяльності, тобто біологічні чинники статевого диференціювання доповнюються соціальними. Важливо також враховувати ту обставину, що мозок, на відміну від репродуктивних органів, диференціювання яких альтернативне, містить потенційні можливості програмування поведінки як за жіночим, так і за чоловічим типом, реалізація яких залежить від умов індивідуального розвитку.

В поняття статевого диморфізму спочатку не закладалося розрізнення генетичного, гормонального, морфологічного, поведінкового та психологічного диференціювання індивідів, а передбачалося, що всі ці виміри збігаються й зумовлюються тими ж самими причинами. На рівні буденної свідомості й сьогодні прийнято вважати, що за будовою тіла індивіда можна судити про його гормональну конституцію, сексуальні орієнтації тощо. Однак насправді статеві відмінності у психіці людини не обов'язково збігаються з морфологічними, соматичними ознаками, та й сам цей феномен дуже складний. У людей статево диференціювання поширюється не лише на поведінку, пов'язану із продовженням роду, а на значно ширше коло стосунків, аж до таких, котрі не мають прямого репродуктивного значення, наприклад, професійні заняття чи співвідношення

наукових, етичних і художніх інтересів. При цьому людська поведінка, в тому числі й репродуктивна, розвивається під впливом і контролем особистого досвіду й соціального навчання.

Учені підкреслюють, що за умов, коли біологічна стать і її соціальне визначення збігаються, особливих труднощів зі статевою ідентифікацією не виникає. За інших обставин, якщо вони чомусь розходяться або якщо сама біологічна стать невизначена чи неясна, виникають різного ґатунку проблеми. Вказується на найвиразніший випадок такого випадку – гермафродитизм, тобто вроджений стан невизначеності, двоїстості репродуктивної системи організму, насамперед його зовнішніх статевих органів, коли чітке встановлення статі як чоловічої чи жіночої неможливе або утруднене.

В цілому, **статева роль** – це певна система приписів, модель поведінки, яку має засвоїти і якій має відповідати індивід, щоб його визнали чоловіком або жінкою; **статева ідентичність** – єдність поведінки й самосвідомості індивіда, котрий співвідносить себе з певною статтю й орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі. Статева ідентичність – це суб'єктивне переживання статевої ролі, а статева роль – публічне вираження статевої ідентичності. Статева належність індивіда, навіть у суто біологічному розумінні цього поняття, – складна, багаторівнева система, що формується в процесі індивідуального розвитку людини.

Тема 5. Макрофактори соціалізації особистості

Країна як соціально-культурний феномен. Етнос в процесі соціалізації особистості. Суспільні відносини в системі соціалізації особистості. Держава як фактор соціалізації особистості.

Країна – феномен географічно-культурний . Це територія , що виділяється за географічним положенням , природними умовами , що має певні межі. Вона володіє державним суверенітетом (повним або обмеженим

), а може перебувати під владою іншої країни (тобто бути колонією або підопічною територією). На території однієї країни можуть існувати кілька держав.

Природно-кліматичні умови тих чи інших країн різні і роблять прямий і опосередкований вплив на жителів і їх життєдіяльність. Географічні та кліматичні умови примушують жителів країни з покоління в покоління долати існуючі труднощі (Я.Щепанський).

Як вважав Мішель Монтень, люди залежно від клімату того місця, де вони живуть, більш-менш войовничі, більш-менш помірні, схильні до слухняності або непослуху, до наук або мистецтв. Це судження небезпідставно, хоча не слід перебільшувати вплив клімату на поведінку людини.

Географічні умови та клімат країни впливають на народжуваність і щільність населення. Так, два острови мають практично однакову площу – Куба і Ісландія. Але географічне розташування і клімат багато в чому зумовили те, що населення Куби в двадцять разів більше, ніж в Ісландії. І це незважаючи на те, що рівень життя ісландців незмірно вищий в порівнянні з кубинцями .

Геокліматичні умови впливають на стан здоров'я жителів країни, поширення ряду хвороб, нарешті – на становлення етнічних особливостей її жителів. Природно-географічні умови – це всього лише своєрідні «рамки » процесу соціалізації. Не граючи в ньому самостійної ролі, вони в сукупності з іншими факторами визначають деякі його специфічні особливості. Те, як об'єктивні умови країни впливають на соціалізацію людини, багато в чому визначається тим як їх використовують і враховують в своєму житті етноси, суспільство і держава.

Етнос (або нація) – історично сформована стійка сукупність людей, що володіють загальним менталітетом, національними самосвідомістю і характером, стабільними особливостями культури, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень (поняття «етнос» і

«нація» не ідентичні, але ми будемо вживати їх як синоніми). Особливості психіки і поведінки, пов'язані з етнічною приналежністю людей, складаються з двох складових: біологічної та соціально-культурної.

Біологічна складова в психології окремих людей і цілих народів складалася під впливом ряду обставин. Протягом тисячоліть всі нації формувалися на своїй етнічній території. (Наявність такої території – обов'язкова умова формування етносу, але необов'язкова умова його збереження – зараз багато народів живуть в розсіянні). Століттями люди адаптувалися до певного клімату, ландшафту, створювали специфічний тип господарювання для кожної природної зони, свій ритм життя.

У сучасних модернізованих країнах національна приналежність людини великою мірою, а нерідко і головним чином, визначається, з одного боку, мовою, яку вона вважає рідною, іншими словами – культурою, що стоїть за цією мовою. З іншого – вона усвідомлюється самою людиною у зв'язку з тим, що її сім'я відносить себе до певної нації і відповідно найближче оточення вважає його належним до неї. Тобто етнос, нація – явище історико-соціально-культурне. Роль етносу як чинника соціалізації людини протягом його життєвого шляху, з одного боку, не можна ігнорувати, а з іншого – не слід і абсолютизувати .

Соціалізація в тому чи іншому етносі має особливості, які можна об'єднати у дві групи – вітальні (буквально – життєві, в даному випадку біолого-фізичні) і ментальні (фундаментальні духовні властивості).

Під вітальними особливостями соціалізації в даному випадку маються на увазі способи вигодовування дітей особливості їх фізичного розвитку і т.д. Найбільш явні відмінності спостерігаються між культурами, сформованими на різних континентах, хоча є і власне міжнаціональні , але менш явно виражені відмінності .

Наприклад, в Уганді, де мати постійно носить немовляти на собі і дає йому груди на першу вимогу (це характерно для багатьох африканських і низки азіатських культур і невластиво, наприклад, європейським), впадає в

очі неймовірно швидкий розвиток дитини в перші місяці життя. Тримісячний малюк вже може кілька хвилин сидіти без опори, шестимісячний встає, маючи опору, дев'ятимісячний починає ходити і незабаром лепетати. Проте близько вісімнадцятимісячного віку (після того, як його забрали від грудей і від матері) дитина починає втрачати випередження у розвитку, а потім відстає від європейських норм, що, мабуть, пов'язано з особливостями їжі.

Тісний зв'язок фізичного розвитку з їжею видно на прикладі Японії. Коли внаслідок стрімкого економічного розвитку і певної американізації способу життя японці істотно змінили раціон харчування, значно змінилося їх соматичний розвиток: старші покоління значно поступаються молодшим за показниками зростання і ваги. У той же час збереження в раціоні харчування японців великої частки морепродуктів можна вважати однією з причин того, що у них найбільша тривалість життя. Припускати це дозволяє аналогічна ситуація із споживанням морепродуктів норвежцями, які також тримають одне з перших місць у світі за тривалістю життя.

У ситуації, коли в розвинених країнах різко зменшилася у зв'язку з науково-технічним прогресом необхідність у фізичних зусиллях людини, велику роль у фізичному розвитку людей грає спорт. У тих країнах, де він став невід'ємним елементом способу життя, спостерігається кращий фізичний розвиток людей. Природно, що в цих країнах спрацьовують обидві умови – і поліпшення харчування, і спортивні заняття, а також третя обставина – поліпшення медичного обслуговування.

Вплив етнокультурних умов на соціалізацію людини найбільш істотно визначається тим, що прийнято називати менталітетом (поняття, введене на початку ХХ в. Французьким ученим Л.Леві-Брюлем).

Менталітет – це глибинний духовний склад, сукупність колективних уявлень на неусвідомленому рівні, властивий етносу як великій групі людей, що сформувалася в певних природно-кліматичних та історико-культурних умовах. Менталітет етносу визначає властиві його представникам способи бачити і сприймати навколишній світ і на когнітивному, і на афективному, і

на прагматичному рівнях. Менталітет у зв'язку з цим виявляється і у властивих представникам етносу способах діяти в навколишньому світі.

Так, дослідження показали, що у народів Півночі, сформованих в специфічних природно-кліматичних умовах, образно названих Джеком Лондоном «білою мовчанкою», наголошується специфічна традиція сприйняття звуку, своєрідний етнічний звукоідеал, який впливає на особливості емоційних проявів у представників північних етносів і на поведінковому рівні.

І ще одне свідчення прояви менталітету в культурних установках, властивих представникам різних націй. Дослідження, проведене у п'яти європейських країнах наприкінці 80-х рр. ХХ ст. виявило дуже цікаву ситуацію. Серед англійців виявилось найбільше число байдужих до мистецтва і найбільше прихильників «суворих наук» – фізики та хімії. Близькими до англійців в цьому аспекті виявилися німці. А от серед французів, італійців, іспанців (народів романської групи) людей, що високо оцінюють мистецтво, набагато більше тих, для кого пріоритетні фізика і хімія.

Узагальнюючи різні дані, можна зробити висновок про те, що менталітет етносу, виявляючись в стабільних особливостях його культури, визначає головним чином глибинні підстави сприйняття і ставлення його представників до життя.

Конкретизуючи це положення, можна говорити про те, що менталітет етносу багато в чому визначає: відношення його представників до праці і специфічні традиції, пов'язані з трудовою діяльністю; уявлення про зручності побуту і домашньому затишку; ідеали красивого і некрасивого; канони сімейного щастя і взаємин членів сім'ї; норми статево-рольової поведінки, зокрема поняття про пристойність в прояві почуттів та емоцій; розуміння доброти, ввічливості, такту, стриманості тощо.

В цілому, менталітет характеризує оригінальність культури того чи іншого етносу. Як писав французький етнолог Клод Леві-Тросс:

«Оригінальність кожної з культур полягає насамперед у її власному способі вирішення проблем, перспективному розміщенні цінностей які спільні всім людям. Тільки значимість їх ніколи не буває однакою в різних культурах».

Вплив менталітету етносу дуже великий у всіх аспектах соціалізації людини. Про це свідчать наступні приклади. У процесі статево рольової соціалізації вплив менталітету здійснюється завдяки характерним для нього еталонам «мужності» і «жіночності». Вони мають на увазі певний набір рис характеру, особливостей поведінки, емоційних реакцій, установок тощо. Ці еталони відносні, тобто їх зміст не збігається в культурах різних етносів. Крайні варіанти розбіжності еталонів «мужності» і «жіночності» показала американський антрополог Маргарет Мід на прикладі трьох племен Нової Гвінеї. У арапешей обидві статі кооперативні і не агресивні, тобто фемінізовані за нормами західної культури. У мундугуморів обидві статі грубі і некооперативні, тобто маскулінізовані. У Чамбулі картина зворотна західній культурі: жінки домінантні і директивні, а чоловіки – емоційно залежні.

Великий вплив менталітету етносу на сімейну соціалізацію. Це можна проілюструвати на такому прикладі. В Узбекистані батьківська сім'я в значно більшій мірі, служить зразком для молоді – особливо в того, що стосується виховання дітей. Відмінності особливо великі в шлюбних установках. До 80% узбеків вважають згоду батьків на шлюб обов'язковою, а розлучення за наявності дітей – неприпустимим. А близько 80% естонців не вважають згоду батьків обов'язковою і 50% цілком допускають розлучення і при наявності дітей.

Вплив менталітету етносу виявляється в сфері міжособистісних відносин. Так, етнічні норми великою мірою визначають стиль спілкування молодших зі старшими, величину вікової дистанції, специфіку сприйняття ними один одного взагалі і як партнерів по спілкуванню зокрема. У Японії, наприклад, при спілкуванні людей різного віку старший практично відразу

привласнює собі форму спілкування у вигляді монологу, і молодший це приймає як само собою зрозуміле, просто слухаючи мовця.

Велику роль менталітет відіграє і у формуванні міжетнічних установок, які, зароджуючись в дитинстві, будучи досить стійкими, нерідко перетворюються на стереотипи. Менталітет етносу впливає на виховання підростаючих поколінь як щодо соціально контрольовану соціалізацію у зв'язку з тим, що включає в себе імпліцитні концепції особистості і виховання. Імпліцитні (тобто припускаються, але несформульовані) теорії особистості, властиві кожному етносу, є сукупність якихось уявлень, що несуть в собі відповіді на ряд питань. Відповіді на ці питання утворюють імпліцитну концепцію особистості (І.С.Кон).

Від імпліцитних концепції особистості і виховання багато в чому залежить можливість збалансованості адаптації та відокремлення людини в національній спільності, тобто те, наскільки він може стати жертвою соціалізації. Відповідно до імпліцитних концепцій особистості та виховання етнічна спільнота визнає або не визнає ті чи інші типи людей, а також визначає ставлення до них оточуючих .

Тема 6. Мезофактори соціалізації особистості

Регіональна соціалізації особистості. Соціалізація особистості в освітніх організаціях. Місце і роль суспільних організація о соціалізації особистості. Особистість в суспільстві: детермінанти соціального розвитку. Субкультура як альтернативна форма соціалізації особистості.

Соціалізація дітей молодшого шкільного віку. У структурі процесу шкільної соціалізації можна вирізнити такі три головних її етапи: початкову, базову та після базову. Вони є співвідносними з віковими та освітніми рівнями, хоча й не завжди і не в усіх відношеннях збігаються з ними.

Етапи шкільної соціалізації є хронологічно послідовними складовими цілісного і багатовимірного педагогічного процесу. Його метою є забезпечення базових особистісних підвалин життєвої готовності, соціальної компетентності та адекватності молодій людині. Ця мета утворює спільний наскрізний зміст етапів шкільної соціалізації і є внутрішньою підставою їх послідовного смислового взаємозв'язку та наступності.

До початку шкільної соціалізації є її дошкільна фаза, яка збігається з часом соціалізації дитини у сім'ї та дошкільних закладах, які є провідними агентами соціалізації у цей час. Цей етап соціалізації дитини можна позначити як період соціальної гри. На цьому відтинку життєвого шляху дитини і школа повинна перебирати на себе відповідальні педагогічні завдання. Це виявляється дедалі необхіднішим, оскільки школа має турбуватися про педагогічну якість первинної соціалізації своїх майбутніх учнів. В сучасному суспільстві саме школа з дедалі більшою відповідальністю має братися за розв'язання цих питань. З цією метою школа піклується про педагогічну просвіту і розвиток педагогічної культури батьків та інших агентів первинної соціалізації.

Початковий етап власне шкільної соціалізації розпочинається з моменту вступу-прийняття дитини до школи. Його можна позначити як початок соціального навчання. Педагогічним завданням шкільної соціалізації на цьому етапі є утвердження, коригування та розвиток базової системи життєвих відносин та орієнтацій, чуттєвості, інтелекту та волі, формування нахилів та вподобань, соціальних інстинктів та пристрастей, утвердження соціальної форми сприйняття, переживання, усвідомлення та задоволення потреб та інтересів.

Молодший шкільний вік називають вершиною дитинства. Дитина зберігає багато дитячих якостей – легковажність, наївність, погляд на дорослого з низу в гору. Але вона вже починає дитячу безпосередність в поведінці, у неї з'являється інша логіка мислення. Вчення для неї – значуща діяльність. У школі вона набуває не тільки нові знання та вміння, а й певний

соціальний статус. Змінюються інтереси, цінності дитини, весь уклад його життя.

Молодший шкільний вік – початок шкільного життя. Вступаючи в нього, дитина набуває внутрішню позицію школяра, навчальну мотивацію. Навчальна діяльність стає для неї провідною. Протягом цього періоду у дитини розвивається теоретичне мислення, вона отримує нові знання, вміння. Навички – створюють необхідну базу для всього свого подальшого навчання. Але значення навчальної діяльності на цьому не вичерпується, від її результативності безпосередньо залежить розвиток особистості молодшого школяра. Шкільна успішність є важливим критерієм оцінки дитини як особистості з боку дорослих і однолітків. Статус відмінника або невстигаючого відбивається на самооцінці дитини, її самоповазі і самоприйнятті. Успішна навчання, усвідомлення своїх здібностей і вмінь якісно виконувати будь-які завдання призводить до становлення почуття компетентності. Якщо почуття компетентності у навчальній діяльності не формується, у дитини знижується самооцінка і виникає відчуття неповноцінності.

Криза 7 років. Незалежно від того, коли дитина пішла до школи, у 6 чи 7 років, вона в якийсь момент свого розвитку проходить через кризу. Як і кожна криза, криза 7 років не жорстко пов'язана з об'єктивним зміною ситуації. Важливо як дитина переживає ту систему відносин, в яку вона включена. Будь-то стабільні відносини, або ні.

Зміна самосвідомості призводить до переоцінки цінностей. Те, що було значуще раніше, стає другорядним. Старі інтереси, мотиви втрачають свою спонукальну силу, на зміну їм приходять нові. Все, що має відношення до навчальної діяльності (в першу чергу позначки) виявляється цінним, те, що пов'язано з грою – менш важливим. Маленький школяр із захопленням грає, і грати буде ще довго, але гра перестає бути основним змістом його життя.

У кризовий період відбуваються глибокі зміни в плані переживань. Ланцюг невдач чи успіхів призводить до формування стійкого комплексу – почуття меншовартості. Приниження, ображеного самолюбства чи почуття власної значущості, компетентності, винятковості. Звичайно, надалі вони можуть змінюватися, навіть зникати у міру накопичення іншого роду. Але деякі будуть фіксуватися в структурі особистості і впливати на розвиток самооцінки дитини, її рівня домагань.

Чисто кризовим проявом зовнішнього і внутрішнього життя дітей зазвичай стає кривляння, манірність, штучна натягнутість поведінки. Ці зовнішні особливості так само, як і схильність до капризів, конфліктів, починають зникати, коли дитина виходить з кризи і вступає в новий вік

Розвиток психічних функцій. Мислення. Домінуючою функцією в молодшому шкільному віці стає мислення. Завдяки цьому інтенсивно розвиваються, перебудовуються самі розумові процеси і, з іншого боку від інтелекту залежить розвиток інших психічних функцій. Шкільне навчання будується таким чином, що словесно-логічне мислення отримує переважний розвиток. Якщо в перші 2 роки навчання діти багато працюють з наочними зразками, то в наступних класах обсяг такого роду занять скорочується. Наприкінці молодшого шкільного віку виявляються індивідуальні відмінності: серед дітей виділяються групи «теоретиків», які вирішують навчальні завдання в словесному плані, «практиків», яким потрібна опора на наочність, і «художників» з яскравим образним мисленням.

Сприйняття. На початку молодшого шкільного віку сприйняття не достатньо розвинене. Через це дитина іноді плутає схожі по написанню букви і цифри (наприклад 9 і 6).

Пам'ять. Розвивається в двох напрямках: довільності і свідомості. Діти мимоволі запам'ятовують навчальний матеріал, який викликає у них інтерес, піднесений в ігровій формі, пов'язаний з яскравою наочністю. Але, на відміну від дошкільнят вони здатні цілеспрямовано, осмислено запам'ятовувати матеріал, їм не цікавий. Молодші школярі мають гарну

механічною пам'ять. Багато механічно заучують учбові тексти, що приводить до значних труднощів в середніх класах. Удосконалення смислової пам'яті в цьому віці дає можливість освоїти широке коло способів запам'ятовування. Коли дитина осмислює навчальний матеріал, розуміє його, вона його одночасно і запам'ятовує.

Увага. Без достатньої сформованості цієї функції процес навчання неможливий. У навчальній діяльності розвивається довільна увага дитини. Різні діти уважні по-різному, ці властивості розвиваються не однаковою мірою, створюючи індивідуальні варіанти. Пізнавальна активність дитини, спрямована на обстеження навколишнього світу. Якщо шести-семирічна дитина зайнята важливою для неї грою, то вона, не відволікаючись, може грати дві, а то і три години. Так само довго вона може бути зосереджена і на продуктивній діяльності (малюванні, конструюванні, виготовленні значимих для неї виробів). Однак такі результати зосередження уваги – наслідок інтересу до того, чим зайнята дитина. Вона буде нудитися, відволікатися і почувати себе зовсім нещасливою, якщо треба бути уважною у тій діяльності, яка їй байдужа або зовсім не подобається.

Уява. У молодшому шкільному віці дитина у своїй уяві вже може створювати найрізноманітніші ситуації. Формуючись в ігрових заміщених одних предметів іншими, уява переходить і в інші види діяльності. Дитина, зазнаючи труднощі в реальному житті, сприймаючи свою особисту ситуацію як безвихідну, може створити уявний світ.

Розвиток особистості. Розвиток особистості, що почався в дошкільному дитинстві пов'язаний із становленням самосвідомості, продовжується в молодшому шкільному віці. Але молодший школяр знаходиться в інших умовах – він включений в суспільно значиму навчальну діяльність, результати якої високо або низько оцінюються близькими, дорослими. Від шкільної успішності, оцінки дитини безпосередньо залежить в цей період розвиток його особистості.

У віці семи-одинадцяти років дитина починає розуміти, що вона представляє собою якусь індивідуальність, яка, безумовно, піддається соціальним впливам. Вона знає, що зобов'язана вчитися і в процесі навчання змінювати себе, привласнюючи колективні знаки (мова, цифри, ноти та ін.), колективні поняття, знання та ідеї, які існують в суспільстві, систему соціальних очікувань щодо поведінки і ціннісних орієнтації. У той же час знає, що відрізняється від інших і переживає свою унікальність, свою «замість», прагнучи утвердити себе серед дорослих і однолітків.

Прагнення до самоствердження стимулює дитину до нормативного поведіння, до того, щоб дорослі підтвердили її гідність. Однак прагнення до самоствердження в тому випадку, якщо дитина не здатна або не може виконувати те, що від неї очікують, може стати причиною її нестримних капризів. Проте, в цілому, домагання на визнання її близьких, однолітків, і вчителів спонукає дитину до розвитку довільності, цілеспрямованості, навичок самоконтролю і самооцінки.

Дитина в молодшому шкільному віці оволодіває своєю поведінкою. Все це пов'язано з тим, що молодший школяр більш точно осягає норми, вироблені суспільством. Ці норми визначають поведінку людини і характер її взаємовідносин з іншими людьми. Молодші школярі поступово оволодівають своєю поведінкою. Починаючи вже більш стримано виражати свої емоції-незадоволення, роздратування, заздрість. У цьому віці розвиваються вищі почуття: естетичні, соціальні. Особливу роль відіграє формування соціальних почуттів: почуття товариства, відповідальності, співчуття до навколишніх, обурення при несправедливості тощо.

Статева ідентифікація. Молодший школяр уже знає про свою приналежність до тієї чи іншої статі. Він уже розуміє, що це незворотно, і прагне утвердити себе як хлопчик чи дівчинка. Хлопчик знає, що він повинен бути сміливим, не плакати, поступатися дорогу всім дорослим і дівчаткам. Хлопчик придивляється до чоловічих професій. Він знає, що таке чоловіча робота. Сам намагається щось відпиляти, щось забити. Дуже пишається, коли

ці його старання помічені і схвалені. Хлопчики намагаються вести себе, як властиве чоловікам. Дівчинка знає, що вона повинна бути привітною, доброю, жіночною, не битися, не плюватися, не лазити по огорожах. Вона долучається до домашньої роботи. Коли її хвалять за те, що вона рукодільниця і господиня, вона спалахує від задоволення і збентеження. Дівчата прагнуть уподібнитися жінкам.

У класі дівчатка і хлопчики при спілкуванні один з одним не забувають про те, що вони протилежні: коли вчитель садить хлопчика і дівчинку за одну парту, діти соромляться, особливо якщо навколишні однолітки реагують на цю обставину. У безпосередньому спілкуванні у дітей можна спостерігати певне дистанціювання у зв'язку з тим, що вони «хлопчики» і «дівчатка». Проте молодший шкільний вік є відносно спокійним у плані вираженої фіксації на статево рольових відносинах.

Особливий, прихований вплив на статево-їдентифікацію дитини молодшого шкільного віку починає надавати мовний простір рідної мови, в якому міститься нескінченне число значень і смислів, що визначає формування психологічних установок на статево-їдентифікацію.

Психологічний час особистості. Судження дитини молодшого шкільного віку про своє минуле, сьогодення і майбутнє ще досить примітивні. Зазвичай реально дитина цього віку живе сьогоденним днем і найближчим майбутнім. Далеке майбутнє для молодшого школяра загалом абстрактно, хоча, коли йому малюють райдужну картину його майбутніх успіхів, він сяє від задоволення.

Особисте минуле має для молодших школярів має подвійне значення. По-перше, дитина вже має свої власні спогади. Образи його пам'яті яскраві і емоційні. Пам'ять зберігає зорові уявлення, які відтворюються у вигляді узагальнених спогадів, трансформуються в цьому віці за рахунок збагачення дитини життєвим досвідом і символічною культурою мови. Дитина любить "повертатися" в дитинство і заново переживати дорогі йому історії. Ці історії сьогодні приносять їй задоволення і доставляють відкриту радість. Від

поганих спогадів, як правило, дитина прагне звільнитися. По-друге, в період адаптації до школи в першому і другому класах багато дітей висловлюють щире співчуття про те, що стали старшими. Ці діти хотіли б повернутися в минуле, в своє дошкільне дитинство без обтяжуючих й стомлюючих їх зобов'язань вчитися і вчитися. Бажання стати маленькими і не ходити до школи може бути в учнів і в третьому, четвертому класах. У цьому випадку дитина потребує психологічного супроводу і підтримки.

Розвиток почуттів. Нові грані почуттів дитини молодшого шкільного віку розвиваються, перш за все, всередині навчальної діяльності та з приводу навчальної діяльності. Звичайно, всі ті почуття, які з'явилися у неї в дошкільному віці, продовжують залишатися і поглиблюватися в повсякденних стосунках з коханими близькими дорослими. Однак соціальний простір розширився – дитина постійно спілкується з учителем та однокласниками за законами чітко сформульованих правил.

Дуже важливим також є ще одне значуще для розвиненої особистості почуття – співпереживання іншому. Співпереживання – це переживання чого-небудь разом з іншим (іншими), поділ чийхось переживань по відношенню до того, кому співпереживають. Розвинена здатність до співпереживання включає в себе весь діапазон цього стану: по-перше, це співчуття (жалість, порушувана нещастям іншої людини, чуйне, співчутливе ставлення до переживань, нещастя іншого), по-друге, це співрадість (переживання почуття задоволення радістю і успіхом іншого).

Співпереживанню дитина навчається через механізм наслідування. Співпереживанню дитина навчається через наслідування зовнішніми проявами цього стану людини і через наслідування вчинків, супутнім співпереживання. Наслідування дій співпереживання, які проявляють дорослі по відношенню один до одного, до дітей, тварин, приводить дитину до того, що вона навчається виявляти всю зовнішню атрибутику співпереживання і дійсно здатна відчувати короткі припливи стану співпереживання до інших. Почуття, які виникають в дитини по відношенню до інших людей, легко

переносяться нею на персонажів казок, оповідань, віршів. Найбільш яскраве співпереживання проявляється при слуханні казок та оповідань, коли мова йде про конкретного персонажа.

Співпереживання як дуже важлива соціально значуща якість може отримати свій особливий розвиток через наслідування поведінки вчителя з дітьми з приводу їх неуспіху і успіху. Якщо вчитель, оцінюючи знання дитини, повідомляє їй про неуспіх і при цьому співчуває їй, засмучується разом з нею, то саме так будуть вести себе в подальшому і діти

Виховання молодшого школяра в іграх. Зміна ролі гри в молодшому шкільному дитинстві в порівнянні з раннім віком пов'язано, зокрема, з тим, що в ці роки вона починає служити засобом формування і розвитку в дитини багатьох корисних особистісних якостей, в першу чергу тих, які в силу обмеженості вікових можливостей дітей не можуть активно формуватися в інших більш «дорослих» видах діяльності. Гра в цьому випадку виступає як підготовчий етап розвитку дитини, як початок або проба у вихованні важливих особистісних властивостей і як перехідний момент до включення дитини в сильніші та ефективні з виховної точки зору види діяльності: вчення, спілкування і працю.

Ще одна виховна функція ігор полягає в тому, що вони служать засобом задоволення різноманітних потреб дитини та розвитку його мотиваційної сфери. У грі виявляються і закріплюються нові інтереси, нові мотиви діяльності дитини.

Переходи між трудовою та ігровою діяльністю досить умовні, так як один вид діяльності може перейти в інший і навпаки. Якщо, наприклад, деякі якості особистості дитина добре виявляє у вченні, спілкуванні і праці, то на базі цих якостей можна будувати, створювати нові, більш складні ігрові ситуації, що просуває його розвиток вперед. Іноді елементи гри корисно вносити в саме вчення, спілкування і працю використовувати гру для виховання.

Особливості спілкування дітей молодшого шкільного віку. Школа пред'являє до дитини нові вимоги щодо мовного розвитку: при відповіді на уроці мова повинна бути грамотною, короткою, чіткою на думку, виразною; при спілкуванні мовні побудови повинні відповідати сформованим в культурі очікування. Спілкування стає особливою школою соціальних відносин. Дитина поки несвідомо відкриває для себе існування різних стилів спілкування. Також несвідомо вона пробує ці стилі, виходячи зі своїх власних вольових можливостей і певної соціальної сміливості.

Успіхи дитини в освоєнні норм життя в нових умовах підтримуються, насамперед, у родині і формують у неї потребу не тільки в колишніх формах відносин, але і в навчальній діяльності. Дитина хоче, щоб люди відчували до неї подяку, визнавали і цінували її добрий вчинок. Вона відчуває потребу звернення до дорослих за оцінкою результатів своєї діяльності і досягнень. У цьому випадку дуже важливо підтримувати дитину самим батькам.

Характерна риса взаємин молодших школярів полягає в тому, що їхня дружба заснована, як правило, на спільності зовнішніх життєвих обставин і випадкових інтересів (діти сидять за однією партою, живуть в одному будинку, цікавляться певною літературою тощо)

На перших етапах орієнтації в новому колективі у частини дітей проявляються, загалом, не властиві їм риси характеру (сором'язливість, розв'язаність). Але у міру встановлення взаємовідносин з іншими дітьми кожен школяр виявляє свої справжні індивідуальні особливості. Молодший школяр приступає до засвоєння людського досвіду, представленого у формі наукових знань. Також молодший шкільний період характеризується подальшим вдосконаленням вищої нервової діяльності, кістково-м'язового апарату, розвитком психічних функцій. Молодший шкільний період займає особливе місце в психології ще й тому, що цей "період навчання в школі є якісно новим етапом психологічного розвитку людини. Адже в цей час психічний розвиток здійснюється головним чином у процесі навчальної діяльності і, отже, визначається ступенем включеності в нього самого

школяра. Навчальна діяльність, ставши ведучою, ставить свій ряд вимог до молодшого школяра. Ритм шкільного життя сприяє розвитку необхідних для успішного навчання навичок і вмінь. Школяр тепер сам повинен розподіляти свій час, спілкується з великою кількістю дітей.

Результат вирішення цих нових, які постали перед ним завдань, має великий вплив на подальше життя школяра. Події, що відбуваються з молодшим школярем у школі, позначаються на її подальшому особистісному розвитку. Цей відрізок життя має високу значимість, що і визначає актуальність даної роботи.

Соціалізація підлітків. Особистість підлітка – доволі складний феномен. Важливими соціально-психологічними новоутвореннями підліткового віку є особистісне самоутвердження, дорослість, потреба у спілкуванні, інтенсифікація контактів, перегляд попередніх переконань та уявлень, формування нового світогляду, засвоєння цінностей і норм підліткового середовища тощо.

У різноманітних міжособистісних стосунках підліток намагається з'ясувати, як до нього ставляться інші. У ставленні до батьків виявляє ознаки емансипації (відстоювання своєї точки зору тощо). У старшому підлітковому віці він виходить на спілкування із суспільством, внаслідок чого з'являються авторитети, які підліток знаходить не тільки в середовищі безпосередньої взаємодії, а й у ЗМІ, тощо.

Надходження у кров гормонів, що виробляються органами внутрішньої секреції, викликають у підлітків то загострене, то послаблене сприймання навколишнього світу, спад чи піднесення працездатності й енергії, що супроводжується перепадами настрою, надмірними переживаннями. Внутрішній світ підлітка, постійно ускладнюючись, вимагає інтимності та відмежування від будь-яких, іноді навіть доброзичливих, зовнішніх впливів. Перебування наодинці зі своїми проблемами може сприяти як зміцненню його самостійності, так і виникненню певної відчуженості. В цей період виникають статеві потяги і пов'язані з ними нові переживання. До того ж

змінюється стан деяких нервових центрів, що робить для нього значущою інформацію сексуального характеру. Це спонукає розвиток потреби у визнанні себе представниками протилежної статі. У класі з'являються закохані пари, культивуються дружні стосунки.

Для дослідження соціалізації особистості підлітка значний інтерес становлять характерні для підліткового віку явища акселерації та інфантилізму. **Акселерація** (лат. *acceleratio* – прискорення) – прискорений соматичний розвиток і фізіологічне дозрівання підлітка, що виявляється у збільшенні маси тіла, ранніх термінах статевого дозрівання. Ці особливості нерідко породжують різноманітні психологічні колізії – смислові бар'єри, конфлікти, афективні форми поведінки тощо. **Інфантилізм** (лат. *infantilis* – дитячий) – збереження в психіці й поведінці підлітка особливостей, притаманних дитячому віку. Такий підліток вирізняється незрілою емоційно-вольовою сферою, що проявляється у несаможитності рішень і вчинків, почутті незахищеності, заниженій критичності щодо себе тощо. Посилюють інфантилізм не лише різні аномалії діяльності мозку та залоз внутрішньої секреції, а й недоліки освіти та виховання. Йдеться про такі стилі впливу дорослих на підлітків, як диктат, опіка та вседозволеність. Намагання батьків нав'язати дітям свою думку, віддалити від товариства однолітків, в усьому потурати може призвести до негативних наслідків – затримки у формуванні не тільки рухових умінь та навичок, недостатньої фізичної сили, а й до невміння спілкуватися, стримувати свої емоції, бажання. Цілком можлива поява й іншої проблеми: тяжіння до молодших, якими можна керувати і серед яких легше маскувати свою неспроможність.

У зв'язку з нерівномірним прискоренням росту, непропорційним розвитком кісток і м'язів у підлітків настає тимчасова дисгармонія в координації рухів, що викликає серйозні емоційні переживання, адже їм хочеться подобатися собі та іншим, мати привабливу зовнішність. Важливою умовою самосвідомості підлітка є самооцінка своєї зовнішності. Необразливий на перший погляд жарт на його адресу може спричинити або

гострий конфлікт, або глибокі переживання. Підлітки, які за своїми фізичними особливостями виділяються серед однолітків, більше схильні до несприятливого впливу соціально-психологічного середовища, що сприяє формуванню негативної “Я-концепції”, залежності від оточення чи боротьби з ним.

Важливим соціально-психологічним новоутворенням підліткового віку є **дорослість**. Виявляється вона як новий рівень домагань, що прогнозує майбутній стан, якого підліток фактично ще не досяг. Це породжує типові вікові конфлікти та їх відображення в самосвідомості підлітка. Почуття дорослості вступає у суперечність з реальним статусом у сім'ї та школі, що провокує негативні форми самоутвердження: якщо підліток неспроможний проявити себе і довести іншим свою дорослість загально визнаними соціально-моральними нормами і схвалюваними способами, він намагається робити це будь-яким шляхом, іноді не вдаючись до аморальних чи асоціальних вчинків, манер спілкування.

У підлітковому віці втрачають свою актуальність стосунки з батьками, вчителями, а найважливішими стають стосунки з однолітками. Так виявляються глибинні потреби підлітків у розгортанні соціально-моральних зв'язків. У спілкуванні з ровесниками у них формується не лише перше, серйозніше, порівняно з ранніми віковими зв'язками, товариство, в якому вони отримують підтримку і можуть досягти самовираження, а й реалізується потреба в суспільному визнанні їх соціальної значущості. Стосунки з однолітками психологічно зорієнтовані на майбутні взаємини в дорослому товаристві, є однією з форм засвоєння його норм. Наштовхуючись на байдужість, роздратування дорослих, підлітки змушені розширювати свої контакти з ровесниками, інтенсивно формувати свій соціум, жорсткі закони якого часто стають своєрідним протестом проти дорослої спільноти.

Потреба в соціальних контактах і є передумовою створення численних підліткових угруповань. Неусвідомлювана мета взаємин з однолітками полягає в намаганні підлітка соціально актуалізуватися, не залишитися

непоміченим, звернути на себе увагу. Кожен із них по-своєму інтегрується в суспільство. Це може виявлятися в індиферентній, активній чи напруженій поведінці. У свідомості сучасних підлітків, які здебільшого орієнтуються у соціальних контактах на дорослих, домінують не школа, не навчання, не відпочинок, а товариство та суспільство. Вони мотиваційно готові до засвоєння норм і цінностей суспільства, виявляючи водночас недостатню здатність до самореалізації.

Потреба підлітка досягти у своєму розвитку рівня, на якому перебуває суспільство, зумовлює зміну його ставлення до оточення. Однак цю потребу та її реалізацію відмежовує грань, що визначається соціально закріпленими позиціями дитинства і дорослого світу. Ця “зона відчуження” проявляється в агресивності й страху підлітків, в роздратуванні й тривозі дорослих. Чим гірші стосунки підлітка з дорослими, тим частіше він звертається до однолітків і більше від них залежить.

Значну роль у становленні та особистісному самовизначенні підлітків відіграють референтні групи як інститути соціалізації. **Референтна** (лат. *refero* – повідомляю) група – реальна чи умовна соціальна спільність, з якою індивід співвідносить себе як з еталоном, орієнтуючись у своїх вчинках і самооцінці на її норми та цінності.

Ціннісні орієнтації референтної групи значною мірою визначають соціально-психологічне обличчя підлітка. Наскільки група реалізує себе як єдина площина соціально-психологічного досвіду, в якій підліток може себе виявити, настільки вона є формуючою силою його соціалізації.

Нині соціалізація підлітка характеризується прискореним його фізичним, статевим дозріванням, що вказує на необхідність зниження початкової межі юнацького віку, а необхідність подовження періоду навчання дещо відстрочує настання соціальної зрілості, тим самим розширюючи межі підліткового віку, створюючи передумови для виникнення і збереження інфантилізму, соціальної, моральної та громадянської несамостійності.

Останніми роками помітно змінилася і система духовних цінностей підлітків. У їх свідомості, моральних орієнтирах чітко проглядаються як елементи оновлення духовних сфер особистості на основі оволодіння загальнолюдськими цінностями, так і негативні тенденції, що існують у суспільстві. Очевидним у соціалізації сучасного підлітка є процес відторгнення міфологізованих цінностей минулої соціальної епохи і формування якісно оновленої свідомості.

Зміни ціннісних орієнтацій підлітків зумовлені трансформацією політичної, економічної систем, соціально-психологічної ситуації в суспільстві. їм властиві спрямованість у майбутнє, стурбованість соціальними проблемами (війни і миру, екології тощо), пошук свого “Я”, а також “вакуум” віри, пасивність, дефіцит духовних контактів, гуманістичних начал особистості. Тому важливо уберегти їх від соціальної фрустрації, сприяти зростанню. Інакше вони сконцентрують у собі соціально-психологічні характеристики “маргіналів”, що створюватимуть їм труднощі при інтеграції в соціальні інститути та соціальні відносини.

У взаєминах між дорослими й підлітками з точки зору української культури та етнопсихології домінує традиція передавати соціально-психологічний досвід від старших до молодших. Однак сучасні підлітки вибірково ставляться до цінностей історичної спадщини, вносять елементи новизни в соціальне життя, чим збагачують соціум. Соціально-психологічною особливістю сьогодення стали більш гнучкі, рухливі, рівноправні стосунки батьків і дітей. Підлітки намагаються автономно вирішувати свої справи, менше радяться з дорослими. Суттєвою є розбіжність у сприйнятті одного покоління іншим: дорослим здається, що діти недооцінюють їх і переоцінюють себе, а підлітки нарікають на нерозуміння, несправедливість дорослих. Це засвідчує таку тенденцію в соціалізації: чим більше відбувається за одиницю часу соціально значущих змін, тим помітнішими стають розбіжності між поколіннями, тим складнішими є механізми передавання культури від старших до молодших,

тим більш вибірковою є позиція підлітків до соціальної та культурної спадщини. Водночас помилково розглядати старше покоління тільки як носія всього позитивного, а молодше – негативного чи навпаки. Межу між старим і новим, між прогресивним і регресивним слід шукати не між поколіннями, а між передовими і відсталими їх представниками.

Потрапляючи в інноваційну систему соціалізації, в інші умови становлення й виховання, що вимагає високої адаптивності, готовності сприймати і засвоювати багато стереотипів і уявлень, які можуть суперечити засвоєним раніше, він може розгубитися, виявитись нездатним самотійно усе осмислити. За відсутності кваліфікованої допомоги це може спричинити його девіантну (лат. *deviatio* – відхилення) поведінку.

Багато соціально-психологічних рис “маргінальної людини” породжено розмитістю і двоякістю норм і стереотипів поведінки. Така ситуація (підліток потрапляє в нову систему соціалізації) може виникнути, наприклад, коли школяр із села переїздить до міста або переходить з одного інституту соціалізації в інший (із сім’ї в школу, із школи в коледж, університет). “Свобода міста” часто обертається для підлітка з сільської місцевості дискомфортом, самотністю. І чим більшим є місто, тим частішою є ця тенденція. Це зобов’язує вихователя допомогти вихідцю з села адаптуватися до нових умов, а мешканцю міста певною мірою прилучитися до сільських стереотипів, ритуалів, уявлень. Процес такої адаптації пов’язаний із втратою деяких індивідуальних властивостей з обох боків.

Підліткам властива акцентуація характеру (поняття запроваджене німецьким психіатром і психологом Карлом Леонгардом (1904–1988)). **Акцентуація** (лат. *accentuatio* – наголошую) характеру (грец. – риса, особливість) – надмірне вираження окремих рис характеру та їх поєднань, що є крайніми варіантами норми.

Оформляючись до підліткового віку, більшість із них пізніше згладжується, компенсується. Залежно від ступеня вираження розрізняють явні і приховані акцентуації характеру, які можуть переходити одна в одну

під впливом різних чинників – особливостей сімейного виховання, соціального середовища та ін. За складних психогенних ситуацій, які тривалий час впливають на “слабку ланку” характеру, вони можуть спричинити неврози, психопатії. Отже, підлітковий вік – це пора специфічних психологічних контрастів, що характеризують як внутрішній світ індивіда, так і сферу його міжособистісних стосунків.

Соціалізація старшокласників. У ранній юності на основі прагнення до автономії формується структура самосвідомості, яка дає змогу оцінювати свої здібності, особистісні якості та займатися самовдосконаленням. Посилення інтересу до своєї особистості у цей період є умовою цілеспрямованої самоосвіти та самовиховання. Для старшокласників провідним центром розвитку стає особистісне самовизначення, а центром життєвої ситуації, навколо якого починають обертатись уся їх діяльність та інтереси, вибір життєвого шляху.

Високого ступеня зрілості, диференціації та стабільності досягає моральна свідомість, яка характеризується переходом на конвенціональний рівень: старшокласники починають усвідомлювати морально-етичні проблеми, над якими задумуються дорослі, їх моральне самовизначення опосередковане не тільки процесами пізнання, а міжособистісними відносинами, виникненням інтимних стосунків з особами протилежної статі.

Соціально-психологічна специфіка юності полягає в тому, що саме в ці роки розгортається активний процес набуття досвіду спілкування, становлення світогляду, завершується формування соціальних установок, їх когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів. І хоча погляди старшокласників не завжди правильні, зате вони часто вирізняються стійкістю та послідовністю.

У ранній юності вже не такими гострими є міжособистісні конфлікти, менше проявляється негативізм у ставленні до інших, поліпшується фізичне й емоційне самопочуття, підвищується комунікабельність, знижується рівень тривожності, нормалізується самооцінка. У спілкуванні простежується

яскраво виражена статево-рольова диференціація, яка межує з інфантильно-рольовою негнучкістю. Бувають випадки загостреного відчуття самотності.

Соціалізуючись, старшокласник розвиває свій світогляд, самосвідомість, ставлення до дійсності, характер, особистісні та комунікативні якості, психічні процеси, накопичує соціально-психологічний досвід, набуває самостійності, впевненості у собі, стійкості до стресів тощо. Діяльність його як суб'єкта навчання наділена якісно іншим змістом, ніж у середніх класах, адже поряд із внутрішніми пізнавальними мотивами засвоєння знань з предметів, що мають особистісну смислову цінність, у старшокласника з'являються соціальні та особистісні зовнішні мотиви, передусім мотиви досягнення. Поряд з навчанням провідною стає особлива діяльність із встановлення інтимно-особистісних стосунків – діяльність спілкування. Побудовані на основі певних морально-етичних вимог і соціальних норм взаємини роблять міжособистісне спілкування старшокласників діяльністю, всередині якої формуються спільні погляди на життя, на майбутнє.

У старшому шкільному віці триває розвиток особливого виду діяльності – спілкування, основним партнером у якому є ровесник або значущий друг. У контексті соціалізації спілкування постає як засвоєння старшокласником соціокультурних цінностей під час навчання і як його самореалізація у процесі соціальної взаємодії з учителями, однокласниками та іншими людьми. Старший шкільний вік особливо загострює проблему спілкування, і саме в цей час помітною є тенденція до задоволення потреби у спілкуванні на всіх рівнях, інтенсивність якої може бути настільки високою, що стає центром життєвих прагнень юнацтва.

Важливою соціально-психологічною особливістю цього періоду є розвиток соціальної компетентності як основної складової здатності старшокласника в процесі спілкування та взаємодії знаходити нових друзів і зберігати давніх. Цей розвиток базується частково на здатності старшокласників до соціального порівняння, що дає змогу виявити й оцінити характерні риси інших. Спираючись на ці оцінки, юнаки та дівчата обирають

друзів і визначають своє ставлення до різних груп і компаній, які становлять оточення їх ровесників. Вони також шукають друзів за принципом схожості, заміщуючи їх кількістю якістю дружби з ровесниками, що поділяють їх погляди і цінності. При цьому інтимність стає обов'язковим атрибутом дружби з ровесником однієї статі.

Значна роль у теорії соціалізації належить розвитку і примноженню контактів старшокласника з іншими людьми в умовах суспільно значущої спільної діяльності. Йдеться про **провідну референтну групу** в житті старшокласників, у якій міжособистісні стосунки зумовлюються змістом спільної діяльності. Саме в групі виникає найсприятливіша ситуація для їх соціалізації: вона пов'язує суспільство й учня, презентуючи загальнолюдські цінності в емоційно закріпленій формі. Спільна групова діяльність передбачає систему взаємодії між однокласниками, між конкретним старшокласником та класом як спільним суб'єктом, умовою і засобом формування якого є спілкування. Група найбільше сприяє встановленню комунікативних відносин між індивідами, створює для них можливості особистісного росту й ефективної спільної діяльності, є засобом розширення соціальних контактів старшокласників та їх успішної соціальної адаптації.

Успішна соціалізація учнів у школі без успішної соціалізації в сім'ї неможлива. Тісна взаємодія цих інститутів у процесі соціалізації завжди дає позитивний ефект. Труднощі соціалізації старшокласників у сім'ї виникають через те, що в міру дозрівання їх погляди і розуміння суспільних подій змінюються, часто не збігаючись із батьківськими. За звичних для ранньої юності швидких особистісних змін вірогідність розходжень у поглядах старшокласників та батьків різко зростає порівняно з попередніми періодами розвитку.

Якщо при цьому вони настановлюються на протипагу батьків, то це може призвести до конфліктів, що породжує проблему перегляду батьками своїх ролей. За таких умов важливо, щоб батьки діяли стосовно дітей спільно, оскільки тісний зв'язок дитини з одним із батьків і “виключення” іншого

призводять до того, що “виключений” перестає бути посередником соціалізації та авторитетною фігурою.

Найчастіше проблеми соціалізації виникають у неповних сім'ях. Зумовлені вони тим, що старшокласник у процесі особистісного самовизначення може розкритикувати батьківський авторитет. Слід враховувати і те, що реакція старшокласників на ровесників зумовлюється звичаями і традиціями культури, тісно пов'язаними з економічним статусом, професією, етнічною та релігійною належністю їх батьків тощо. Виникає неминуча суперечність у поглядах на світ, яких дотримується сім'я та ровесники: багато старшокласників, які проживають у містах, змушені вибирати між культурою ровесників, які понад усе ставлять, наприклад, меркантильні інтереси, і цінностями батьків, які підкреслюють важливість праці в самоутвердженні людини. Старшокласники, котрі перебувають на стадії особистісного самовизначення, схильні або різко розмежовувати світи ровесників і батьків, або наслідувати групу однолітків своєю поведінкою, манерою вдягатися, говорити тощо.

У структурі соціалізації старшокласників проміжною ланкою, яка регулює відповідність між їх поведінкою, діями, інтересами, потребами та інтересами суспільства, є цінності. Виходячи з цього, соціально-психологічним феноменом старшого шкільного віку можна вважати вибір особистісних цінностей та індивідуальної лінії поведінки.

Цінність – феномен, який має для людини велике значення і відповідає її актуальним потребам та ідеалам; опосередковане культурою поняття, яке є еталоном належного у досягненні потреб. Значною мірою зміст юнацьких цінностей залежить від культурного контексту й історичного періоду. Соціальні події, що відбуваються в світі й країні, змушують юнаків і дівчат самостійно робити вибір, особисто орієнтуватись у всьому. Порівняно з минулими поколіннями сучасні старшокласники раціональніше сприймають життя, більш самостійні.

Різні соціально-психологічні чинники (матеріальні умови життєдіяльності, індивідуально-типові риси особистості, нахили, здібності, комунікативні вміння, якість навчально-виховного впливу школи, сім'ї, інших інститутів соціалізації) впливають на процес формування ціннісних орієнтацій.

Ціннісні орієнтації – спрямованість інтересів і потреб особистості на певну ієрархію життєвих цінностей, схильність надавати перевагу одним цінностям і заперечувати інші, спосіб диференціації особистісних об'єктів і явищ за їх особистісною значущістю.

У старшокласників вони набувають стійких мотивів спілкування і діяльності, трансформуючись у переконання. Отже, рівень розвитку суспільства зумовлює кількісний і якісний зміст потреб, соціальну і моральну цінність яких визначає спрямованість, що сприяє вияву ціннісних орієнтацій. Ефективну соціалізацію можна розглядати і як процес набуття, засвоєння і формування найбільш сприятливих для розвитку суспільства й особистості цінностей старшокласника.

Основним новоутворенням ранньої юності є особистісне самовизначення, від якого залежать усі інші види самовизначення юнаків і дівчат. **Самовизначення** – усвідомлений вибір особистістю позиції у певній життєвій ситуації, підкреслене ставлення до чогось чи когось.

Визначальну роль в особистісному самовизначенні старшокласника відіграє **самосвідомість**, що є основою ставлення особистості до себе та взаємодії з іншими людьми. До основних соціально-психологічних детермінантів особистісного самовизначення юнаків і дівчат, що мають смислове значення, належать: значущість проблем, що обговорюються з однолітками; коло референтних осіб; ціннісні орієнтації; цілеспрямованість взаємин; сфери самореалізації; ставлення до соціуму й осмислення себе в ньому; майбутні плани, їх конкретний зміст; вибір професії, орієнтація в ньому на соціально чи особистісно значущі чинники; міра впевненості у виборі лінії поведінки.

Феномен особистісного самовизначення для старшокласників є провідним центром соціалізації. Виникнення цього феномену можливе тільки на певному рівні розвитку самосвідомості – коли в особистості з'являється здатність до внутрішнього діалогу. Формування особистісного самовизначення забезпечується об'єктивними умовами соціальної дійсності, системою цілеспрямованих виховних впливів, суб'єктивною підготовленістю підростаючого покоління до спілкування і взаємодії в соціумі.

Виокремлюють такі найважливіші психологічні чинники соціалізації старшокласників:

- соціально-психологічні (характеризують мікросередовище школярів, його інститути соціалізації, норми, цінності);
- ефективні умови взаємодії (взаєморозуміння, сприймання людьми одне одного);
- механізми впливу на особистість (розвиток її потреби в спілкуванні тощо);
- психолого-педагогічні та соціально-педагогічні (виявляються у вибірково-активному ставленні старшокласників до сфери спілкування, педагогічних впливів сім'ї, школи, суспільних інститутів, соціально-моральних цінностей і норм, представлених на мікрорівні).

Показником результативності соціалізації старшокласників у мікросоціумі є новий характер самовизначення та сформованість їх ціннісних орієнтацій, які мають тенденцію до пріоритету вітальних (важливих для життя) цінностей, а також цінностей матеріального достатку й умов життя.

Соціалізація студентської молоді. Цей період пов'язаний передусім з навчанням у вузі, з опануванням багатьох нових дисциплін, необхідних для професійного становлення особистості. Тому найважливішим чинником, який впливає на процес соціалізації у цьому віці, є навчальна діяльність.

Навчальна діяльність – один із видів діяльності студентів, спрямований на засвоєння ними теоретичних знань, умінь і навичок. З комунікативного погляду, навчання – двоєдина діяльність педагога і

студента. Вона має системний характер, предметом її є взаємодія між тим, хто навчає, і тим, хто вчиться. Складна сукупність взаємодій і зв'язків викладача і студентів опосередковується системою засобів, методів і організаційних форм навчання та спілкування. Процес навчання охоплює не тільки дидактичний, пов'язаний із засвоєнням знань, компонент, а й соціально-психологічний, що відтворює характер взаємин у студентській групі, соціально-психологічну групову атмосферу, рівень розуміння в системі “педагог – студент”.

Соціально-психологічний компонент навчальної діяльності студентів утворюють такі складові:

- проблеми адаптації студентів до умов навчання у вузі;
- особливості створення позитивного соціально-психологічного клімату в студентській групі;
- особливості налагодження стосунків студентів із викладачами; соціально-психологічні бар'єри студентів, зумовлені навчанням;
- типи спілкування і діяльності на рівні “педагог – студент”, “педагог – студентська аудиторія”;
- проблеми взаєморозуміння викладача і студентів;
- етнопсихологічні особливості спілкування в процесі навчання та взаємодії; проблеми міжособистісних конфліктів;
- особливості вияву десоціалізуючих впливів на молоду людину.

Дія цих чинників зумовлює конкретні особливості соціалізації студентства. У цьому контексті особливо значущою є проблема адаптації студентів-першокурсників до умов навчання у вузі, зумовлена недостатньою орієнтацією вчорашнього школяра в соціально-психологічному просторі нового для нього соціального інституту.

Адаптація (лат. *adaptatio* – пристосовувати) у психології особистості – пристосування індивіда до умов соціального середовища та існування в ньому.

Проблема першокурсників полягає не тільки в тому, щоб сприйняти і зрозуміти нову для них систему, а й у тому, щоб прийняти її на емоційно-особистісному рівні, знайти в ній особистісні сенси. Актуалізація потенційної загрози, яку породжує не адаптивність до нових умов життєдіяльності, може виявитися у відсутності орієнтації в соціально-психологічному просторі навчального закладу, що зумовлює певну ізольованість, негативно позначається на самооцінці особистості, на процесі міжособистісного спілкування в групі тощо. Усе це нерідко провокує втрату інтересу до навчання, здобуття вищої освіти.

Адаптивність (лат. *adaptatio* – пристосовувати) – інтегративна властивість, яка характеризує ступінь психологічної адаптації особистості і визначається відповідністю (власне адаптивність), відносною невідповідністю (неадаптивність) або крайнім ступенем невідповідності і відсутністю можливості адаптації (дезадаптивність) між цілями, устремліннями індивіда і досягнутими результатами.

Складнощі адаптації породжуються здебільшого мотиваційними, раціональними проблемами з поведінковими виявами, зокрема з емоційною залежністю студента від оцінки викладача. Однією з причин таких проблем є інфантильність як особистісна риса, яка спричиняє специфічну мотивацію навчання. Таким студентам притаманне бажання відповідати опанованим у дитинстві зовнішнім стандартам. У студентському середовищі їх особистісний статус у групах, як правило, значно нижчий, ніж у студентів, які менше часу витрачають на навчання, але мають добре розвинуті комунікативні здібності. Не менш відчутним є те, що першокурсник орієнтується на досвід спілкування в школі, де стосунки досить близькі й емоційно значущі. А потрапивши в нову систему соціалізації, він продовжує відтворювати звичний стереотип поведінки, надмірно орієнтуючись на групу, керуючись її думкою у вчинках. **Конформна** (лат. *conformis* – подібний) поведінка часто заважає у навчанні: першокурсник малоініціативний, не

ставити запитань, соромиться підняти руку на семінарі, щоб не викликати негативної реакції групи, тощо.

Надмірна орієнтація на свою групу породжує пасивність в освоєнні соціально-психологічного простору вищого навчального закладу, переважання у вчинках стратегії уникнення невдачі. Але, як свідчать результати досліджень, студентське середовище є толерантнішим до різноманітних стилів життя та взаємодії, ніж шкільне, і диктат студентських мікрогруп буває, як правило, менш тотальним, ніж у підлітків.

Успішній адаптації сприяє наявність в академічній групі позитивного соціально-психологічного клімату. **Соціально-психологічний клімат** – морально-психологічний настрій, який відтворюється у взаєминах у групі, умови, що створюють ефективний процес навчальної діяльності.

Будь-який соціально-психологічний клімат, в тому числі й студентської групи, перебуває під впливом соціально-психологічного клімату в суспільстві, умов життєдіяльності колективу, особливостей суспільної думки, психологічного зараження, наслідування, групової динаміки, особливостей міжособистісного спілкування.

Позитивними ознаками соціально-психологічного клімату в групі є:

- наявність позитивної перспективи для групи та для кожного її індивіда;
- довіра та висока вимогливість один до одного;
- ділова критика;
- вільне висловлювання власної думки;
- відсутність тиску як у групі, так і ззовні;
- достатня поінформованість про цілі та завдання групи;
- задоволеність від належності до групи та від процесу спілкування;
- прийняття на себе відповідальності за справи спільності тощо.

Вивчення соціально-психологічних особливостей соціалізації студентської молоді передбачає аналіз власне педагогічного спілкування, в межах якого і відбувається навчальна діяльність.

Необхідною умовою ефективної соціалізації під час навчання є наявність зворотного зв'язку. Йдеться про взаєморозуміння, тобто про розуміння іншої людини, взаємин на різних рівнях взаємодії: “педагог-студент”, “студент-студент” тощо. Взаєморозуміння між педагогом і студентом розглядають як стан внутрішньої згоди, який має певні особливості, зумовлені характером і умовами навчальної діяльності.

Процес соціалізації в студентській групі може супроводжуватися конфліктами, які нерідко провокують негативні емоції і позначаються на навчальній діяльності студента. В процесі спільної діяльності конфлікти спричинюють, як правило, предметно-ділові розбіжності й розбіжності особисто-прагматичних інтересів. Виникають конфлікти як серед студентів, так і між студентами й викладачами. Якщо у студентському середовищі, яке здійснює спільну навчальну діяльність, переважають предметно-ділові суперечності, конфлікт здебільшого не призводить до розриву міжособистісних стосунків і не супроводжується нагнітанням емоційної напруженості та ворожості. Коли суперечності виникають у сфері особистісно-прагматичних інтересів, то вони легко переходять у неприязнь і ворожечу. Трапляється, що особистісно-прагматичні розходження прикриваються предметно-діловими суперечками або тривалі предметно-ділові суперечки поступово породжують особисту неприязнь. Усі ці варіанти конфлікту створюють для студента несприятливий морально-психологічний клімат, що знижує інтерес до навчання та спілкування у групі, негативно позначається на процесі соціалізації. Якщо конфлікт між студентом і викладачем не припиняється, у студента може виникнути внутрішня неприязнь як до особистості викладача, так і до навчальної дисципліни, яку він викладає.

Основою формування світогляду молодого людини є **соціальні цінності** – узагальнені уявлення про мету і норми поведінки. Ціннісні орієнтації студентства формуються в процесі соціалізації під час засвоєння нових знань та соціально-психологічного досвіду і виявляються у цілях, інтересах,

переконаваннях, спілкуванні і діяльності особистості. Реалізуються вони у процесі життєдіяльності та підтверджуються або відкидаються життєвим досвідом.

Зміна ціннісних орієнтацій є досить болісним процесом, знання його закономірностей може сприяти виявленню особливостей впливу на молоду особистість суспільних інститутів з метою послаблення її емоційних стресів та запобігання можливій соціальній напруженості.

Як правило, сформувавши свою ціннісну картину світу, людина зберігає її незмінною впродовж усього життя. Формується вона переважно на етапі соціалізації індивіда, що передує періоду зрілості. Надалі система цінностей людини змінюється лише в кризові періоди.

У суспільствах, що трансформуються, ця система не спрацьовує, оскільки суттєві зрушення у суспільній системі цінностей породжують для більшості людей нагальну потребу сприйняти нові орієнтири, перебудувати особистісну систему цінностей. При цьому в масовій свідомості відбувається заміна монолітної системи цінностей на плюралістичну, коли різні категорії людей вибудовують свою ціннісну ієрархію на різних базових позиціях. Це безпосередньо стосується і студентства, яке намагається досягти взаєморозуміння у стосунках, керуючись принципами терпимості.

Нині процес соціалізації молоді ускладнюється переоцінкою традицій, норм і цінностей. Якщо раніше молодь спиралася на досвід попередніх поколінь, то тепер їй доводиться творити новий соціальний досвід, покладаючись переважно на себе, що значною мірою зумовлює суперечливі тенденції у її свідомості та поведінці. У студентському середовищі це засвідчують різноманітні моделі самореалізації. Для багатьох студентів основними цінностями є “знайти себе в житті”, “бути людиною”, “досягти матеріального достатку” тощо.

Соціалізація особистості у зрілому віці. Зрілість припадає на період досягнення людиною найвищого розвитку її духовних, інтелектуальних і фізичних здібностей. Часто її ототожнюють з дорослістю та повноліттям, хоч

бути дорослим ще не означає бути зрілим. Такою можна вважати людину, яка навчилася реалізовувати життєві задуми, перспективи, яка у своєму розвитку перейшла від самовизначення до самореалізації. Найвагомими сферами самореалізації особистості є:

- професійна сфера,
- сфера сімейно-побутових взаємин,
- сексуальних стосунків,
- спілкування,
- виховання дітей,
- саморозвитку
- самовдосконалення.

Зрілість є най тривалішим періодом онтогенезу. На стадії ранньої зрілості людина залучається до всіх сфер діяльності, стабілізує якості особистості, у тому числі комунікативні здібності, встановлює близькі стосунки з іншою людиною, виявляє творчі здібності, вибудовує власний спосіб життя, долає першу психологічну кризу переоцінки життєвого шляху.

Середня зрілість пов'язана з пошуком відповідей на основні питання про сенс життя, людина намагається здійснити свої мрії. На цей період припадають переоцінка цілей і домагань, аналіз навколишньої дійсності, оточення, прагнення вплинути на майбутнє, стати творчою особистістю, професіоналом.

Супроводжують його і сумніви щодо продовження обраного шляху, страх зниження працездатності, пошук нових цінностей. Водночас відчутними для особистості стають розбіжності між дійсністю та прагненнями, вона відчувається наче на роздоріжжі. Криза середини життя може мати своїм наслідком кілька варіантів поведінки:

1. Усвідомлення кризи без відповідної оцінки своїх планів і домагань. Відсутність такої оцінки, а також відповідних коректив життєвої стратегії (цілей, планів) спричиняють рутинність життя індивіда.

2. Усвідомлення кризи через сприйняття та оцінку реакцій життя, які породжують страх перед майбутнім, думки про неможливість активності та корекції життєвих планів.

3. Усвідомлення кризи через оцінку та корекцію планів, глибинне оновлення та бажання активно діяти за нових умов.

Для успішного подолання кризи середини життя важливо проаналізувати власні цілі (самоаналіз) і переоцінити власні ресурси, розширити кругозір, переглянути і “коригувати життєвий курс під новим кутом бачення цілей.

Середина і друга половина життя повинні мати свою значущість, інакше вони мало чим відрізнятимуться від першої половини, навіть віддалено нагадуватимуть її.

У цей період людині необхідно:

- досягти зрілої громадянської і соціальної відповідальності;
- забезпечити і підтримувати належний життєвий рівень;
- виробити оптимальні способи проведення дозвілля;
- допомагати дітям в усвідомленні відповідальності у житті;
- поглиблювати особистісний аспект подружніх взаємин;
- розсудливо сприйняти фізіологічні зміни, звикнути до них,
- пристосуватися до взаємодії з батьками, які “входять” у старість.

Період пізньої зрілості супроводжують занепокоєність (людина намагається продовжити плідно і творчо працювати, виявляти свої здібності та можливості) або відсутність занепокоєності (призводить до гальмування розвитку та становлення, сприяє виникненню почуття непотрібності, спустошення). Часто цей період супроводжується надмірною турботою про себе тощо.

Період пізньої зрілості характеризують такі параметри:

- Залежність. Вона виражена “Ти-парадигмою” (ти турбуєшся про мене). Залежним людям для досягнення мети потрібні інші;
- Незалежність. Побудована на “Я-парадигмі” (я можу це зробити). Незалежні люди досягають усього, завдяки власним зусиллям;

- **Взаємозалежність.** В її основі — “Ми-парадигма” (ми можемо це зробити). Взаємозалежні люди об'єднують свої здібності і можливості з можливостями інших для досягнення найвищого успіху.

Найсприятливішим для розвитку особистісної зрілості є рівень взаємозалежності. Він також оптимальний для вияву соціально-психологічної зрілості індивіда, основними показниками якої є його вміння казати правду, відстоювати свою позицію, поєднувати власні комунікативні можливості з вимогами, нормами і правилами поведінки соціального оточення, здатність долати комунікативні бар'єри та розв'язувати конфліктні ситуації тощо. Соціальна зрілість виявляється у громадській, політичній, моральній, естетичній сферах. Її характеризують розвинуте почуття відповідальності, наявність соціального інтелекту (розвинена здатність до розуміння інших людей, передбачення розвитку різних соціальних ситуацій), потреба в турботі про інших людей, здатність до активної участі у житті суспільства, ефективне використання своїх знань і здібностей, конструктивне розв'язання численних життєвих проблем на шляху самореалізації.

На цьому етапі важливо використати всі можливості (в біологічному, психологічному, соціальному, соціально-психологічному аспектах) для продовження творчого, активного періоду життя завдяки правильній організації та використанню індивідуального часу (темп, ритм, частота тощо). Цими питаннями переймається акмеологія, яка зосереджується і на проблемах формування етичної, професійної культури, впливу соціокультурного та етнопсихологічного середовища на соціалізацію особи, створення умов для подолання суперечностей мікросередовища та особистості, що детермінують поведінку індивіда, розроблення науково обґрунтованого алгоритму продуктивного розв'язання завдань соціалізації зрілої особистості, самовдосконалення особистості, усвідомлення нею своїх реальних можливостей, ставлення до себе як до творця свого життя та ін. У пізньому зрілому і похилому віці важливо знайти застосування своїм здібностям і завдяки цьому продовжити період зрілості.

Спеціалісти вважають найефективнішим методом боротьби зі старінням трудотерапію, оскільки праця наділена великою можливістю поновлювати людські сили, є основною потребою людини. За словами канадського біолога і лікаря Ганса Сельє (1907 пізньої 1982), проблема не в тому, потрібно чи не потрібно працювати, а в тому, яка праця найбільше підходить людині на пізній стадії зрілості та у старості.

Для акмеології, яка спирається на досягнення генетики, медицини, психології, соціології, геронтології, педагогіки, важливими є всі стадії соціалізації особистості:

- старт (дитинство, шкільні, студентські роки),
- оптимум (зрілість, розквіт активності, професійних здібностей),
- фініш (пенсійний вік, старіння).

На кожному з цих етапів соціалізації людина володіє широкими можливостями для вияву своїх здібностей і можливостей. Власний вибір обов'язково пов'язаний з відповідальністю за процес та результат діяльності. Процес вибору на різних стадіях соціалізації супроводжується пошуками, але саме він є найвпливовішим чинником формування особистості, розкриває простір для виявлення її індивідуальних рис, розкриття таланту, досягнення вершин творчості.

Розквіт можливостей особистості, досягнення нею вершин професійного, морального росту співвідносяться з поняттями “життєва перспектива”, “життєві плани”, “життєва мета”, “ідеал”.

Тема 7. Мікрофактори соціалізації особистості

Первинна соціалізація особистості в сім'ї. Однолітки як фактор соціалізації особистості.

Сімейне виховання – основа сучасного виховання. Сім'я та її функції в вихованні дітей. В усі часи і серед різних народів родинне виховання було і є незмінною цінністю, головною духовною основою життя нації, могутнім соціальним феноменом, який найтісніше об'єднує людей,

неперевершеним чинником самовиявлення людини в усіх її іпостасях: немовля, дитина, підліток, юнак (дівчина), чоловік (жінка), син (дочка), дідусь, бабуся, онук та ін.

Сім'я – мала соціально-психологічна група, члени якої пов'язані шлюбними або родинними стосунками, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю. Соціальна роль сім'ї обумовлена потребою суспільства у фізичному і духовному відтворенні населення. Сім'я виконує різноманітні зовнішні і внутрішні функції. З огляду на особливості соціального буття сім'ї, виокремлюють такі провідні її функції:

- виховна функція. Полягає вона у задоволенні індивідуальних потреб у батьківстві та материнстві, самореалізації особистості в дітях. Стосовно суспільства виховна функція сім'ї забезпечує соціалізацію підростаючого покоління;
- господарсько-побутова функція. Спрямована вона на задоволення матеріальних потреб членів сім'ї, забезпечення умов для збереження і зміцнення їхнього здоров'я, організацію відпочинку;
- емоційна функція. Реалізація її задовольняє потребу людини у визнанні, любові, турботі, психологічному захисті;
- функція духовного спілкування. Забезпечує взаємне розуміння і духовне збагачення особистості;
- функція формування досвіду соціального життя. У сім'ї особистість здобуває первинні знання і навички взаємодії з людьми, поведінки в суспільстві, набуває досвіду соціального контролю за виконанням його норм і правил;
- сексуально-еротична функція. Забезпечує продовження роду, задовольняє потреби індивіда у сексуальному житті. Порушення функцій сім'ї може бути пов'язане з політичними, соціально-економічними умовами її життя, особистісними якостями її членів, особливостями їхніх взаємин.

У сучасній сім'ї особлива роль належить функціям духовного спілкування, емоційної підтримки, виховній функції, оскільки суспільство,

навчально-виховні заклади не можуть забезпечити таких унікальних умов для емоційно-духовного життя особистості, якими володіє сім'я. Саме завдяки проживанню в сім'ї, цілеспрямованим її зусиллям людина пізнає, осягає свою людську сутність, обов'язки перед іншими людьми, передусім перед батьками і дітьми, утверджує в собі все людське. Для цього вона повинна вирости в сім'ї, в якій витає дух любові, всі чуйно, турботливо ставляться одне до одного. Адже уроки доброти, любові, здатність до співпереживання неможливо почерпнути з книжок. Ці якості виробляються в дитині передусім під час її взаємодії з найближчими їй людьми. Відчуваючи любов до себе, спостерігаючи, у чому це виявляється, дитина вчиться любити інших людей. А любов до дитини виростає із взаємної любові батьків, від уроків любові, отриманих ними у своєму дитинстві, від щирості їхніх стосунків зі своїми батьками.

Особливості виховної функції сім'ї полягають у тому, що вона одночасно виховує дорослих і дітей та реалізується у таких трьох головних аспектах: становлення, розвиток, виховання дитини як особистості, сприяння розвитку її здібностей. Сім'я репрезентує дитині суспільство, забезпечує передавання їй соціального досвіду, охороняє її права.

Здійснення виховного впливу сім'ї на кожного індивіда впродовж усього його життя. Кожна сім'я має свою систему виховання, засновану на певних ціннісних орієнтаціях. Спочатку несвідомо, орієнтуючись на почуття близьких людей, дитина починає розуміти, що в її поведінці їх радує, а що засмучує. Пізніше у неї формуються уявлення про те, що є прийнятним у сім'ї, а дорослішаючи, вона починає усвідомлювати принципи, на яких вибудовуються стосунки в її сім'ї, порівнювати їх з ідеальною, на її погляд, системою.

Спонування дітьми саморозвитку, самовдосконалення своїх батьків та інших родичів. Дитина є невичерпним джерелом життєвих успіхів, емоційних стимуляторів для дорослих. Ледь з'явившись на світ, вона значно розширює його горизонти для своїх батьків, вносить у їхнє життя багато

нового. Підростання, дорослішання дитини потребує нових знань, виховних умінь і навичок дорослих, реалізації своєї соціальної ролі на більш високому рівні. Виховуючи дитину, батьки самі повинні поводитися на рівні вимог, які їй пред'являють. Очевидно, на цьому ґрунтуються твердження, що не сім'я соціалізує дитину, а дитина соціалізує дорослих. У дошкільні роки дитина повністю ототожнює себе зі своєю сім'єю, передусім із батьками; її емоційний світ майже цілком залежить від атмосфери в сім'ї. Саме тут вона пізнає й опановує моделі моральної поведінки, взаємодії з іншими людьми, природою тощо.

Загальні умови сімейного виховання. «Діти – живі квіти землі» – так поетично виразив глибоку думку А.М.Горький. А вирощують ці квіти насамперед у родині: батьки самою природою призначені і суспільством уповноважені бути першими вихователями своїх дітей. Саме вони разом з іншими допомагають дітям набратися сил і розуму, освоїти основи людської культури, підготуватися до самостійного життя і праці. У родині закладається фундамент особистості зростаючої людини, і в ній же відбувається його розвиток і становлення як громадянина.

Виховання дітей – найважливіша область нашого життя. Наші діти – це майбутні громадяни нашої країни і громадяни світу. Вони будуть творити історію. Наші діти – це майбутні батьки і матері, вони теж будуть вихователями своїх дітей. Наші діти повинні вирости прекрасними громадянами, гарними батьками і матерями. Але і це – не все: наші діти – це наша старість. Правильне виховання – це наша щаслива старість, погане виховання – це наше майбутнє горе, це – наші сльози, це – наша провина перед іншими людьми, перед суспільством. Звичайно всі несприятливі явища, що зауважуються в дитини, приписують самій дитині, говорять навіть іноді про уродженій його злостивості, не думаючи і не підозрюючи, що якості дитини є відображенням якостей навколишніх його осіб. Уродженими в дитини можна вважати тільки явища, зв'язані з його темпераментом, тобто тільки ступінь сили і швидкості його міркувань і дій. Потім він переживає

імітаційний період, під час якого в нього складаються його мова, усі головні його звички і звичаї, узагалі всі типові його явища.

Значення звичок, придбаних у ранньому віці, величезне, відскіпатися від них згодом дуже важко, а іноді й не під силу дорослому. При нормальних умовах розвитку дитини, коли її не обмежують постійними регламентаціями, вона завжди відрізняється спостережливістю, причому зараз же повторює помічені нею дії й потім уже міркує над ними. Це самий вигідний спосіб розвитку дитини, який необхідно підтримувати; при цьому дитина найбільше зупиняється над тими явищами, які їй доступні. Вона сама їх помічає, вони їй не нав'язані, відповідають її силам і здатностям, і тому вона легше їх засвоює. У дитини не можна штучно розвинути спостережливість, можна тільки усунути всякі сильні впливи, які могли б понизити її вразливість; крім того, можна ще сприяти поступовій видозміні матеріалу, необхідного для її освіти.

Усебічне виховання дитини в сім'ї та про батьківський авторитет.
Виховати дитину правильно і нормально набагато легше, ніж перевиховати. Правильне виховання із самого раннього дитинства – це зовсім не така важка справа, як багатьом здається. По своїм труднощам ця справа під силу кожній людині, кожному батькові і кожній матері. Добре виховати свою дитину легко може кожна людина, якщо тільки вона цього дійсно захоче, а крім того, це – справа приємна, радісна, щаслива. Зовсім інше – перевиховання. Якщо дитина виховувалася неправильно, якщо батьки щось прогавили, мало про нього думали, а те, буває, і полінувалися, запустили дитину – тоді вже потрібно багато чого переробляти, поправляти. І от ця робота виправлення, робота перевиховання – уже не така легка справа. Перевиховання вимагає і більше сил і більше знань, більше терпіння, а не в кожного батька все це знайдеться. А крім того, робота перевиховання, переробки – це робота не тільки більш важка, але й сумна. Така робота, навіть при повному успіху, заподіює батькам постійні засмучення, зношує нерви, часто псує батьківський характер.

Єдина дитина дуже незабаром стає центром родини. Турботи батька і матері, зосереджені на цій дитині, звичайно перевищують корисну норму. Любов батьківська в такому випадку відрізняється відомою нервозністю. Дуже часто єдина дитина звикає до свого надзвичайного стану і стає дійсним деспотом у родині. Для батьків дуже важко буває загальмувати свою любов до нього і свої турботи, і волею-неволею вони виховують егоїста.

Тільки в родині, де є троє і більше дітей, батьківська турбота може мати нормальний характер. Вона рівномірно розподіляється між усіма. У великій родині дитина звикає з найменшого років до колективу, здобуває досвід взаємного зв'язку. Якщо в родині є старші і молодші діти, між ними встановлюється досвід любові і дружби в найрізноманітніших формах. Життя такої родини надає дитині можливість вправлятися в різних видах людських відносин. Перед ними проходять такі життєві задачі, що єдиній дитині недоступні: любов до старшого брата і любов до молодшого брата – це зовсім різні почуття, уміння поділитися з братом або сестрою, звичка поспівчувати їм. Ми вже не говоримо, що у великій родині на кожному кроці, навіть у грі, дитина звикає бути в колективі.

Наступне серйозне питання, – це питання про мету виховання. У деяких родинях можна спостерігати повну бездумність у цьому питанні: просто живуть поруч батьки і діти, і батьки сподіваються на те, що все саме собою вийде. У батьків немає ні ясної мети, ні визначеної програми. Звичайно, у такому випадку і результати будуть завжди випадкові, і часто такі батьки потім дивуються, чому це в них вирости погані діти. Ніяка справа не можна гарна зробити, якщо невідомо, чого хочуть досягти.

Нарешті, сам зміст авторитету в тім і полягає, що він не вимагає ніяких доказів, що він приймається як безсумнівне достоїнство старшого, як його сила і цінність, видима, так сказати, простим дитячим оком. Батько і мати в очах дитини повинні мати цей авторитет. Часто приходиться чути питання: що робити з дитиною, якщо вона не слухається? От це саме «не слухається» і є ознака того, що батьки в його очах не мають авторитету.

Звідки береться батьківський авторитет, як він організується? Ті батьки, у яких діти «не слухаються», схильні іноді думати, що авторитет дається від природи, що це – особливий талант. Якщо таланта немає, то і поробити нічого не можна, залишається тільки позаздрити тому, у кого такий талант є. Ці батьки помиляються. Авторитет може бути організований у кожній родині, і це навіть не дуже важка справа.

Авторитет придушення. Це найстрашніший сорт авторитету хоча і не самий шкідливий. Більше всього таким авторитетом страждають батьки. Якщо батько будинку завжди ричить, завжди сердить, за кожну дрібницю вибухає громом, при всякому зручному і незручному випадку хапається за ремінь, на кожне питання відповідає брутальністю, кожну провину дитини відзначає покаранням, – то це і є авторитет придушення. Такий батьківський терор тримає в страху всю родину, не тільки дітей, але і матір. Він приносить шкоду не тільки тому, що залякує дітей, але і тому, що робить мати нульовою істотою, що здатна бути тільки прислугою. Не потрібно доводити, як шкідливий такий авторитет. Він нічого не виховує, він тільки привчає дітей подалі триматися від страшного батька, він викликає дитячу неправду і людське боягузтво, і в той же час він виховує в дитині жорстокість. Такі діти будуть боятися висловлювати свою думку, будуть боязкого дивитися на однокласників, що може погано вплинути на загальний розвиток дитини.

Авторитет відстані. Є такі батьки, та й матері, що серйозно переконані: щоб діти слухалися, потрібно поменше з ними розмовляти, подалі триматися, зрідка тільки виступати у виді начальства. Особливо любили цей вид у деяких старих інтелігентських родинах. Тут суцільно і поруч у батька який-небудь окремих кабінет, з якого він показується зрідка, як первосвященик. Обідає він окремо, розважається окремо, навіть свої розпорядження по довіреній йому родині він передає через матір. Діти будуть замкнуті, будуть також триматися на відстані із дорослими, а також дітьми.

Авторитет чванства. Це особливий вид авторитету відстані, але мабуть, більш шкідливий. У кожної людини є свої заслуги. Але деякі люди вважають,

що вони – самі заслужені, найважливіші діячі, і показують цю важливість на кожному кроці, показують і своїм дітям. Удома вони навіть більше бундючаться і надуваються, чим на роботі, вони тільки і роблять, що тлумачать про свої достоїнства, вони зарозуміло відносяться до інших людей. Буває дуже часто, що, уражені таким видом батька, починають чванитися і діти.

Авторитет педантизму. У цьому випадку батьки більше звертають уваги на дітей, більше працюю але працюють, як бюрократи. Вони упевнені в тім що діти повинні кожне батьківське слово вислухувати з трепетом, що їх слово – це святиня. Свої розпорядження вони віддають холодним тоном, і раз воно віддано, то негайно стає законом. Такі батьки більше всього бояться, як би діти не подумали, що папа помилився що папа людина не тверда. Якщо такий папа сказав: «Завтра буде дощ, гуляти не можна», то хоча б завтра була і гарна погода, усе-таки вважається, що гуляти не можна. Коли дитина йде до школи, то вчитель стає авторитетом. Що тоді буде з дитиною? Дитина не знатиме, що правильне, як це робити і навіщо.

Авторитет резонерства. У цьому випадку батьки буквально заїдають дитяче життя нескінченними повчаннями і повчальними розмовами. Замість того щоб сказати дитині кілька слів, може бути, навіть у жартівливому тоні, батько саджає його проти себе і починає нудну і докучливу мову. Такі батьки упевнені, що в повчаннях полягає головна педагогічна мудрість. У такій родині завжди мало радості і посмішки. Батьки зі всіх сил намагаються бути доброчесними, вони хочуть в очах дітей бути непогрішними. Але вони забувають, що діти – це не дорослі, що в дітей своє життя і що потрібно це життя поважати. Дитина живе більш емоційно, більш жагуче, чим дорослий, вона найменше вміє займатися міркуваннями. Звичка мислити приходиться до неї поступово і досить повільно, а постійні просторікування батьків, постійне їхній свербіння і балакучість проходять майже безвісти в їхній свідомості. У резонерстві батьків діти не можуть побачити ніякого авторитету.

Авторитет любові. Це в нас найпоширеніший вид помилкового авторитету. Багато батьків переконані: щоб діти слухалися, потрібно, щоб вони любили, батьків, а щоб заслужити цю любов, необхідно на кожному кроці показувати дітям свою батьківську любов. Ніжні слова, нескінченні цілування, ласки, визнання сиплються на дітей у зовсім надлишковій кількості. Якщо дитина не слухається, у неї негайно запитують: «Виходить, ти папу не любиш?» Батьки ревниво стежать за вираженням дитячих очей і вимагають ніжності і любові. Часто мати при дітях розповідає знайомим: «Він страшно любить папу і страшно любить мене, він така ніжна дитина...». Це дуже небезпечний вид авторитету. Він вирощує нецирих і брехливих егоїстів. І дуже часто першими жертвами такого егоїзму стають самі батьки. Такі діти будуть цинічними до інших, вони вважатимуть, що посмішкою можна зарадити в усьому.

Авторитет доброти. Це самий нерозумний вид авторитету. У цьому випадку дитяча слухняність також організується через дитячу любов, але вона викликається не поцілунками і виливами, а поступливістю, м'якістю, добротою батьків. Папа або мама виступають перед дитиною в образі доброго ангела. Вони усі дозволяють, їм нічого не шкода, вони не скупі, вони чудові батьки. Вони бояться всяких конфліктів, вони віддають перевагу сімейному світові, вони готові чим завгодно пожертвувати, тільки б усі було благополучно.

Авторитет дружби. Досить часто ще і діти не народилися, а між батьками є вже договір: наші діти будуть нашими друзями. Загалом, це звичайно, добре. Батько і син, мати і дочка можуть бути друзями і повинні бути друзями, але все-таки батьки залишаються старшими членами сімейного колективу, і діти все-таки залишаються вихованцями. Якщо дружба досягне крайніх меж, виховання припиняється, або починається протилежний процес: діти починають виховувати батьків. Такі родини приходиться іноді спостерігати серед інтелігенції. У цих родинах діти називають батьків Петьком або Марусею, потішаються над ними, грубо обривають, повчають

на кожному кроці, ні про яку слухняність не може бути і мови. Але тут немає і дружби, тому що ніяка дружба неможлива без взаємної поваги.

Авторитет підкупу – самий аморальний вид авторитету, коли слухняність проста купується подарунками й обіцянками. Батьки, не соромлячись, так і говорять: будеш слухатися, – щось куплю; будеш слухатися, – підемо в цирк.

Ми розглянули кілька видів помилкового авторитету. Крім них, є ще багато інших видів. Є авторитет веселості, авторитет ученості, авторитет «сорочки-хлопця», авторитет краси. Але буває часто і так, що батьки взагалі не думають ні про який авторитет, живуть як-небудь, як потрапило і як-небудь тягнуть волинку виховання дітей. Такі батьки завжди мечуться, у повному безсиллі, у повному нерозумінні того, що вони роблять. Буває і так, що батько дотримує одного виду авторитету, а мати – іншого. Дітям у такому випадку приходиться бути насамперед дипломатами і навчитися лавірувати між папою і мамою. Нарешті, буває і так, що батьки просто не звертають уваги на дітей і думають тільки про свій спокій.

Авторитет необхідний у родині. Треба відрізнити дійсний авторитет від авторитету помилкового, заснованого на штучних принципах і прагнучого створити слухняність будь-якими засобами. Дійсний авторитет ґрунтується на вашій цивільній діяльності, на вашому цивільному почутті а вашому знанні життя дитини, на вашій допомозі йому і на вашій відповідальності за його виховання.

Особливості сімейного виховання дошкільників. У сім'ї дитина отримує перші уявлення про себе та інших людей, розвиває необхідні для життя соціальні почуття, навички спілкування і спільної діяльності. Сім'я створює передумови для взаємопроникнення світу дітей і світу дорослих, що є важливим чинником соціалізації особистості. Унікальні виховні можливості сім'ї впливають на людину протягом усього її життя. Універсальний, постійний виховний вплив сім'ї на особистість є наслідком дії таких чинників.

Безкорислива любов до дитини, яка вселяє їй почуття захищеності, створює атмосферу душевності, соціального і життєвого оптимізму. Взаємини дітей і дорослих у сім'ї є справжньою школою почуттів, найважливішим фактором, що формує емоційно-мотиваційну сферу дошкільника, його ставлення до людей і життя. Все це є важливими передумовами розвитку індивідуальності дитини.

Природне включення дитини у найрізноманітніші людські стосунки. Відбувається це передусім завдяки участі дитини у спільних з дорослими видах діяльності. Багатоплановість життєвих ситуацій, які виникають в сімейному житті дитини, неможливо змодельовати в жодній досконалій виховній системі.

Багаторольова структура сімейного колективу, яка забезпечує багатогранність, постійність і тривалість його виховного впливу. Цей вплив відбувається у процесі взаємодії дитини і дорослих за найрізноманітніших життєвих ситуацій, щодня повторюється у різних формах. Можливість набуття дитиною позитивного досвіду і переживання негативних почуттів. Усе це відбувається в атмосфері довіри, гуманного ставлення до дитини, які є необхідними для набуття почуття впевненості, відповідальності, вміння долати життєві негаразди, гідно поводитися за будь-яких обставин. Головне, щоб дитина сприймала сім'ю як фактор її емоційного затишку, внутрішнього комфорту, гарантію того, що за будь-яких умов вона знайде тут розуміння, підтримку і захист.

У сім'ї дитина вперше пізнає почуття ревнощів, набуває досвіду подолання непорозумінь, вчиться виконувати не лише приємні для себе, а й обов'язкові, необхідні для інших справи. Вона повинна навчитися визнавати свої негативні почуття, уміти тактовно стримувати, вгамовувати їх. Як зауважував П.Лесгафт, «таємниця сімейного виховання у тому і полягає, щоб дати дитині самій розгортатися, робити все самій». Тому дорослі повинні «завжди ставитись до дитини з першого дня появи її на світ, як до людини, з повним визнанням її особистості...».

Характерною особливістю виховного впливу сім'ї є його первинність. Йдеться про те, що сім'я є першим джерелом цього впливу, а, як зазначав Ж.Ж.Руссо, кожен наступний вихователь значно слабше впливає на дитину, ніж попередній. Крім того, процес виховання в сім'ї є більш природним, ніж у виховному закладі. Взаємодія у сім'ї передбачає ширші можливості для дитини бути суб'єктом діяльності, ніж у дошкільних закладах, у яких вона є більш зарегламентованою.

Виховні можливості сім'ї можуть бути реалізовані за наявності відповідних об'єктивних і суб'єктивних умов. До об'єктивних умов реалізації виховного потенціалу в сім'ї належать: рівень матеріального достатку сім'ї (рівень і структура використання доходів, матеріальні умови життєдіяльності); забезпеченість дитячими дошкільними закладами, школами, закладами охорони здоров'я; кількість і склад (структура) сім'ї. Суб'єктивними умовами реалізації виховного потенціалу сім'ї є: громадянська спрямованість і культура батьків, їхнє прагнення бути авторитетними для своїх дітей, виховувати їх як гармонійних особистостей; загальний культурний потенціал, традиції, моральні та духовні цінності сім'ї; місце дитини в сімейному колективі, моральний авторитет батьків в її очах; педагогічна культура батьків.

За твердженням психологів, неповна сім'я є одним із найпотужніших джерел психогенних переживань особистості (неврозів, гострих афективних реакцій, ситуативне обумовлених порушень поведінки). Психічно травмує дітей розлучення батьків та їхня боротьба за дитину чи, навпаки, збайдужіння до дитини одного з них. Розлучення породжує проблему дозованого спілкування, задарювання дитини як засіб підтвердження любові до неї та інші болісні явища. Часто переживання дитини посилює психічна травма того з батьків, з ким вона залишилася.

Відчуття дошкільником неповноцінності сім'ї, в якій він виховується, може позначитися на його статевій соціалізації, розвитку очікувань стосовно власної майбутньої сім'ї. У дівчинки формується підсвідоме уявлення про те,

що без батька її діти можуть обійтися, тобто повноцінна сім'я не стає головною цінністю її життя. Хлопчик за такої ситуації має матір за зразок чоловічої поведінки у сім'ї, оскільки вона перебирає на себе роль захисника, хазяїна, створювача і розпорядника матеріальних благ. За таких умов він виростає малоініціативним, несміливим, йому не вистачає необхідних для дорослого життя чоловічих якостей, що в майбутньому плодитиме проблеми формування його дітей.

Зі специфічними труднощами пов'язане виховання дітей у молодих сім'ях, що зумовлене недостатньою моральною, психологічною, соціальною зрілістю учасників подружжя. Збідненим, нерозвиненим є їх розуміння своєї ролі в житті дитини, відповідальності за її виховання. І навіть щирі їхні старання щодо цього наштовхуються на відсутність життєвого досвіду, знань, вміння терпляче, послідовно і наполегливо дорослішати разом із своєю дитиною.

Труднощі виховання дітей у молодих сім'ях полягають у: нерозумінні батьками самоцінності дошкільного дитинства, його значення для формування особистості дитини; не сформованості у батьків педагогічної рефлексії – вміння аналізувати, критично оцінювати власну виховну діяльність, знаходити причини педагогічних помилок, неефективності методів, які вони використовують, тощо; орієнтації на виховання з дитини «генія», намагання реалізувати в дитині власний невикористаний, як вони вважають, потенціал, упущені ними життєві шанси.

Молоді батьки часто вдаються до авторитарного виховання, вважають покарання найефективнішим виховним засобом, пред'являють суперечливі вимоги до поведінки дитини, непослідовно, суб'єктивно оцінюють її дії, що породжує або надмірну жорстокість у ставленні до неї, або вседозволеність.

Взаємини, тактику виховання дітей у сім'ї можна віднести до одного з таких типів:

✓ диктат. Такі взаємини засновані на жорсткій регламентації поведінки дитини, суворому контролі за нею, використанні покарань, погроз тощо. Як

правило, у таких сім'ях діти живуть у страху, постійно лицемірять, брешуть, наслідком чого стають різноманітні відхилення у їхній поведінці;

✓ опіка. Вдаючись до такої тактики, батьки намагаються відгородити дитину від життєвих реалій, випробувань, намагаються все вирішувати за неї, задовольняти її потреби і примхи. За таких умов дитина позбавлена змоги формувати в собі необхідні для подальшого життя психологічні, вольові якості, об'єктивно оцінювати себе, свої можливості й інших людей, цілеспрямовано працювати над собою. Усе це деформує її внутрішній світ, систему цінностей, різко занижує або завищує її вимоги до оточення, спонукає до девіантних форм задоволення своїх потреб;

✓ мирне співіснування на засадах невторчання. Цю тактику характеризують максимальне дистанціювання дорослих від життя дитини, абсолютне невторчання у її справи, залишення наодинці зі своїми проблемами, мінімальні вимоги до її поведінки. Це породжує відчуження дітей і батьків. Діти, не маючи від батьків належної підтримки, будучи позбавленими необхідних для їх становлення зразків соціальної поведінки, часто почуваються складно у ситуаціях, з якими легко справлятимуться їх однолітки, які виростили у сприятливіших педагогічних умовах. У них можливі образи на своїх батьків за байдужість до себе;

✓ співробітництво. Така тактика взаємин у сім'ї, виховання дітей є найпродуктивнішою, оскільки батьки намагаються бути їхніми соратниками, є відкритими і щирими з ними, охоче впускають їх у свій світ. Між ними немає необґрунтованих таємниць, недовіри. За таких умов діти охоче експериментують, шукають, пробують себе, не боячись помилитися і бути за це покараними. Батьки охоче допомагають у всіх справах, вміло підводять дітей до вирішення проблем, завдяки чому діти відкривають у собі все нові можливості, здобувають упевненість у своїх силах. А участь у справах батьків збагачує їх соціальним досвідом, розширює світ, окреслює їм соціальну перспективу, яка часто є орієнтиром їхнього розвитку.

Особливо збагачує виховний потенціал сім'ї участь у вихованні дітей представників різних поколінь, які мають більший життєвий досвід, більше вільного часу, ніж батьки. За правильної поведінки батьків стосунки їхніх дітей з бабусями і дідусями є емоційно близькими. Адже часто дідусі й бабусі ласкавіші у спілкуванні з онуками, ніж батьки, а ті їм платять за це довірою, виявляють непідробну турботу, піклуються про них, розвиваючи в собі при цьому такі важливі для особистості людські якості, як доброта, чуйність, щирість.

Щодо цього важливе узгодження виховних впливів на дитину представників різних поколінь. Старше покоління більше орієнтоване на те, щоб онуки повноцінно проживали своє дитинство, батьки здебільшого розглядають дошкільний вік своїх дітей як підготовку до успіхів у дорослому житті, намагаючись урізноманітнити її заняттями іноземними мовами, спортом, музикою та ін. Там, де існує гармонія поглядів і впливів на розвиток, становлення дитини, вона має найбільше шансів повноцінно сформуватися як гармонійна особистість. Особливу роль у сімейному вихованні, соціалізації дитини відіграють родинні традиції і звичаї.

Як вчити дитину за правилами.

- ✓ Формулюйте очікування чітко і стисло. Багатослівність збиває дітей з пантелику.
- ✓ Одночасно запроваджуйте не більше 1– 2-х правил. Вам самим складно відстежити виконання цих правил усіма дітьми.
- ✓ Будьте послідовними, вимагаючи від дітей виконання правил. Дітям складно зрозуміти, чого від них хочуть, якщо правила постійно змінюються і до різних дітей застосовуються по-різному. Наприклад, є правило: після відвідування туалету слід обов'язково мити руки. Потрібно вимагати дотримання цього правила щоразу, коли дитина користується туалетом. Ретельність вимоги виконання правила робить життя більш передбачуваним.
- ✓ Формулюйте правила як пропозиції, а не як заборони чи накази. Малюки краще відгукуються на позитивні правила.

- ✓ Кажіть «спасибі» і «будь-ласка». Ввічливість надає тону співпраці і моделює поведінку очікувану дорослими.
- ✓ Наголошуйте на поведінці дитини, а не на її характері. «Я засмучуюся, коли ти б'єшся. Від удару буває боляче». «Ти взяла у Ганнусі іграшку. Ганнуса засмутилася». Варто уникати висловлень на кшталт: «Мені не подобаються маленькі хлопчики, які б'ються», «Мені не подобається, коли відбирають іграшки»,
- ✓ Використовуйте і слова, і дії. Негайно зупиняйте дії дітей, якщо вони можуть бути небезпечними для них самих чи для навколишніх. Наприклад, двоє малюків б'ються через іграшку. Зупиніть бійку, взявши обох за руку чи розведіть їх у різні кутки кімнати. Якщо дитина забралася на верхню поперечину шведської стінки і збирається стрибнути звідти – зупиніть її. Коли небезпечна ситуація залишиться позаду, діти краще зрозуміють, що ви від них вимагаєте і що з цього приводу міркуєте.
- ✓ Будьте терплячими, вимагаючи виконання правил. Малюки – новачки в суспільстві. Від них не можна очікувати дотримання правил на першу вимогу. Ставтеся до дітей, як до новачків, які ще тільки вчаться. Якщо у дітей проблема з виконанням правил, спробуйте:
  - повторити свої слова повільно і чітко;
  - сказати теж саме, але простішими словами;
  - супроводити свої слова жестами;
  - показати дітям, чого ви від них вимагаєте.

Рекомендована та використана література

1. Андреева Г.М. Социальная психология [Текст] / Г.М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 375 с.
2. Блавацкая Е.П. Ключ к теософии. – М.: Сфера, 1996. – 416 с.
3. Варій М.Й. Психологія особистості : Навч.пос. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 562 с.

4. Витаньї И. Общество. Культура. Социология. – М.: Прогресс, 1984.
5. Волянська О.В., Ніколаєвська А.М. Соціальна психологія: Навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – 275 с.
6. Ентоні Гіденс. Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
7. Корнєєв М.Н., Коваленко А. Б. Соціальна психологія. – К., 1995.
8. Куєвда В.Т. Теоретичні основи соціалізації особистості людини / Молодь і дозвілля. – К., 1994. – С. 4 – 14.
9. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навч.-метод. посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 112 с.
10. Майерс, Дж. Социальная психология [Текст] / Дж. Майерс. – СПб.: Питер, 2002. – 632 с.
11. Мартинюк І. О., Соболева Н. І. Люди і ролі. – К.: Україна, 1993.
12. Москаленко В. В. Социализация личности. – К.: Вища школа, 1986.
13. Москаленко В.В. Соціальна психологія. Підручник. Видання 2-ге, випр. та доп. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 688 с.
14. Нємов Р.С. Психологія в 3-х томах. – М., 1995р.
15. Орбан-лембрик Л.Є. Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. КН. 1. – К.: Либідь, 2006. – 576 с.
16. Орбан-лембрик Л.Є. Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. КН. 2. – К.: Либідь, 2006. – 560 с.
17. Орбан-Лембрик Л.Є. Соціальна психологія: Посібник. К.: Академвидав, 2003. – 448 с.
18. Семиченко В.А. Психологія педагогічної діяльності: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2004. – 335 с.
19. Современная зарубежная социальная психология [Текст] / под ред. Г.М. Андреевой [и др.] – М.: МГУ, 1994. – 584 с.
20. Социальная психология [Текст]: хрестоматія / сост. Е.П.Белинская, О.А. Тихомандрицкая. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 475 с.
21. Социология / Г. В. Осипов. – М.: Мысль, 1990.

22. Соціальна педагогіка. Навчальний посібник / За ред. А. Й. Капської. – К., 2000. – 264 с.
23. Шибутани, Т. Социальная психология [Текст] / Т. Шибутани. – М.: Наука, 1998. – 324 с.
24. Юнг К. Г. Архетип і символ. – М.: Ренесанс, 1991. – 304 с.
25. Попович М.В. Соціалізація особистості молодшого школяра засобами родинно-побутової звичаєвості. – К., 1996.
26. Скрипка В.І. Соціалізація учнівської молоді в умовах розбудови національної школи. – 1994.
27. Фурман Г. Школа-родина – шлях у майбутнє// Директор школи. – 1999. – №7.
28. Соціальна педагогіка: Підручник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 256 с.
29. Кузьминський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка родинного виховання: навч. Посібник. – К.: Знання, 2006. – 324 с.

Ягоднікова В.В. – доктор педагогічних наук, професор, Комунального закладу вищої освіти "Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради".

Соціально-психологічні аспекти розвитку людей похилого віку в контексті неперервної освіти

Проблема старості і старіння у сучасній науковій літературі

Однією з найактуальніших проблем сьогодення є загальне старіння населення у світі і зокрема в Україні. Порівняно з попередніми поколіннями середня тривалість життя сучасної людини збільшилася, зростає кількість людей, котрі доживають до глибокої старості. Такі демографічні процеси перетворюють похилий вік на тривалий період життя, який має свої соціально-психологічні особливості та розглядається з перспективи людського капіталу і ресурсного потенціалу суспільства, що призводить до підсилення ролі людей похилого віку у політичному, громадському, культурному, духовному житті суспільства. Однак у сучасному суспільстві виникає протиріччя між прагненням збільшення тривалості життя і сферою цінностей, що виявляється у несприяттєвій соціальній інтеграції людей похилого віку та не гарантуванні їм почуття соціальної корисності. Саме це дозволило привернути увагу дослідників до проблеми пізнього віку, досліджувати особливості геронтогенезу у площині філософії, біології, нейрофізіології, демографії, соціології, психології, педагогіки, аксіології, акмеології та інших наук про людину і суспільство. Оскільки одним із найважливіших інструментів поступу суспільства, розвитку його інтелектуального потенціалу визнана освіта, то залучення людей похилого віку до освітньої діяльності повинно стати одним із стратегічних напрямів державної політики в Україні. Отже, проблема розвитку людей похилого віку вимагає ґрунтовного аналізу комплексу соціально-економічних,

психофізіологічних, психологічних і моральних причин старіння, а також сутнісних характеристик людини в цей період, її адаптації, соціалізації, самореалізації у контексті неперервної освіти, зокрема геронтоагії.

Демографічні тенденції сучасного світу призвели до переосмислення завершальної фази життя людини та сприяли формуванню наукових концепцій, теорій, позицій, які відображають розуміння старості і процесу старіння у цивілізаційному вимірі: К. Абульханова-Славська, Л. Анциферова, О. Богомолець, В. Генрі, Ф. Каро, Е. К'юмінг, Р. Мангеймер, І. Мечніков, О. Мікулін, О. Нагорний, Д. Петерсон, О. Петрик, Л. Сущенко, Г. Сагач, В. Фролькіс, Р. Хавігурст, В. Чайковська, Д. Чеботарьов та ін.

Зростаюча увага дослідників до проблем життя людини похилого віку в суспільстві призвела до більш глибокого вивчення різних факторів інтелектуального, культурного та соціального розвитку особистості, серед яких особливий інтерес викликала освіта.

Теоретичні і практичні аспекти розвитку, соціалізації, самореалізації людини похилого віку у контексті неперервної освіти, виявлення особливостей освіти людей похилого віку та обґрунтування ідеї активного та успішного довголіття висвітлені у наукових працях Д. Батерсбі, О. Болнова, М. Букача, Д. Гарвіна, А. Зих, М. Єрмолаєвої, Ф. Керера, А. Лідерс, Г. Міскеса, Є. Приходько, Н. Чаграк та ін.

Сучасні дослідження науковців внесли вагомий вклад у розвиток геронтології, психогеронтології та геронтоагії, однак швидкоплинність сучасного світу, динамічні процеси його розвитку вимагають нових підходів і шляхів розв'язання проблеми освіти людей похилого віку, їхнього вдосконалення, соціалізації та самореалізації.

Незважаючи на чисельні дослідження з проблеми старіння і старості до тепер існує неоднозначність, а іноді й контрверсійність у розумінні цих понять. Так, старість, у традиційному розумінні, розглядається багатьма дослідниками як заключний, своєрідний віковий і психологічний період

життя людини, який характеризується ослабленням організму (С. Гончаренко, М. Єрмолаєва та ін.). Однак сьогодні таке поняття старості стає «невідповідним, оскільки населення, детерміноване пенсійним віком, стає більш диференційоване та охоплює осіб цілком вправних, яких за жодними критеріями не можна вважати старими людьми» [1, с.105].

Традиційне розуміння старості як періоду життя людини після втрати репродуктивної функції і до смерті, характеризується погіршенням здоров'я, зниженням фізичної, розумової та когнітивної здатності організму, в сучасних умовах не може вважатися коректним з кількох головних причин, а саме: значним збільшенням кількості років, які людина проживає після вказаного віку; більш тривалим періодом фізичної, емоційної та когнітивної здатності осіб після 55-60 років; демографічною ситуацією – стрімким старінням населення, особливо у розвинених суспільствах (Н. Чаграк) [13, с.120].

Останні дослідження науковців все частіше пропонують трактувати старість з урахуванням не тільки психофізіологічних змін, а й соціальних, психологічних і педагогічних. В. Садлер [8] вважає, що визначення поняття «старість» значною мірою формується середовищем, умовами та ступенем соціалізації, діяльністю, та рівнем активності людини у постпенсійній фазі життя. Тому старість є завершальною фазою життя людини, яке на тлі зниження фізіологічних та когнітивних функцій організму є періодом подальшого розвитку і самореалізації особистості (зі значним життєвим досвідом) завдяки зміні соціальних ролей, завершенні професійної кар'єри або зменшенні трудового навантаження.

Отже, старість не є поняттям сталим, його трактування змінюється під впливом соціально-економічних та культурних факторів і розглядається як біопсихологічне і соціально-історичне поняття з умовними і змінними границі на різних етапах історико-еволюційного розвитку людини і в різноманітних еколого-популяційних і соціальних групах [4].

У науковій літературі не має узгодженості і єдності щодо визначення вікових меж старості, оскільки в різних суспільствах це поняття дефініціюють за різними критеріями: хронологічний вік, ступінь активності, соціальні ролі. Вік і межі її фаз, а також соціальне значення кожної фази різняться залежно від епохи і типу культури [2, с.160]. Характерним для більшості класифікацій є тенденція до її диференційованості на півперіоди, з урахуванням того, що з початком старості процес старіння не закінчується і виявляється суттєва різниця між старіючими людьми.

Відповідно до класифікації Європейського регіонального бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я, похилий вік у чоловіків вважається з 61 до 74 років, у жінок – з 55 до 74 років; з 75 років настає старість, а люди старші за 90 років є довгожителами. Соціологи називають ці періоди людського життя «третім віком», а демографи вводять в обіг поняття «третього» (60-75 років) і «четвертого» (понад 75 років) віків. Однак, це тільки хронологічно виокремлений вік, а ознаки похилого віку проявляються в усіх зазначених вимірах для кожної людини по-різному [5]. Поняття «похилий вік» трактується у демографічному аспекті – як період життя людини від 55 до приблизно 80 років, у соціально-культурному – як фазу життя для подальшого розвитку і самореалізації особистості, в економічному – як можливість активного і продуктивного довголіття [13, с.124].

У сучасних наукових доробках поняття «похилий вік» ототожнюється з категорією «третій вік», якою переважно послуговуються в освітній, соціальній та культурній сферах. У соціально-педагогічних джерелах «третій вік» у широкому розумінні трактовано Р. Вейсом та С. Бассом як «фаза життя, у якій робота і виховання дітей не займає основного часу, період до появи хворобливості, яка обмежує активність, та смерті, що підведе всі підсумки, називають третім віком. Кожен, хто перебуває у цьому життєвому періоді, пройшов перший вік – підготовку до діяльності у зрілості, другий вік – власне зрілість, коли життя присвячене діяльності зрілого віку, і досягнув третього віку, в якому людина може жити в своє задоволення,

допоки не перейде у четвертий вік – період спаду і завершення життєвої активності» [12, с.3].

А. Садлер додає до розуміння цього поняття «час зміни курсу» [8], тобто період самореалізації, активного довголіття впродовж декілька десятиріч після виходу на пенсію.

Щодо трактування терміну «старіння», то це поняття традиційно сприймається як руйнівний процес, процес деградації і спаду життєвих функцій людини (Р. Яцемирська, І. Беленька та ін.); сукупність різних механізмів на молекулярному, клітинному, органному та системному рівнях, що ведуть до інволютивних змін в органах і тканинах зі згасанням функцій організму (Л. Стаднюк); зміна поведінки організму з віком, що призводить до зниження життєдіяльності людини (А. Комфорт), неминучий процес відходу від активного життя і спаду, а фізичне, соціальне та інтелектуальне обмеження інтересів, роботи і стосунків з іншими – це нормальне явище процесу старіння (В. Панок); поступове ослаблення активності клітин за рахунок зміни фізико-хімічної структури клітинної речовини (А. Богомолець).

У більшості ранніх досліджень проблема старіння вважалася цілком медичною, і переважно зосереджувалася на питаннях фізичного спаду людини, хвороби та зниження її розумових функцій (П. Колб).

Б. Стрехлер запропонував чотири базових критерії старіння, які набули значного поширення у геронтології:

- старіння, на відміну від хвороби є універсальним процесом, до якого залучаються всі без винятку члени популяції;
- старіння є прогресуючим неперервним процесом;
- старіння є властивістю будь-якого живого організму;
- старіння пов'язане з дегенеративними змінами (на відміну від змін організму, які відбуваються в процесі розвитку і дорослішання) [10].

Переосмислення науковцями завершальної фази життя людини сприяли формуванню наукових теорій, які відображають глибше розуміння

процесу старіння і стали початком становлення періоду розвитку геронтології. Найпоширеним є їхній поділ на стохастичні теорії і теорії програмованого старіння.

Теорії програмованого старіння (генетичні, еволюційні, емунологічні, метаболічні, вільнорадикальні, нейроендокринні теорії тощо) базуються на тому, що функціонування живого організму – це запрограмований процес, результат закономірної реалізації програми, що закладена в генетичному апараті. Представники цього напрямку визнають незначним вплив дії чинників оточуючого та внутрішнього середовища на темп старіння.

Однак у процесі змін, пов'язаних зі старінням, можуть діяти й інші механізми, що не включені в генетичну програму і мають непрограмований, випадковий вплив на організм. На такому розумінні ґрунтуються схоластичні теорії старіння (теорія соматичних мутацій, зношення організму, катастрофи помилок, пошкодження ДНК, репарація ДНК, пошкодження білків тощо), які цей феномен вважають результатом руйнування організму як наслідок неминучої шкідливої дії зрушень, котрі виникають різноманітними факторами, дія яких повторюється і накопичується протягом всього життя.

Отже, процеси старіння є багатоплановими і виникають на різних рівнях: молекулярному, клітинному, органному та цілого організму.

Дещо по-іншому розглядає старіння фундатор адаптаційно-регуляторної теорії старіння В. Фролькіс, суть якої полягає у вікових змінах нейрогуморальної регуляції організму. Дослідник узагальнив і об'єднав в одну систему механізми старіння від рівня кліткових структур і функцій до складних нейрогуморальних регуляцій гомеостазу цілого організму. Згідно теорії, завдяки діяльності мозку в процесі вікового розвитку мобілізуються пристосувальні механізми, спрямовані на збільшення терміну життя, збереження адаптації до середовища. Тобто тривалість життя визначається балансом двох процесів: разом зі старінням як руйнівним процесом розвивається процес антистаріння, для якого В. Фролькіс запропонував

термін «вітаукт» (від лат. *vita* – життя, *auctum* – збільшення). Цей процес, на думку науковця, спрямований на підтримку життєздатності організму, його адаптації, збільшення тривалості життя. Водночас встановлено, що вікові зміни нейрогуморальної регуляції різноспрямовані, зміни нервового та гормонального контролю призводять до обмеження діяльності деяких життєво важливих органів і до розвитку в них вторинних порушень обміну та функцій. Таким чином, коли в нервових центрах нарастають неминучі вікові зміни, саме це стає основним механізмом старіння цілісного організму – змін його психіки, поведінки, емоцій, репродуктивної функції, працездатності, регуляції гомеостазу, зниження можливостей пристосування до середовища [7].

Відтак, теорія пояснює старіння не як наслідок інволюції і атрофії, згасання і регрес, а як процес виникнення нових механізмів адаптації і регуляції, тобто продовження розвитку людини, що включає в себе багато пристосувальні і компенсаторні механізми. Крім того, люди похилого віку змушені не тільки пристосовуватися до нової системи зовні, а реагувати на зміни в самих себе (І. Давидовський) [3].

Однак біологічні теорії не враховують диференціації фізіологічного, психологічного і соціального аспектів старіння та їх роль у подовженні людського життя. Тому необхідно вивчати комплексні критерії вікової періодизації, виділяти в них біологічні, психологічні та соціальні складові і встановлювати їх взаємозв'язки. Відповідно до цього Дж. Тернер і Д. Хелмс поділяють старіння на три взаємопов'язані рівні:

- біологічний, коли організм стає більш вразливим, зростає ймовірність смерті;
- соціальний, коли людина виходить на пенсію, змінюється його соціальний статус, соціальні ролі;
- психологічний, коли людина усвідомлює зміни, які з ним відбуваються і пристосовується до них, відчуває процес свого старіння з порівнянням зі старінням інших людей.

Однією з теорій, що намагається пояснити старіння на соціальному та психологічному рівнях у контексті положення людей похилого віку в суспільстві є поширена теорія розсуспільнення, фундаторами якої є Дж. Розен та Б. Ньюгартен. Розсуспільнення – це психосоціальне явище, котре пояснюється як природними змінами психології старіння особистості, так й впливом на неї соціального середовища. Це явище виявляється у зміні мотивації і зосередження на власному внутрішньому світі та спаді комунікативності [9].

Згідно теорії, формальний початок цього процесу пов'язаний з виходом на пенсію і виявляє суб'єктивні і об'єктивні прояви. Об'єктивно відлучення визначається у втраті соціальних ролей, погіршенням здоров'я, зниженням доходів, втрати близьких. Суб'єктивно воно виявляється у почутті своєї непотрібності, звуженні кола інтересів.

Сутність цієї теорії полягає у віддаленні старіючої людини від суспільства, розсуспільнення відображає не тільки суспільне «роз'єднання», а й соціальне та психологічне. За визначенням Дж. Мадокса, соціальне полягає у зменшенні кількості та інтенсивності виконуваних соціальних ролей, звуженні кола соціальних контактів; психологічне ж «роз'єднання» (відсторонення) відображається у згасанні емоційної участі індивіду в житті його оточення [6]. Однак, якщо у похилому віці процес суспільного та психологічного відсторонення людини прогресує, то може призвести до небезпечних наслідків: посилення відчуття байдужості до життя, втрата соціальних зв'язків, духовний занепад особистості – фактори, що наближають фізичну смерть [14, с.164].

Іншої позиції дотримується відома теорія активності (Я. Стюарт-Гамільтон) [11]. Відповідно до цієї теорії зниження соціальної взаємодій в старості є результатом відмови суспільства від літніх людей. Однак, на відміну від теорії розсуспільнення, теорія активності підкреслює, що збереження соціальних зв'язків може бути досягнуто довгим підтриманням періоду трудової активності або зміцненням зв'язків з сім'єю і друзями після

виходу на пенсію. Ця теорія відзначає природне прагнення багатьох літніх людей об'єднуватися з іншими в групи і ділові співтовариства.

Більшість сучасних дослідників прибічників соціальних теорій старіння і старості вважають, що процеси старіння, їх темп, особливості детермінують соціальними факторами як-от:

- суспільну ізоляцію та відсторонення людей похилого віку;
- зміну умов життя людини після виходу на пенсію, втрату звичних соціальних ролей, звуження кола спілкування (фактор середовища);
- погіршення фінансового чи матеріального становища старших;
- відсутність або недостатню розробленість соціальної політики щодо людей похилого віку;
- низький ступінь усвідомлення людиною неминучості старіння і старості та готовності до цієї фази життя [13].

Отже, важливо, щоб старіння супроводжувалося послідовним відстороненням людини від певних сфер суспільного життя.

Сучасна геронтологія ґрунтується на різних підходах до розуміння феномену старості і старіння та базується на таких уявленнях про їхню природу:

1. До старості людини не вичерпує всі свої резервні можливості, потенціал свого розвитку.
2. Соціально-психічний розвиток людини не обмежено якімось певними періодами його буття, воно здійснюється на протязі всього життя.
3. Психічний розвиток людини настільки багатомірний, багатобачний, багатогранний та багатоспрямований, що практично неможливо виявити всі його прояви, якості і можливості.
4. Особистісно-психологічний розвиток людини відбувається різними темпами і досягає різного рівня у різних сферах соціальної дійсності. Відповідно, співвідношення втрат і придбань виявляється різним і в різні періоди старіння людини.

Отже, старіння є багатоплановим процесом, який охоплює фізичний, особистісно-психологічний, соціальний, професійний аспекти.

Питання для самоконтролю

1. Визначте і доведіть актуальність проблеми старості і старіння для сьогодення.
2. Розкрийте сутність понять «старість» і «старіння».
3. Схарактеризуйте рівні на яких відбувається старіння.
4. Порівняйте стохастичні теорії і теорії програмованого старіння.
5. Розкрийте сутність біологічних теорій старіння.
5. Розкрийте сутність теорії розуспільнення.
6. Визначте і проаналізуйте соціальні фактори старіння.
7. Схарактеризуйте поняття «третій вік».
8. У чому пролягає проблема визначення вікової періодизації періоду геронтогенезу?

Завдання для самостійної роботи

1. Проаналізуйте традиційне ставлення до періоду старості і похилих людей у різних культурах.
2. Визначте продуктивні показники похилого віку.

Література

1. Bledowski P. Lokalna polityka społeczna wobec ludzi starych. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa. 2002. 268 s.
2. Возраст. Социологическая энциклопедия: в 2-х т. Т.1. М.: Мысль, 2003. 694 с.
3. Давыдовский И. В. Что значит старость. М., 1967.
4. *Демографический энциклопедический словарь* / Гл. ред. Д. И. Валентей. М.: Сов. энцикл., 1985. 608 с.

5. Goard L. M., Hardy J. When Does Someone Attain Old Age? 2004. URL: <http://ohioline.osu.edu/ss-fact/0101.html> (accessed 12.09.2011.)
6. Maddox G. Disengagement theory: A critical evaluation. *Gerontologist*. 1969. №.4. P.80–83.
7. Палієнко О. А. Становлення геронтології в Україні у ХХ столітті: внесок академіка В. В. Фролькіса. Наукові праці історичного факультету Запорозького національного університету, 2014. Вип. XXXIX, С.331-334.
8. Sadler W. Changing life options: uncovering the reaches of the third age. URL:<http://thirdagecenter.com/Changinglifeoptions.pdf> p.2-3. (accessed 08.04.2016.)
9. Сорокоумова Е. А. Возрастная психология. Краткий курс. СПб.: Питер, 2006. 208 с.
10. Старение в ХХІ веке: триумф и вызов [Электронный ресурс]. Фонд ООН в области народонаселения. Лондон, 2012. Режим доступа: <https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub.pdf>
11. Стюарт-Гамильтон Я. Психология старения. СПб.: Питер, 2010. 320 с.
12. Weiss R., Bass S. Challenges of the third age: Meaning and purpose in later life. Oxford, UK: Oxford University Press, 2002. 216 p.
13. Чаграк Н. І. Теорія і практика освіти людей похилого віку у США (1962 -2015 рр.). дис. ... док. пед. наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2019. 506 с.
14. Szatur-Jaworska B., Włodowski P., Dziegielewska M. Podstawy gerontologii społecznej. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2006. 322 s.

Особливості вікових змін людей похилого віку

Старість і старіння є закономірним слідством вікових змін, що відбуваються в процесі онтогенетичного розвитку на всіх рівнях

життєдіяльності. Однак, темп, послідовність і особливості цих змін у кожній людині різні. Геронтологічні дослідження виявили різні види старіння:

1. Природне (фізіологічне, нормальне) старіння, яке характеризується певним темпом і послідовністю вікових змін, відповідних біологічним, адаптаційно-регулятивним можливостям даної людської популяції.

2. Уповільнене (ретардироване) старіння різніться більш уповільненим, ніж у всій популяції, темпом вікових змін. До цього типу старіння відносять феномен довголіття.

3. Передчасне (патологічні, прискорене) старіння. Для нього властиве ранній розвиток вікових змін чи виражений їх прояв у тому чи іншому віковому періоді.

Таким чином, особистість людини у процесі старіння змінюється, цей процес відбувається по-різному, в залежності від низки факторів як біологічних (конституційний тип особистості, темперамент, стан фізичного здоров'я), так й соціально-психологічних (образ життя, родинно-побутове положення, наявність духовних інтересів, творча активність).

Незважаючи на чисельність досліджень, різноманітність наукових підходів, теорій, концепцій щодо визначення сутності старіння і старості ні одна не може дати вичерпну наукову характеристику суті старіння і механізмів її розвитку (В. Фролькіс), ні одна із висунутих гіпотез не в змозі пояснити старіння (А. Комфорт). Таким чином, проблема старіння – це проблема гармонійного функціонування біологічної системи, яке неможливе без відповідного психологічного відслідкування і відповідної адаптації людини у соціальному просторі, що його оточує (Краснова О.В.).

Складність у визначенні старіння виявляється в тому, що воно є процесом тривалим і плавним, не існує точної межі, котра виокремлює старість від середнього віку. Тому старіння в цілому є процесом індивідуальним і визначається не тільки генетичним складом, але й значною мірою способом життя, який включає можливості подальшого розвитку і пов'язаний з процесом ціложиттєвої освіти, активного довголіття [18, с. 120].

Старіння, як зазначалось вище, закономірний наслідок вікових змін, що відбуваються у процесі онтогенетичного розвитку на всіх рівнях життєдіяльності є складним процесом перебудови всього організму. Відзначимо найбільш помітні зміни.

М'язова сила, швидкість реакції, гострота зору і слуху, а також спритність, витривалість та інші психофізіологічні якості до 60-річного віку трохи знижуються. З 65 до 75 років у 13% відмічаються різні порушення слуху, а після 75 – цей відсоток подвоюється. Однак значне послаблення слуху відмічається тільки у 10% людей похилого віку, а серйозні порушення зору – лише у 2%. Збільшується нижній поріг світловідчуття. Відбувається підвищення порогових величин усіх видів смакової чутливості.

За даними досліджень М. Єрмолаєвої, І. Малкіної-Пих, емоційна сфера літніх людей набуває специфічних змін – нові враження втрачають свою яскравість та різноманітність забарвлень, як наслідок, люди літнього віку стають більш прикуті до минулих, яскравих спогадів. Специфіка емоційної сфери літньої людини багато в чому залежить від успішності проходження вікової кризи, ступеня вирішення вікових завдань. Дослідники відзначають, що у похилому віці зменшується інтенсивність емоцій. Як правило, загострюється той фон настрою, який переважав у людини в молоді роки [10, 13].

Емоційна відстороненість людини літнього віку є захисним механізмом, який дозволяє уникати зайвих страждань, що присутні у цьому віці в значній кількості, оскільки існує велика кількість переживань стосовно втрат та зменшуються можливості компенсувати їх. Заклопотаність літньої людини є одним із найбільш розповсюджених переживань. Незважаючи на всю можливу непотрібність цієї якості, в літньому віці заклопотаність має важливу роль, оскільки представляє собою певну готовність до фрустрації та допомагає уникнути сильних емоційних реакцій [4; 7].

М. Єрмолаєва виділяє дві основні стратегії емоційного старіння. Перша припускає можливість подальшого особистісного росту, інша –

спрямована на збереження себе, насамперед, як індивіда. Оскільки фізіологічні можливості і потреби повільно згасають, то друга стратегія не забезпечує задоволеності життям і позитивного емоційного фону [10]. У старості спостерігається залежність емоційного стану від типу соматичного захворювання.

Типовою для цього представників цього віку є вікова ситуаційна депресія, що суб'єктивно виявляється як почуття власної непотрібності та нецікавості того, що відбувається довкола, їй характерний пригнічений настрій без вагомих причин. Як результат – образливість, тривожність, тривалі негативні емоційні реакції. Основні прояви цієї депресії – іпохондрична фіксація на хворобливих відчуттях, ідея про постійні утиски з боку оточення (моральні та фізичні), тенденція до вигадування для підтвердження власної значущості (Н. Шахматов) [19].

У похилому віці психічні процеси зазнають також певних змін. Відбувається загальне зниження психічної активності, яке виявляється у зменшенні обсягу уваги, існують труднощі у зосередженості та перемиканні уваги. Процеси сприймання стають з віком менш чіткими і людина частіше починає використовувати уяву.

Проблемам розвитку інтелекту у зрілому віці присвячено чимало праць, зокрема продемонстровано, що до 60 років розумові здібності у людини не знижуються, а у багатьох навіть збільшуються. Це, переважно, стосується словникового запасу і володіння абстрактними поняттями. Деякі відмінності між інтелектуальним потенціалом у старості і в молодому віці відмічається тільки в тих випадках, коли головним критерієм оцінки є швидкість реакції. Одна з головних змін когнітивних здібностей у людей літнього віку – сповільнення темпу виконання фізичних і розумових операцій. Зростає час реакції, сповільнюється обробка перцептивної інформації, знижується швидкість когнітивних процесів.

Дослідники вважають, що у людей похилого віку інтелект якісно інший. Якщо у молодому віці інтелект спрямований на готовність до навчання і рішення нових задач, то в старості основну роль грає здатність до виконання таких задач, які ґрунтуються на використанні накопиченого досвіду та інформації. Велике значення має рівень розумових здібностей у молодому віці, особливо якщо людина займається творчою чи науковою діяльністю. Встановлено, що люди інтелектуальної праці частіше зберігають ясність розуму до глибокої старості.

Психологи вважають, що зниження інтелектуальних здібностей у людей похилого віку детермінують слабке здоров'я, економічний і соціальний стан, а також недостатня освіта та інші фактори, що непов'язані прямо зі старінням.

Важливе місце у вивченні впливу процесу старіння на психічні процеси належить пам'яті. Ослаблення основних функцій пам'яті відбувається не рівномірно. У людей похилого віку виявлено погіршення короткотривалої пам'яті, однак довготривала пам'ять залишається доброю.

Дослідження показують, що в похилому віці погіршуються функції сенсорної пам'яті. Люди в цьому віці здатні сприймати й утримувати значно менше інформації, ніж молодь. Науковці пов'язують це з тим, що у людей похилого віку гірше працюють зорова та слухова системи. Первинна пам'ять, яка робить можливим усвідомлене переживання інформації, залишається без змін. У вторинній, довготривалій, пам'яті спостерігаються певні зміни. Люди похилого віку схильні запам'ятати те, що для них важливо, чи може стати у нагоді. Вони зазвичай краще виконують завдання, якщо отримали інструкцію.

Розвиток формального мислення зумовлено специфікою образу життя і професійної діяльності конкретної людини.

За твердженням американського геронтолога, доктора Г. Кохена, мозок літньої людини набагато пластичний, ніж прийнято вважати, тому люди похилого віку здатні до більш точних висновків і прийняття мудрих рішень.

Мозок починає працювати в повну силу у 60-80 років. Пік інтелектуальної активності людини припадає приблизно на 70 років. З часом у головному мозку збільшується кількість мієліну – речовини, яка змушує сигнал швидше проходити між нейронами. Найбільша активність виробництва мієліну припадає на 60-80 річний вік. Якщо до 60 років між двома півкулями головного мозку існує строгий розподіл функцій, то після 60 років людина може використовувати обидві частини мозку одночасно. Це дозволяє вирішувати значно складніші завдання. Інтегрована взаємодія правої і лівої півкулі мозку розширює творчі можливості літніх людей.

Дослідження особливостей роботи мозку людей похилого віку виявило, що:

- нейрони головного мозку не відмирають, а може пропадати зв'язок між ними в тому випадку, якщо людина не займається серйозним розумовою працею;

- значно зростає інтуїція;

- людина стає більш стійкою до стресів, і може більш ефективно працювати в умовах сильної емоційного навантаження;

- неувважність і забудькуватість є наслідком надлишку інформації в «оперативної» пам'яті;

- пік когнітивних функцій знаходиться в інтервалі 60-70 років;

- при здоровому способі життя інтелектуальна міць не падає з віком, а тільки зростає, досягаючи піку в 80, а іноді і в 90 років.

Отже, потенційні можливості інтелектуальних здібностей у людей похилого віку знижуються, однак вони здатні приймати виважені рішення. Визначаючи особливості роботи мозку людей похилого віку Д. Джейст звернув увагу на те, що мозок людини, за плечима якого знаходяться десятиліття життя, менш імпульсивний та більш раціональний. Таким чином здатність людей похилого віку приймати швидкі і єдино правильні рішення та основі системи знань і підсвідомого досвіду називають мудрістю.

Мудрість – це когнітивна властивість, в основі якої лежить кристалізований, культурно зумовлений інтелект і яка пов'язана з досвідом людини.

На думку П. Балтеса, існує дві причини, за яких з віком може зростати обсяг і якість знань, пов'язаних з мудрістю людини. По-перше, потрібний багаторічний досвід поведінки в різних ситуаціях. По-друге, коли люди старіють, у них розвивається властивість, що сприяє вияву мудрості, зокрема генеративність, пов'язана з особистісним і когнітивним розвитком [5].

Складний і суперечливий характер старіння людини пов'язаний з кількісними змінами і якісною перебудовою біологічних структур, а також новоутворень. Організм адаптується в нових умовах, розвиваються пристосувальні функціональні системи, активізуються різноманітні системи організму, які зберігають та підтримують його життєдіяльність, що дає можливість долати деструктивні явища старіння. Отже, період пізнього онтогенезу є новим етапом розвитку і специфічної дії загальних законів онтогенезу, гетерохронії і структуроутворення.

Дослідження підтверджують існування різних шляхів підвищення біологічної активності різних структур організму, які забезпечують його працездатність після завершення репродуктивного періоду. Разом з тим, зростає необхідність посилення довільного контролю і регуляції біологічних процесів. Це здійснюється за рахунок емоційної і психомоторної сфери людини. Центральним механізмом довільної регуляції є мовлення, його значення суттєво зростає в період геронтогенезу. Б. Ананьєв

стверджує, що мовно-мисленнєві і другосигнальні функції протидіють загальному процесу старіння і піддаються інволюційним змінам значно пізніше, порівняно з іншими психофізіологічними функціями.

Таким чином, різноманітні зміни, які відбуваються в похилому і старечому віці, спрямовані на те, щоб актуалізувати потенційні, резервні можливості, накопичені в організмі в період росту, зрілості та сформовані в період пізнього онтогенезу. При цьому активність особистості зі збереження

індивідуальної організації та регуляції її подальшого розвитку повинна посилюватися (Р. Павелків) [14].

Все частіше зустрічаються твердження про старість як про вік розвитку особистості (М. Александрова, Л. Анциферова, Т. Карсаевская, О. Краснова, А. Лидерс, В. Слободчиков, Є. Ісаєв), який являє собою розгортання в ньому соціальну сутність у її найбільш значущих для конкретного суспільства проявах – моральних нормах, установках, розвиненості мотиваційної сфери, що визначають для кожного вікового періоду рівень особистісного розвитку (Д. Фельдштейн).

У теоретичній моделі П. Балтеса підкреслюється, що розвиток, який триває протягом усього життя, є багатовимірним, багатонаправленим процесом і включає процеси росту (надбань) і занепаду (втрат). Згідно теорії, розвиток детермінується складною взаємодією факторів: зовнішнього (соціального середовища), внутрішнього (біологічного) і синтезом біологічного і соціального. Ці фактори задають три напрямки розвитку: нормативний віковий, нормативний історичний і ненормативний розвиток життя. Нормативний віковий розвиток пов'язаний із переходом від одного етапу до іншого: в аспекті біологічного старіння (початок пубертатного періоду або менопаузи) і в аспекті соціального старіння (вплив виходу на пенсію на поведінку). Нормативний історичний розвиток відбувається в контексті тих глобальних соціально-історичних подій, які переживались цілою віковою групою. Ненормативний життєвий розвиток обумовлений впливом подій, що унікальні для життя конкретного індивіда. На думку автора, сила впливу факторів розрізняється залежно від віку. У похилому віці великий вплив нормативних вікових факторів, і необхідно враховувати накопичений ефект ненормативних особистих подій.

Модель П. Балтеса дозволяє чітко виділити типове в розвитку всіх людей, загальне для конкретних поколінь і особливе в житті окремої особистості. Таким чином, крім біологічних основ старіння слід враховувати важливі соціально-психологічні проблеми: старіння особистості як члена

групи і переживання старості в найближчому соціальному оточенні, місце літньої особистості в суспільстві, ставлення індивіда до процесу свого старіння, соціальна адаптація до процесу старіння, зміна соціального статусу і соціальних ролей, позиція суспільства по відношенню до старих людей, фактичне місце старих серед інших вікових груп.

У зв'язку з цим аналіз розвитку особистості в старості доцільно почати з визначення старості як віку в системі його найважливіших психологічних координат, до яких відноситься «соціальна ситуація розвитку» (Л. Виготський).

Передпенсійний вік. У цьому віці соціальна ситуація розвитку характеризується очікуванням пенсії. Для когось пенсія сприймається як можливість почати відпочивати, для когось – як припинення активного трудового життя і незрозумілість що робити зі своїм досвідом і ще не малою енергією. Основні контакти ще носять більше виробничий характер, коли, з одного боку, колеги можуть очікувати, щоб людина скоріше пішла з роботи і людина це відчуває, а з іншого боку, людину не хочуть відпускати і він має надію, що пенсія для нього настане пізніше, чим для його однолітків. Відношення з родичами також неоднозначні. З одного боку, людина ще може забезпечувати свою родину, зокрема внуків, а з іншого боку, передчуття своєї скорої непотрібності, коли вона буде отримувати свою пенсію.

Провідна діяльність у передпенсійному віці пов'язана з прагненням успіти зробити те, що не успів у професійній сфері, а також прагнення залишити про себе добру пам'ять на роботі. Психологічно багато хто не сприймає себе як старий чи стара, тому в особистісно-інтимній сфері прагнуть «догуляти», що «не догуляли» у молодості.

Особистісні новоутворення характеризуються зміною ціннісних орієнтацій, пошуком смислів у новій життєдіяльності, яка раніше не сприймалась серйозно.

У період після виходу на пенсію соціальна ситуація розвитку різко змінюється. Контакти з колегами по роботі з початку ще зберігаються, але в подальшому стають все менше виразними. Поступово з'являються друзі-пенсіонери чи інші більш молоді люди. Це залежить від того, чим буде займатись пенсіонер і з ким йому прийдеться спілкуватись. Найважливішою характеристикою соціальної ситуації пенсіонерів є спілкування з дітьми і внуками.

Провідна діяльність після виходу на пенсію спрямована на пошук себе у новій якості. Здійснюється пошук і спроба власних сил у самих різних видах діяльності: вихованні внуків, у домашньому господарстві, в хобі, у нових відношеннях, у суспільній діяльності тощо. Для деяких пенсіонерів перший час на пенсії – це продовження роботи за своєю основною професією. У цьому випадку у працюючого пенсіонера значно підвищується почуття власної значущості. Для інших – це може бути прагнення спокійно усвідомити все прожите життя.

Усвідомлення себе в новій якості є головним особистісним новоутворенням людини, яка вийшла на пенсію. Як результат усвідомлення свого життя може з'явитись почуття цілісності і гармонії чи почуття «незавершеності», негармонічності життя з певними переживаннями.

Після декілька років виходу на пенсію настає період власне старості, соціальна ситуація характеризується таким: спілкування відбувається з такими ж старими і з членами своєї родини. Деякі пенсіонери знаходять для себе нові контакти в суспільній діяльності.

Дозвілля стає провідною діяльністю. Якщо у пенсіонера склались сталі відношення з іншими пенсіонерами, то певна загальна діяльність може серйозно захопити їх, особливо якщо така діяльність уявляється ними суспільно значущою, і тоді вони намагаються віддавати себе цієї нової діяльності без залишку.

Для більшості старих підтвердження почуття власної гідності є хворобливим і саме це пояснює нав'язливе перебільшення заслуг свого покоління і своїх особистісних заслуг.

Для деяких старих у цей період провідною діяльністю може стати підготовка до смерті, що виявляється в залученні до релігії, частому відвідуванні цвинтар, розмов з близькими про заповіт тощо.

Особистісні новоутворення у старих не різняться різноманітністю. Чи то зміцнювальне почуття власної гідності, коли стара людина всупереч всім обставинам знаходить для себе важливий сенс свого життя чи це почуття відчаю, коли такий сенс не знаходиться, і стара людина розтрачує свої сили на дрібниці і «згасає на очах». Таким чином, причина швидкого старіння багатьох людей не стільки у біологічному і фізіологічному зносі організму і навидь не в складних умовах життя, скільки в почутті своєї незатребуваності, непотрібності, нездатності змісити себе поважати і з собою рахуватися.

Довголіття в умовах різкого погіршення стану здоров'я суттєво відрізняється від старості без особливих проблем зі здоров'ям. Тому соціальна ситуація характеризується переважно спілкуванням з родичами і близькими, а також з лікарями і сусідами по палаті, якщо старець знаходиться на стаціонарному лікуванні або в будинках пристарілих.

Провідна діяльність у цей період життя є лікування, прагнення боротися з хворобою. Часто намагаються усвідомити своє життя, людина чіпляється за все краще, що було в його житті. У цьому стані, коли складно проявити свої сили і свою активність, старі спілкуються переважно з такими як вони і з лікарями, прагнуть висловитися, ствердитися, що прожив не дарма, а може покаятися.

Особистісні новоутворення пов'язані не тільки з розумінням обмеження свого життя, але й з співпричетністю до світу, природі, культурі, суспільству, людству. Людина розуміє тлінність власного життя і хоче почувати себе частиною оточуючого світу, космосу, природи, які є вічні.

Таким чином людина розуміючи кінцівку свого існування, хоче в чомусь бути причетною до нескінченності. Тому, саме в старості багато людей звертаються до Бога, відкривають для себе Бога.

Довголіття при відносно доброму здоров'ї може характеризуватися тим, що близькі і рідні люди починають пишатися тим, що в їх родині живе довгожитель. У здорового довгожителя можуть з'явитися нові друзі і знайомі. Оскільки довголіття є явище рідким, то багато хто прагне до спілкування зі старцем, тому коло знайомих може бути розширеним. Цим і характеризується соціальна ситуація цього віку.

Провідна діяльність у багато в чому залежить від нахилів людини, але вона є достатньо активною [16].

Особистісні новоутворення довгожителя – це почуття власної гідності, оскільки людина перемогла старість. Тому для багатьох з них характерні інтерес до життя, а також певна внутрішня гармонійність і мудрість. Важливою умовою їх довголіття є мудрість, врівноваженість, філософський погляд на всі явища життя.

У процесі розвитку людина проходить через вікові кризи – «поворотні пункти», психологічні переломи життєвого шляху. Досліджуючи особливості психологічної кризи похилого віку багато науковців (Е.Еріксон, Б.Ананьєв та ін.) погоджуються з думкою, що вона пов'язана з оцінкою цінностей і сенсом прожитого життя. Наявність сенсу життя є критерієм розвитку особистості у будь-якому віці. У старості цей аспект існування особливо значущий. За даними досліджень Е. Куруленко [12], люди похилого віку, які зберегли сенс життя, різняться особливою життєстійкістю і не схильні до швидкого старіння. У цьому віці відбуваються усвідомлення, підведення підсумків прожитого життя, і впевною мірою, спроба щось змінити чи компесувати у часу, що залишився.

Сприятливе проходження вікових криз, активне використання резервів розвитку, успішне рішення властивих віку задач дають людині можливість досягнути стану, яке прийнято називати «щасливою старістю».

Щаслива старість – особлива сприятлива форма старіння, що знаходиться в одному ряду з іншими формами сприятливих і несприятливих вікових змін вищих психічних функцій. Щаслива старість виявляється у задоволеності новим життям, своєю роллю, що визиває позитивні емоції, яких людина не знала в минулому.

Добре фізичне здоров'я, матеріальний достаток, помірний характер загальних вікових змін, довголіття, високе суспільне становище, наявність подружжя і дітей, збереження діяльного образу життя не є гарантією усвідомлення старості як сприятливого періоду життя. Самозадоволення – важливий момент у сприятливій оцінці свого життя в старості (Н. Шахматов) [19].

Отже, процес старіння багатоманітне, діапазон його широкий, на нього впливають психологічні, соціальні і фізичні фактори. Не існує єдиного, універсального засобу пристосування до старості. На цей процес впливає також і особистість самої людини, його поведінка, звички, потреби в соціальних контактах і стилю життя.

Довголіття є досягненням людської цивілізації і соціального прогресу, тому необхідно людей похилого віку розглядати як особливу групу, як носіїв знань і досвіду. По відношенню до старості і старих людей виявляють зрілість даного суспільства, оскільки старість у бідь-якої культурі визначена біологічними чинниками та чинниками суспільної природи.

Соціальні геронтологи наголошують на соціальній детермінованості старіння. І. Давидовський підкреслює, що старіє не тільки організм, старіє особистість і у процесі життя формується індивідуальний тип старика [9].

На основі прийняття чи неприйняття власної старості Ф. Гизе виокремлює три типи старості і старіння:

1. Негативист – заперечує у себе яких-небудь ознак старості.
2. Екстраверт – визнає наступ старості через зовнішній вплив і шляхом спостереження.

3. Інтроверт – гостре переживання процес старіння. Не проявляє інтересу до нового, малорухомий, занурюється у спогади про минуле, прагне спокою тощо [8].

До головних проблем старіння відносять проблему соціальної адаптації, під якою розуміють, як старі люди, що отримали нові якості у своєму віці, пристосовуються до суспільства, соціального оточення і як суспільство пристосовує старих людей до себе. Деякі автори називають старість «віком поганої адаптації», котра має місто наслідку різноманітних соматичних і психічних змін особистості, а також зі змінами у сімейному житті і соціальному оточенні. Тому питання про соціальний захист і соціальному забезпеченні людей похилого віку є основним питанням прикладної геронтології.

Старіння як процес адаптації до нових умов розглядає Д. Бромблей. На основі досліджень добре і погано адаптованих осіб похилого віку вчений виокремив п'ять типів пристосування до старості:

1. Конструктивна стратегія, характеризує зрілу особистість, яка насолоджується життям. Така людина урівноважена, спокійна, задоволена емоційними контактами, самокритична і терпима до інших, приймає старість як факт, оптимістично відноситься до життя.

2. Залежна стратегія. Людина добре інтегрована, але має тенденцію до пасивності і залежності від інших. Добре розуміє свої особистісні якості, поєднує почуття загальної задоволеності життям з тенденцією за багатого оптимізму, непрактичність.

3. Захисна стратегія характеризує людей самодостатніх, манірних, емоційно стриманих, відмовляються від допомоги, не говорять про свої проблеми. Зовнішній бік життя для них більш значущий ніж внутрішній.

4. Ворожа стратегія виявляється у людей агресивних, недовірливих, запальних, вони мають претензії до власного оточення, соціальних інститутів, суспільству загалом.

5. Стратегія ненависті на себе. Такі люди критикують і зневажають власне життя, вони пасивні, іноді у депресії, недостатньо ініціативні, пасивні, відчувають себе жертвою обставин [8].

Кожен тип пристосування до старості зумовлюється певними факторами, а саме: станом здоров'я, рівнем життя, ступенем задоволеності потреб тощо.

Люди стають старими у соціальному контексті, коли вони не просто стикаються зі подіями, які різко порушують їхнє звичне життя, а піддаються їм.

Стан людей похилого віку в суспільстві зазвичай розглядають як наслідок урбанізації і індустріалізації. Існують багато культурно-соціальних факторів, які визначають специфіку процесу старіння і стану людей похилого віку в суспільстві: володіння власністю і доход, стратегічні знання, працездатність, традиції і релігія, рольова невизначеність, втрата ролей, втрата майбутнього, взаємозв'язок з близьким оточенням. Ці фактори для кожної людини індивідуальні, тому процес старіння унікальний для кожної особистості. Однак воно відбувається не тільки на рівнях особистості і групи, а й суспільства.

Сьогодні на зміну розуміння пенсії як припинення професійної діяльності, дистанціювання від суспільного життя, упадку сил, занепаду й апатії з'являється позитивний імідж постпенсійної фази – час активності, особистісного розвитку і самореалізації. В результаті суттєво зросла кількість осіб похилого віку з вищою освітою, все більше літніх людей стають активними учасниками громадської діяльності, а також дозвілля, мистецтва, туризму, спорту і рекреації.

Такі зміни зумовлюються демографічними, соціально-економічними і морально-духовними зміни, що відбуваються на глобальному та локальному рівнях, котрі не тільки сприяють переосмисленню понять і сутності старості і старіння, а й спонукають літню людину по-іншому себе відчувати, сприймати і діяти.

У похилому віці змінюється акцент потреб. К. Роцак [15] виділяє три групи потреб. «Провідна група» охоплює потребу в уникненні страждань, у рятуванні, у сталості. Остання виявляється у прихильності людини до певних людей, предметів, стереотипності, у прагненні уникання нових і несподіваних контактів і ситуацій. До «середньої групи» відносять потребу в автономії, що виступає в ідеї власної незалежності, свободи, прагненні йти по життю власним шляхом, чинити опір примусу, а також виявлення впертості, неприйняття чужої думки, необґрунтована підозрілість, стереотипні оцінки і переконання домінують у сприйнятті і баченні світу. Наступна група включає потребу у захисті свого «Я» від постійного втручання, у небажанні розкриватися, прагненні зберегти у недоторканості свого внутрішнього світу.

Науковці доводять, що люди похилого віку, які проживають довший і здоровіший період постпенсійної фази життя виявляють потреби вищого ряду, а саме: виконання суспільно-важливих справ; відчуття приналежності до суспільства і спільноти та виконання у ній певних ролей; заповнення вільного часу відповідно до свої бажань і сатисфакції; підтримання товариських стосунків; визнання як особистості; самовираження і самореалізації; потребу психічної та розумової стимуляції; збереження здоров'я, соціальної опіки відповідно до усталеного способу життя і підтримання стосунків з родиною; духовного розвитку [6, с. 93].

Загальновідомо, що задоволенню потреб сприяє активність людини, яка «зумовлює задоволення усіх потреб людини: біологічних, психологічних, соціальних і культурних. Вона є умовою виконання соціальних ролей, функціонування в групі і загалом у суспільстві» [17, с.161]. Активність людини є вираженням її порозуміння з іншими та з оточуючим середовищем. Вагомого і особливого значення вона набуває у пізньому віці.

Серед основних форм активності людей похилого віку у вільний час за класифікацією Т. Вілка виокремлюють:

- рекреаційну (спортивні заняття, прогулянки, садівництво, малювання, музика, кіно, концерти і т. ін.);
- рецептивну (реалізується в домашніх умовах, наприклад, перегляд телебачення, слухання радіо, читання);
- громадську (суспільна, політична, волонтерська діяльність);
- інтеграційну (здійснюється у формі зустрічей і навчальної діяльності у клубах сеньйора, в Університетах третього віку; сюди входить і благодійна діяльність); інші види активності [11].

Відтак, у сучасному розумінні розвиток особистості людини являє собою розгортання в ньому соціальну сутність у її найбільш значущих для конкретного суспільства проявах - моральних нормах, установках, розвиненості мотиваційної сфери, що визначають для кожного вікового періоду рівень особистісного розвитку (Д. Фельдштейн). Розвиток особистості відбувається і протягом цього періоду, зокрема завдяки активізації життя, активності людини і набуттю нових знань та умінь, що є необхідною умовою поліпшення якості її життя в старості. Тобто успішність особистісного і соціально-психологічного розвитку людини во всі періоди життя, і особливо у пізні роки, залежить від того, наскільки він сам виступає суб'єктом, творцем умов свого життя.

Водночас люди похилого віку все ще належать до соціальної групи, яка є найменш суспільно активною. До причин такого стану відносять: погіршення стану здоров'я, невіра в свої сили, почуття самотності та маргінальності, незадовільну фінансову ситуацію, яка впливає на зниження очікувань і потреб старших людей, занурення в родинне життя, небажання займатися суспільною діяльністю і проявляти активну життєву позицію, яка ґрунтується на негативному досвіді чи відсутності такого.

До зміни такої ситуації, а також до зниження негативних аспектів старості й запобігання самотності, суспільній ізоляції людей похилого віку може ефективно спричинитися освіта (Н. Чаграк) [18, с. 294].

Питання для самоконтролю

1. Визначте і схарактеризуйте ознаки фізіологічного, психологічного та соціального старіння.
2. Проаналізуйте особливості розвитку особистості людей у геронтогенезі.
3. Розкрийте особливості і фактори щасливого старіння.
4. Проаналізуйте соціально-психологічні типи старіння.
5. Визначте і схарактеризуйте фактори і умови довголіття.
6. Проаналізуйте особливості вікових криз похилого віку та їх вплив на розвиток особистості.
7. Схарактеризуйте основні форми активності людей похилого віку.

Завдання для самостійної роботи

1. Проаналізуйте проблему нормативних вікових криз у період геронтогенезу і шляхи її подолання.
2. Визначте перспективи розвитку в старості.
3. Проаналізуйте проблему зміни часових перспектив людей похилого віку.

Література

1. Альперович В. Социальная геронтология. – Ростов н/Д: Феникс, 1997. 576 с.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания: Избр. психол. труды: в 2-х т. Т. 1. М.: Педагогика. 1980. 232 с. С.16-178.
3. Анцыферова Л.И. Поздний период жизни человека: типы старения и возможности поступательного развития личности. Психологический журнал. 1996. Том 17. № 6. С. 60-71.

4. Брушлинский А.В. Проблема субъекта в психологической науке // Субъект: мышление, учение, воображение. – М.: ИПП; Воронеж: НПО МОДЭК, 1996.
5. Baltes P. B., Freund A. M., Li S. The psychological science of human aging. The Cambridge handbook of age and aging / M. L. Johnson (Ed.). New York: Cambridge University Press, 2005. P.47-71.
6. Wilk T. Czas wolny w starości a jakość życia. Wybrane obszary badawcze andragogiki/ Barbara Juraś-Krawczyk red. Wyd. 2. Łódź: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna, 2007. S. 129-143.
7. Выготский Л. С. Проблема возраста. Хрестоматия по детской психологии. М.: ИПП, 1996. с. 28-34.
8. Гамезо М.В., Герасимова В.С., Горелова Г.Г., Орлова Л.М. Возрастная психология: личность от молодости до старости. М., 1994.
9. Давыдовский И.В. Что значит старость. М., 1967.
10. Ермолаева М. В. Методы психологической регуляции эмоциональных переживаний в старости. Психология зрелости и старения. 1999. № 1(5). С. 24-61.
11. Ziębińska B. Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych. Katowice: Wydawnictwo Slask, 2010. 347 s.
12. Куруленко С.А. Старость как этап жизненного пути личности. Первый Рос. Съезд геронтологов и гериатров : Сб. ст. и тез. Самара, 1999.
13. Малкина-Пых И. Г. Кризисы пожилого возраста М.: Изд-во Эксмо, 2005. 368с.
14. Павелків Р. В. Вихід на пенсію: особливості адаптації. Вікова психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. К. : Кондор, 2011. С. 418-421.
15. Рощак К. Психологические особенности личности в пожилом возрасте : автореф. дис.... канд. социол. наук. М., 1994.

16. Сорокоумова Е.А. Возрастная психология. Краткий курс. СПб.: Питер, 2006. 208 с.
17. Szatur-Jaworska B. Błedowski P., Dziegielewska M. Podstawy gerontologii społecznej. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2006. 322 s.
18. Чаграк Н. І. Теорія і практика освіти людей похилого віку у США (1962 –2015 рр.). дис.... док. пед. наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2019. 506 с.
19. Шахматов Н. Ф. Психическое старение М., 1996.

Роль освіти у розвитку людини похилого віку

Доступна якісна освіта є запорукою розвитку і конкурентноздатності людини та країни. Освічене суспільство спроможне забезпечити високі стандарти життя людей і соціальну стабільність. Створення освітнього середовища для всіх соціально-демографічних груп, зокрема для осіб похилого віку відкриває можливості людині до розширення та реалізації свого потенціалу впродовж життя в аспекті особистісного, професійного, соціального, культурного і духовного розвитку.

В інформаційну епоху головним капіталом є знання, а освіта як вид діяльності вимагає бути неперервним процесом. Зважаючи на ситуацію старіння сучасного суспільства, освіта стає необхідністю упродовж всього життя, зокрема й у похилому віці та доступною в усіх формах: формальній, неформальній та інформальній.

Освіта впродовж життя – це «розвиток людського потенціалу через процес тривалої підтримки, який стимулює і дає можливість індивіду здобувати усі знання, цінності, уміння та розуміння, які він/вона потребуватиме упродовж свого життєвого шляху, і творчого використання їх в усіх суспільних ролях, умовах і середовищах» [6, с. 22].

Концепція освіти упродовж життя розглядається як ключ до здорового і змістовного життя у постпенсійному віці. Численні дослідження у сфері

геронтології доводять, що людина зберігає здатність навчатися фактично в будь-якому віці. Що більше, навчальна активність у пізньому віці суттєво затримує спад когнітивних функцій людини. Такі висновки наукових досліджень дали новий поштовх для розширення освітніх програм для людей похилого віку як на формальному, так і на неформальному рівнях. Таким чином, зважаючи на ситуацію демографічного старіння суспільства, з'являється можливість використання потенціалу осіб похилого віку та залучення їх у трудовий ресурс країни. Для цих людей навчальна діяльність є способом соціалізації, підтримання власних когнітивних функцій, незалежності в обходженні у більш пізньому віці. Заклади вищої освіти, культурно-освітні інституції та громадські організації створюють різноманітні освітні проекти для людей похилого віку, поширюються ініціативи щодо залучення таких осіб до освітньої діяльності через спеціальні програми, які охоплюють заходи культурного характеру, фітнес і навчальні курси з певних академічних дисциплін.

Надання такої освітньої послуги має забезпечити:

- створення умов та сприяння всебічному розвитку людей похилого віку,
- реінтеграцію людей похилого віку в активне життя суспільства,
- надання допомоги людям похилого віку в адаптації до сучасних умов життя шляхом оволодіння новими знаннями, зокрема щодо процесу старіння та його особливостей, сучасних методів збереження здоров'я, набуття навичок самодопомоги, формування принципів здорового способу життя, основ законодавства стосовно людей похилого віку та його застосування на практиці,
- формування та розвиток навичок використання новітніх технологій, насамперед інформаційних та комунікативних, потенціалу та можливостей волонтерської роботи,
- підвищення якості життя людей похилого віку, завдяки забезпеченню доступу до сучасних технологій та адаптації до технічних перетворень,
- формування практичних умінь і навичок,

- можливість для розширення кола спілкування та обміну досвідом.

Освітня геронтологія засвідчує, соціально-економічні процеси та їх глобалізація впливають на формулювання головних завдань освіти людей похилого віку. Освіта людей похилого віку визначається, насамперед, як засіб самореалізації та самоствердження особистості, а також як засіб соціального захисту, адаптації та реадaptaції людини в умовах швидких економічних та суспільних перетворень, які вимагають постійного розширення і збагачення системи загальнолюдських і національних цінностей та ідеалів, що, відповідно, може реалізовуватися тільки за умови збереження і розвитку людського потенціалу.

Важливість освіти в похилому віці обґрунтована результатами досліджень у сфері геронтології, які доводять позитивний вплив інтелектуального, емоційного і духовного розвитку на якість життя людини та на розширення її здатності бути корисною для суспільства. Навчальна діяльність – це, насамперед, спосіб затримати спад розумової функції, пам'яті та психічних розладів і, відповідно, – можливість суттєво поліпшити якість життя у пізньому віці [6, с. 22].

Освіта людей похилого віку сприяє не тільки засвоєнню нових знань, а й особистісного самовизначення завдяки розвитку нового ставлення до себе і своїх можливостях. Під час навчання створюються передумови для усвідомлення літньою людиною потреби і здатності до самореалізації, для орієнтації у власному особистісному потенціалі, а також для структурування життєвого досвіду, створення нових смисложиттєвих орієнтацій.

Реалізація головних компонентів процесу освіти людей похилого віку (навчання, соціалізація, самореалізація) сприяє вирішенню основних проблем людини у постпенсійній фазі життя, створює умови для успішної адаптації, суспільної інтеграції та особистісного розвитку осіб похилого віку. Обґрунтовуючи процес навчання старших дорослих як баланс їх потреб безпеки і стимулювання, Д. Джеймс виокремив два його основні види:

– екстенсивне або дослідницьке навчання (розширення), коли людина набуває нові навички, розвиває інтереси та розширює горизонти власного світосприйняття;

– консолідаційне навчання (зміцнення), коли людина удосконалює свій досвід і погляди, посилює власну позицію в суспільстві, особливо після якихось важливих змін чи викликів у житті [3].

Цей вид навчання пов'язаний з прогнозованістю, стабільністю, впевненістю та безпекою особистості, тоді як екстенсивне навчання задовольняє її інтереси, захоплення та стимулювання. На думку Д. Джеймса, баланс між потребами безпеки і стимулювання змінюється відповідно зі зміною умов. Людина, яка вийшла на пенсію, повинна пристосуватися до нових обставин, і тільки за умови власної відносної безпеки вона буде приймати ризики, долучаючись до ситуацій, створених новими викликами [3]. Таким чином, подальший особистісний розвиток та підтримання автономної життєдіяльності – основне завдання освіти людей похилого віку. З одного боку, воно аргументоване науковою обґрунтованістю активного довголіття у соціальній геронтології, а з іншого – концепцією продуктивного старіння, яка сформувалася внаслідок зниження соціальних видатків у багатьох країнах світу.

В умовах інформаційного суспільства незалежність людини у похилому віці в основному пов'язують з необхідністю постійного особистісного, професійного, соціального розвитку. Тому освіта людей похилого віку акцентується на збереженні незалежності людини цього віку. Так, Е. Філіпсон вважає, що освітня діяльність розширює старшій людині можливості для контролю та більшої незалежності у життєдіяльності [9]. Б. Грумбрідж стверджує, що особи, які мають більш широкий вибір освітньої діяльності у пізньому віці, виявляють вищу здатність підтримання своєї незалежності, ніж ті, чиї можливості такого вибору обмежені [2]. Він довів, що роль освіти у зменшенні соціальної залежності людей похилого віку, яке через певні демографічні чинники стрімко зростає, значно посилюється.

Освіта в похилому віці – один з головних факторів успішного старіння, це можливість професійної діяльності, покращення соціального та економічного статусу людини, неперервна освіта й навчальна діяльність суттєво впливають на здоров'я та моральний стан людини [11, с. 353].

Дослідження М. Єрмолаєвої та С. Пряхіної свідчать, що більшість літніх людей з вищою освітою висловлюють інтерес до пошуку соціально-значимої діяльності після виходу на пенсію і готовність продовжити навчання на курсах підготовки і перепідготовки з метою отримання можливості посиленої роботи і, в цілому, з метою саморозвитку [1]. При цьому найбільш реально перспективи своєї трудової зайнятості та переваги перепідготовки бачать люди похилого віку у віці 55-75 років з вищою освітою. Вони готові активно обговорювати кращий вид діяльності, власні можливості в контексті його засвоєння. Люди з вищою освітою у віці 76-90 років охоче підтримують тему професійного самовизначення, але розуміють її нереалістичність для себе. Люди похилого віку із середньою і початковою освітою в зазначених вікових групах не виявили високої мотивації і спрямованості на трудову діяльність, так само як і на будь-які аспекти активної життєдіяльності. Загалом, проведені пілотажні дослідження представляють професійне самовизначення як ефективний шлях розвитку особистості людей похилого віку.

Обґрунтовуючи взаємозв'язок благополучного життя і навчальної активності протягом періоду третього віку, Р. Мак-Нейл наголошує, що «... здорові, активні люди, які продовжують свою розумову діяльність у старості, демонструють сталість і навіть підвищення різних вимірів когнітивного функціонування» [7, с.115]. За висновком Ч. Банаха, освіта у пізньому віці виконує дві основні функції: адаптаційну і реноваційну. Адаптаційна функція спрямована на пристосування до нових завдань, ролей та умов життя, а реноваційна уможливорює відновлення і розширення знань і загальних компетенцій [4, с.78].

Навчання у похилому віці – це ще й спосіб досягти освітніх цілей, які людині важко реалізувати та більш ранніх етапах життєвого шляху через зайнятість в інших сферах діяльності та виконання відповідальних соціальних ролей. Крім того, навчання в похилому віці сприяє розвиткові критичного мислення, усвідомленню змісту життя, самореалізації та духовному розвитку [8, с.12]. Дослідники у галузі освітньої геронтології також вважають, що освіта людей похилого віку повинна враховувати потребу актуалізації знань, яка виникає через зміни, що відбуваються як на суспільному рівні, так і на рівні індивідуальному. Навчальна діяльність через поглиблення знань та розвиток компетенцій зближує людину з сучасним світом [5, с.157].

Вказуючи на тісний зв'язок освітньої активності людей третього віку та їхньої здатності до самостійного життя, зниження фізичної, психічної і соціальної залежності від інших, Б. Грумбрідж визначив п'ять основних причин, які розкривають необхідність освіти людей похилого віку, наголошуючи при цьому, що їх повинні усвідомлювати і політики, і суспільство, і власне старші:

1) освіта людей похилого (третього) віку сприяє підтриманню їхньої незалежності та впевненості у собі і таким чином знижує зростаючі виклики, що покладаються на суспільні і приватні ресурси;

2) освіта – це основний фактор, що дає змогу людям третього віку легше справлятися з чисельними практичними і психологічними проблемами у складному, змінному і роздробленому світі;

3) освіта для людей третього віку (як суб'єктів освітньої діяльності) посилює їхній дійсний та потенційний внесок у розвиток суспільства;

4) самооцінка і самовираження людей третього віку, їхня здатність ділитися досвідом з молодшими поколіннями сприяє налагодженню балансу і взаєморозуміння між ними, що є необхідним у сучасному світі конфліктів;

5) освіта – вирішальний чинник для багатьох людей похилого віку, які виступають за можливість навчання і самовираження [2, с.322].

Отже, важливість освіти людей третього віку полягає не тільки у здобутті нових знань, а в можливостях комунікації, розвитку і самовираженні, а також у зниженні психологічної та соціальної залежності від інших, натомість – у покращенні контактів з молодшими поколіннями [10, с. 431].

Питання для самоконтролю

1. Доведіть важливість освіти людей похилого віку.
2. Розкрийте можливості освіти впродовж життя для людини і суспільства.
3. Доведіть, що освіта людей похилого віку є головним фактором успішного старіння.
4. Проаналізуйте взаємозв'язок благополучного життя і навчальної активності людей похилого віку.

Завдання для самостійної роботи

1. Визначте і проаналізуйте виховний потенціал освіти для людей похилого віку.
2. Проаналізуйте освітню політику щодо доступності освіти людей похилого віку в країнах ЄС, США і України.

Література

1. Ермолаева М. В., Пряхина С. Б. К вопросу о потенциалах развития личности в старости. Мир психологии. 2008. № 2. С. 244-255.
2. Groombridge B. Learning, education and later life. Adult Education.1982. Vol. 54, No. 4. P.314–325.

3. James D. Living and Learning. Exploring our Biological Roots: Frank Glendenning Memorial Lecture 2008 – AEA and David James. URL: <http://www.aea.org>
4. Edukacja ustawiczna dorosłych w europejskiej przestrzeni kształcenia z perspektywy polskich doświadczeń / M. Pakula, A. Dudak (red.). Lublin: Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2009. 370 s
5. Ziębińska B. Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych. Katowice: Wydawnictwo Śląsk, 2010. 347 s.
6. Longworth N., Davies K. Lifelong Learning: New Vision, New Implications, New Roles for People, Organizations, Nations and Communities in the 21st Century. London: Kogan Page, 1996. 179 p.
7. MacNeil R., Teague M. Ageing and leisure: Vitality in later life. New Jersey: Prentice Hall, 1987. 229 p.
8. Formosa M. Lifelong Learning in Later Life: Policy and Practices / Learning across Generations in Europe: Contemporary Issues in Older Adult Education / B. Schmidt-Herths, S. Jelenc Krasovec, M. Formosa (Eds.). Rotterdam: Sense Publishers, 2014. P. 11-21.
9. Philipson E. Healthy aging university-based retirement communities and intergenerational living programs. Queensland, 2015. 9 p.
10. Чаграк Н. І. Модель освітнього середовища людей похилого віку в контексті безперервної освіти. Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». 2013. Вип.31, Т.6(48): Темат. вип. «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». С. 425-436.
11. Чаграк Н. І. Теорія і практика освіти людей похилого віку у США (1962 –2015 рр.). дис.... док. пед. наук зі спеціальності 13.00.01 –

загальна педагогіка та історія педагогіки. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2019. 506 с.

Особливості освіти людей похилого віку

Освіта людей похилого віку має певні особливості, що виявляються у ключових характеристиках навчання людей цього віку:

1. Особи похилого віку мають внутрішню мотивацію до навчальної активності. Вони спираються на здобутті знання та досвід і пристосовують навчальну діяльність до власних чітко визначених потреб, які залежать від ситуації та соціальних ролей, з якими людина стикається у реальному житті.

2. Люди похилого віку виявляють автономність і самоврядування у навчанні. Фактично, навчання ініціюється самими здобувачами освіти, а роль викладача-ментора полягає у створенні відповідного освітнього середовища.

3. Люди похилого віку, які володіють суттєвим освітнім, професійним і соціальним досвідом, віддають перевагу проблемно-орієнтованому навчанню та певною мірою беруть відповідальність за організацію і здійснення освітнього процесу.

4. Навчання осіб похилого віку відбувається через їх залучення у практичну діяльність, виконання певних соціальних ролей, вирішення конкретних завдань і проблем, з якими людина стикається в щоденному житті.

5. У навчальній діяльності люди похилого віку спираються на раніше набутий досвід. Рефлексивне навчання – унікальне для кожного індивіда, оскільки відбувається через осмислення власного досвіду, і є потенційно трансформаційним як індивідуально, так і соціально [7, с.90-91].

Відтак, освіта у похилому віці розглядається як умова розвитку особистості та реалізації її потенціалу. Люди похилого віку через продовження навчальної діяльності самореалізуються і досягають конструктивного способу життя, який поєднує особистісне зростання,

активне залучення у життя спільноти, а іноді й продовження професійної кар'єри [7, с.50].

У «Меморандумі неперервної освіти» Комісії Європейського Співтовариства визначено основні види освіти дорослих:

- формальне навчання, яке здійснюється у закладах освіти з можливістю отримання диплому і відповідної кваліфікації,

- неформальне навчання, яке проходить у межах діяльності громадських організацій і, як правило, не передбачає здобування офіційно визнаних кваліфікацій,

- інформальне (неофіційне) навчання, яке розглядається як постійна навчально-пізнавальна діяльність, що здійснюється у буденному житті людини [4, с.247-248].

Науковці в галузі освітньої геронтології розрізняють два види освіти людей похилого віку:

- формальна освіта – можливість отримати чи підвищити кваліфікацію для продовження професійної діяльності,

- інформальна освіта – можливість покращити спосіб життя, підтримувати активність після виходу на пенсію [4, с.248].

Специфіка освіти людей похилого віку полягає у тому, що її контингентом є особи дієздатного віку, які поєднують навчальну діяльність з участю в різних галузях практичного життя, тому для навчання людей цієї групи необхідно застосовувати інші педагогічні принципи, форми й методи навчання, ніж ті, що використовуються для представників інших вікових груп.

Організація освітнього процесу для людей похилого віку відбувається з урахуванням особистісних освітніх траєкторій осіб цієї вікової категорії на основі принципів неперервності, індивідуалізації та варіативності навчання. Варіативність полягає у можливості вибору людьми, що навчаються, освітніх напрямів відповідно до своїх нахилів, можливостей і потреб, а також у врахуванні вікових фізичних та психічних особливостей старших.

Реалізація варіативних, особистісно-орієнтованих підходів до навчання осіб третього віку відбувається за умов:

а) забезпечення свободи вибору кожному індивіду шляхів отримання знань;

б) створення навчального середовища, яке б сприяло культурному і творчому розвитку особистості;

в) вибору оптимальних методів і технологій навчання з урахуванням вікових особливостей людей похилого віку [6, с. 434]

Основними формами навчання для людей похилого віку є лекції з обговоренням, семінари і дискусії, практичні заняття, спортивно-оздоровчі заняття, гурткові, культурні програми, концерти, подорожі, екскурсії та ін.

Найбільш ефективними методами навчання визнані інтерактивні, оскільки ставлять здобувача освіти в активну позицію їх самостійного засвоєння. Інтерактивний (від англ. Взаємний акт, взаємодіючий) – це здатність взаємодіяти чи знаходитись у режимі бесіди, діалогу з чимось-небудь (наприклад, комп'ютером) або ким-небудь (людиною) [8, с.7].

Отже, інтерактивні методи навчання є методами, які базуються на діалозі, взаємодії і спільній діяльності учасників навчання. Такі методи передбачають організацію і розвиток такого спілкування, яке призводить до взаєморозуміння, до колегіального вирішення загальних, але значущих для кожного учасника завдань. До них відносять дискусії, ігри, проекти, тренінги тощо.

Специфічними характеристиками інтерактивних методів є моделювання життєвих і професійних ситуацій, рольові ігри та методи, що забезпечують можливість створювати ситуації пошуку, співпереживання, суперечностей, ризику, сумніву, переконання, задоволення, аналізу та самооцінки своїх дій, спільне розв'язання проблем.

Цінність інтерактивних методів полягає в тому, що вони забезпечують можливість використання суб'єктивного досвіду учасника навчання, мобілізації його пізнавальних здібностей, дозволяють посилити мотивацію

до саморозвитку, спонукати до самостійного виявлення зацікавленості процесом пізнання.

Зважаючи на освіченість і попередній досвід учасників освітнього процесу, лекція передбачає застосування нетрадиційних, оригінальних елементів, як-от: дискусія, дебати, мозковий штурм, демонстрація, вправи, дослідження, робота в групах тощо.

Дискусія є необхідним елементом під час заняття, оскільки спонукає учасників до висловлювання їх точки зору, обміну думками та пошуку вирішення проблеми, сприяє розвитку критичного мислення [7].

Застосування на заняттях кейс-методу, який полягає у використанні конкретних випадків (ситуацій, історій) для спеціального аналізу, обговорення або вироблення рішень, сприяє удосконаленню соціальної компетентності, обміну досвідом, забезпечує засвоєння теоретичних положень і розвитку навичок практичного використання опанованого теоретичного матеріалу [8, с.44-45].

Продуктивними методами навчання є практичні, тобто навчання через діяльність, Які в основному застосовують у таких курсах-студіях як музичні класи, театральні студії, образотворче мистецтво, комп'ютерна грамотність тощо.

Зазвичай у навчанні людей похилого віку використовують змішаний (гібридний) метод, який полягає у комбінуванні зазначених вище методів. Він поєднує елементи лекції, дискусії, практичні навички. Цей комбінований метод навчання розширює можливості викладача у роботі зі здобувачами освіти похилого віку відповідно до їхніх освітніх потреб, можливостей і досвіду. Гнучкість і диференціація освітнього процесу, а також пристосування до потреб людей третього віку вважаються головними складовими їхнього успішного навчання з питань методики навчання старших дорослих [1;2].

Характерна особливість методики навчання старших дорослих є взаємне навчання. Тобто люди можуть керувати своїм процесом освіти,

зокрема беручи участь у створенні змісту освіти та розробленні курсів, і долучитися до освіти інших через обмін досвідом.

Таким чином, зважаючи на особливості похилого віку необхідним для організації освітнього процесу є застосування потенціалу і цілеспрямоване обрання відповідних варіантів форм і методів, враховуючи їх переваги та недоліки.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте особливості освіти людей похилого віку.
2. Проаналізуйте форми і методи навчання людей похилого віку.
3. Доведіть, що інтерактивні методи навчання людей похилого віку є найефективними.
4. Порівняйте переваги і недоліки методики традиційного і змішаного навчання.

Завдання для самостійної роботи

1. Розробить модель навчання людей похилого віку.
2. Розробить програму заняття за обраною темою.

Література

1. Brookfield S. D., Preskill S. Discussion as a Way of Teaching: Tools and Techniques for Democratic Classrooms. San Francisco: Jossey-Bass, 1999. 272p
2. Merriam S. B., Caffarella R. S., Baumgartner L. M. Learning in adulthood: a comprehensive guide. 3rd ed. San Francisco: Jossey-Bass, 2007. 542 p.
3. Неформальна освіта людей поважного віку (навчально-методичний посібник) за ред. доктора педагогічних наук, професора М.М. Букача. Миколаїв: МОІППО та ГО ОЦ УТВ, 2019. – 536 с.
4. Principi A., Lamura G. Education for older people in Italy. Educational Gerontology. 2009. №. 35. P. 246–259

5. Федоренко С. А. Університети «третього віку» як складова безперервної освіти: зарубіжний досвід. Педагогічний процес: теорія і практика. 2014. №1. С.133-138.
6. Чаграк Н. І. Модель освітнього середовища людей похилого віку в контексті безперервної освіти. Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». 2013. Вип.31, Т.6(48): Темат. вип. «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». С. 425-436.
7. Чаграк Н. І. Теорія і практика освіти людей похилого віку у США (1962 –2015 рр.). дис.... док. пед. наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2019. 506 с.
8. Ягоднікова В. В. Інтерактивні форми і методи навчання у вищій школі: навч.-метод. посібник. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 70 с.

Прасол Д.В.

кандидат психологічних наук,
практичний психолог комунальної установи
«Інклюзивно-ресурсний центр №3»
Миколаївської міської ради

**Переваги реалізації інклюзивного навчання
для людей поважного віку**

У нашу інформаційну епоху освіта вважається найважливішою передумовою повноцінного життя людей будь-якого віку, включаючи також і період старіння. У сучасному прогресивному суспільстві все більше звертається увага на необхідність надання всім людям рівних можливостей в отриманні освіти, у тому числі й особам з особливими освітніми потребами. Адже кожна **людина** – це істота, яка являє собою вищий ступінь розвитку життя, суб'єкт суспільно-історичної діяльності, який потребує за гуманістичним підходом у психології постійного самовдосконалення і саморозвитку, чому значною мірою сприяє можливість здобуття нею освіти. Оскільки розвиток кожної людини є процесом її становлення та подальшого формування як особистості під впливом низки як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, як керованих, так і некерованих факторів, то сам він в цілому зумовлюється їх комбінованим впливом. У той же час аж ніяк не можна применшувати значення впливу освітніх закладів і їх керованої виховної дії на становлення людини у будь-якому віці, коли б вона не розпочала своє навчання.

Особливі освітні потреби мають ті люди, навчання яких потребує додаткових ресурсів. Так, видатний вітчизняний медик-психіатр В.М. Бехтерев свого часу зазначав, що боротьба за свободу особи є боротьбою за її здоровий розвиток: те суспільство, яке будується на принципах самоврядування, має, насамперед, потурбуватися про створення здорових умов для життєдіяльності кожної особистості. Також американський психолог Абрахам Гарольд Маслоу

свого часу висловив припущення, що життєздатність психологічного здоров'я визначається, можливо, не стільки аналізом глибин людської поведінки, скільки аналізом висот, яких кожен індивідуум здатен досягти. Саме цьому, на нашу думку, значною мірою має слугувати інклюзивне навчання, яке спрямоване на допомогу особам з особливими освітніми потребами. Адже право на освіту є одним з основних прав людини, яке не може бути обмежене за будь-якою ознакою, в тому числі і ознакою віку, що передбачає безперервність освіти і можливість її продовження у поважному віці. Люди похилого віку є соціально-демографічною групою населення, чисельність якої постійно зростає. Надання людям літнього та похилого віку доступу до освіти є важливою умовою їх інтеграції у життя суспільства, полегшує пошуки нової роботи для літніх людей. Геронтоосвіта може також виступати не тільки як спосіб інтеграції в комунікативному і культурному просторі, а й засіб, який забезпечує розвиток особистості людини поважного віку і відповідно її більшу психологічну стійкість. Зокрема, у багатьох навчальних закладах Сполучених Штатів Америки присутність людей пенсійного віку у навчальній аудиторії не є чимось незвичайним і чудернацьким. Це пояснюється тим, що, зокрема, навіть із суґубо прагматичної точки зору працівники з відносно низькою економічною ефективністю для країни все ж таки істотно корисніші, аніж утриманці. Так, за кордоном народні навчальні заклади, наприклад, університети у Фінляндії, уже понад сімдесят років навчають усіх бажаючих, де поруч із традиційною освітою існують також спеціальні програми навчання поважних людей. У Польщі були запроваджені загальні освітні установи, у яких могли одночасно навчатися люди декількох поколінь: молоді люди, представники середньої вікової групи і старі люди, тобто в одній групі могли зустрічатися студенти віком від 16 до 80 років, тобто створювалися різновікові студентські групи. Подібне навчання є не тільки освітнім процесом з метою отримання нових знань і професії, це ще й чудовий спосіб для людей поважного віку віддалити ознаки старіння, які у них проявляються окрім погіршення загального стану здоров'я також і у інтелектуальній сфері. Саме тому в Україні в умовах сьогодення, коли

відбувається збільшення пенсійного віку, ще більш актуальним стає можливість отримання освіти: як формальної, так і неформальної та інформальної.

Якщо торкнутися визначення самого поняття осіб з особливими освітніми потребами, то це люди (в першу чергу тут говориться про дітей, відповідно до класифікації ЮНЕСКО), які мають наступні порушення розвитку: порушення зору та слуху аж до повної втрати, опорно-рухового апарату, мовлення тощо. Виходячи із усього вищезазначеного, можна зробити висновок, що доволі таки значна кількість осіб серед людей поважного віку за своєю природою, що зумовлено процесами старіння людського організму в цілому та погіршенням функціонування його окремих систем, може бути чітко віднесена до осіб із особливими освітніми потребами. Подібний інклюзивному навчанню освітній процес має власну специфіку: навчати людей поважного віку так само, як і молодих людей, аж ніяк не можна. Для досягнення гарних результатів фахівцям закладів освіти потрібно враховувати цілу низку різноманітних особливостей: як фізіологічних, так і психологічних, а також культурних і т.п. На даний час успішний досвід новацій у турботі про старше покоління людей, зокрема завдяки функціонуванню Освітнього Центру «Університет третього віку» у м. Миколаєві, набуває все більшого поширення та розголосу, а тому бажаючих навчатися серед осіб літнього та похилого віку стає з кожним роком все більше, про що і свідчить позитивний досвід запровадження такої освіти у Освітньому Центрі «Університет третього віку». Тож реалізація інклюзивного навчання для поважних людей покликана допомогти комфортному пристосуванню людей літнього та похилого віку до сучасного світу, який стрімко змінюється: існує нагальна потреба у їхньому навчанні певним навичкам для подолання існуючих комунікативних бар'єрів, які негативно відбуваються на багатьох областях їх життя, у допомозі професійного становлення і розвитку людей передпенсійного і пенсійного віку.

Тези про доцільність навчання старшого покоління зустрічалися свого часу ще у роботах Цицерона, Сенеки, Монтеня і багатьох інших філософів. У нашу епоху на етапі розвитку суспільства з префігуративною культурою (за

положеннями видатного американського антрополога та етнографа Маргарет Мід), коли не лише діти навчаються у батьків, а й батьки одночасно змушені навчатися у дітей, відбувається виникнення сучасного інформаційного світу, що стрімко змінюється, внаслідок чого дорослі і людей літнього і похилого віку повинні постійно навчатися, оновлювати свої знання, не зупинятись у своєму розвитку. Таким чином, існуюча **префігуративна культура** за своєю суттю – це культура інтенсивних і швидких трансформацій суспільства, за яких людям поважного віку часто складно включатися у суспільне життя без супровідної допомоги. Сучасна традиційна освіта у тому вигляді, в якому вона існує на даному етапі, не може в повному обсязі вирішити питання успішної соціальної адаптації осіб поважного віку, тому що, як і раніше, основним завданням геронтоосвіти є отримання інформації і долучення старої людини до системи знань. Вихід людини на пенсію часто одночасно пов'язують із її виходом зі сфери формальної освіти, але насправді суспільство повинно враховувати бажання і можливості частини літніх людей продовжувати працювати за фахом чи навіть надати можливість отримувати нову спеціальність. У зв'язку з цим одним з найбільш актуальних розглядаємих питань геронтопсихології на багатьох наукових конференціях і круглих столах є питання працевлаштування і підвищення професійної конкурентності людей пенсійного віку.

Освіта у поважному віці може здійснюватися по-різному: від навчання у офіційному освітньому закладі (коли поважна людина стає студентом і нарівні з молоддю виконує всі навчальні вимоги) і аж до самоосвіти. Люди в літньому і похилому віці вибирають освітні заклади, коли це пов'язано з отриманням нової професії, що вимагає середньої або вищої освіти у новій для них області (що є досить поширеним явищем закордоном). У цьому разі вони включаються у процес навчання і дотримуються всіх вимог такої форми навчання в освіті. Впровадження освіти для різновікових груп може бути чудовою базою для неформального, живого діалогу різних поколінь: з одного боку, спілкування з молоддю для поважних людей є можливістю бути в курсі актуальних суспільних процесів, уникати соціальної ізоляції, освоїти нові технології та ділитися

власними спогадами. А от для молоді люди літнього і похилого віку є справжньою скарбницею як професійного, так і життєвого досвіду, іншого досвіду громадської діяльності. Молодь має розуміти цінність досвіду старшого покоління, чому сприяє організація зустрічей молоді та поважних людей. Як зазначає Т. Кононигіна, ніхто не вчить людину старіти. Зазвичай говорять, що за молоддю – майбутнє, однак насправді майбутнє для кожної окремої людини – це її старість, а от культури старості у сучасному суспільстві немає. Більш того, люди поважного віку, які бажають продовжувати працювати, не завжди можуть «оновити» свої професійні компетенції чи оволодіти новою професією. У той же час саме необхідність професійної перепідготовки часто стає каменем спотикання для подальшої успішної кар'єри людей літнього та похилого віку. Крім того, рішення освітніх завдань з реалізації інклюзивного навчання тісно пов'язане з вирішенням як психологічних, так і соціально-психологічних задач. Старі люди цікавляться новими знайомствами, адже доволі часто вони бувають дуже самотні, що може турбувати їх навіть більше, аніж стан їх здоров'я або фінансове становище.

Інклюзивне навчання є основним напрямом реформування системи освіти у багатьох державах, метою якого є реалізація права на освіту осіб із особливими освітніми потребами без дискримінації. В широкому сенсі така освіта передбачає створення рівних можливостей для усіх категорій людей, які знаходяться в ситуації можливого виключення або сегрегації. Інклюзивне навчання є системним процесом єдиної налагодженої взаємодії усіх учасників освітнього процесу, ефективність якого залежить від усвідомлення переваг інклюзивного навчання для усіх учасників освітнього процесу. Певні складнощі у освітньому процесі пов'язані зі станом здоров'я поважної людини: так, людям літнього і похилого віку властиві ті чи інші фізичні слабкості, в тому числі і слабкий зір, поганий слух та/або не дуже гарна координація рухів.

Інклюзивне навчання (від англ. *inclusion* – включення) за своєю суттю являє систему освітніх послуг, яка передбачає навчання людини (в сучасній інклюзії у системі освіти України такою вважається саме дитина) з особливими

освітніми потребами в умовах загальноосвітніх закладів, а також її соціалізацію та інтеграцію у суспільство. Традиційно інклюзивне навчання розуміється як процес звернення і відповіді на різноманітні потреби навчаємих людей через забезпечення їхньої участі в навчанні, культурних заходах і житті громади, та зменшення виключення в освіті та у навчальному процесі. В деяких закладах освіти навчання сформовано таким чином, що онуки допомагають своїм дідусям і бабусям освоїти комп'ютер, а ті, у свою чергу, навчають молодь шиттю, різьбі і т.п. Таким чином, подібний навчальний процес сприяє укріпленню зв'язків між різними поколіннями людей, що дозволяє успішно вирішувати проблему порозуміння і взаємоповаги між представниками різних поколінь. Досить часто геронтоосвіта не має на меті отримання професії, а відносячись до інформальної освіти, має на меті персональний розвиток поважних людей, збереження їх активної життєвої позиції.

В контексті реалізації геронтоосвіти під інклюзивною освітою ми будемо розуміти саме можливість людей літнього та поважного віку отримувати освіту у навчальних закладах (як спеціалізованих, так і закладів вищої освіти, а також закладів післядипломної освіти, закладів підвищення кваліфікації) спільно і на рівні з більш молодими людьми. Як один з розділів освіти **геронтоосвіта** забезпечує розвиток особистості поважних студентів, формує компетентність, активність, забезпечує соціальний комфорт, саморегуляцію і дозволяє навчити жити людей літнього та похилого віку в нових умовах, які змінилися у порівнянні з минулим. Успішна організація освіти для старих людей вимагає комплексного підходу та наявності в організаторів навчального процесу глибоких міждисциплінарних знань (зокрема, з різних галузей психології, з медицини, геронтології і т.д.). Навіть для того, щоб створити ефективні комп'ютерні курси для старшого покоління, потрібен застосовуватися системний підхід: розуміння особливостей засвоєння нової інформації (для старих людей навряд чи будуть особливо ефективними триденні експрес-курси), фізичних особливостей (може знадобитися спеціальна техніка, яка враховує особливості зору, дрібної моторики старих людей), психології і так далі. При цьому, як

показала наша практика, люди поважного віку прагнуть використовувати набуті знання з інформаційних технологій як для того, щоб здійснювати покупки в інтернет-магазинах та оплачувати комунальні послуги, так і для спілкування з дітьми, які мешкають в інших містах та країнах.

Реалізація у системі освіти інклюзивного навчання забезпечує не лише здобуття освіти навчаємими, а й сприяє гармонійному розвитку особистості, формуванню здорового члена суспільства, загальному покращенню здоров'я кожної людини, яка здобуває освіту. Історично слово «здоров'я» (від англ. *health*) походить від англосаксонського «хоул», що позначає цільний, цілісний: це здатність до самовідновлення, саморегуляції й адаптації.

У психології можна виділити три рівні розгляду категорії «здоров'я» – це біологічний, психологічний, соціальний. Тобто саме **здоров'я людини** за своєю суттю є такою біопсихосоціальною єдністю, яка у свою чергу характеризується складністю, багатозначністю і неоднорідністю структури; у ньому відбиваються фундаментальні аспекти біологічного, соціального, психічного і духовного буття людини у світі. Головною проблемою психології здоров'я є збереження, зміцнення і розвиток здоров'я людини з опорою саме на його психологічну складову, коли саме здоров'я в єдності його духовної, соціальної та соматичної складової є передумовою для повного розкриття можливостей, потенціалу людини, її саморозвитку і самовдосконалення, самоактуалізації і самопізнання. Тож наявність для кожної старої людини можливості продовжувати навчатися, отримувати освіту і самореалізовуватися завдяки впровадженню інклюзивного навчання відіграє важливе значення, на нашу думку, як у забезпеченні здоров'я людини будь-якого віку (у тому числі і людей поважного віку), так і всього суспільства в цілому, забезпечуючи міцність комунікативних зв'язків та гарне порозуміння між поколіннями.

Якщо коротко розглянути основні категорії здоров'я людини незалежно від її віку чи гендеру, то тут ми можемо зробити наступні висновки щодо їх базових характеристик, які складають в цілому здоров'я людини у плані психологічному.

Фізичне здоров'я людини – це той природний стан організму людини, який зумовлений нормальним функціонуванням всіх його органів і систем. Якщо добре працюють всі органи й системи нашого тіла, то й весь організм людини в цілому (як система саморегульована) правильно функціонує і розвивається. Саме тому значне зацікавлення серед студентів поважного віку Освітнього Центру «Університет третього віку» викликав медико-валеологічний напрям занять, відвідувачі якого одразу після прослуховування теоретичного курсу щодо здорового способу життя переходили до занять фізичною культурою у спортивних і тренажерній залах. З метою збереження здоров'я всі слухачі медико-валеологічного напрямку попередньо пройшли медичне обстеження, а на їхніх заняттях обов'язково були присутні медичні працівники, які пильно стежили за тим, щоб поважні студенти дотримувалися рекомендацій лікарів.

Психічне здоров'я людини залежить від стану головного мозку, воно характеризується такими характеристиками, як рівень і якість мислення, розвиток уваги і пам'яті, ступень емоційної стійкості, розвиток вольових якостей особистості. Як показує досвід, на мотивацію людей літнього та похилого віку можуть мати негативний вплив проблеми із фізичним і психологічним здоров'ям, наявні негативні спогади, що пов'язані з освітнім процесом у минулому, невпевненість у собі і відсутність реальної мети навчання.

Моральне (або соціальне) здоров'я, що визначається тими моральними принципами, які є основою соціального життя людини, тобто життя у певному суспільстві, країні. Відмітними ознаками морального здоров'я людини є її свідоме ставлення до праці, набуті культурні надбання, активне неприйняття тих вдач та звичок, що суперечать нормальному способу життя. Фізично і психічно здорова людина може бути моральним виродком, якщо вона зневажає нормами моралі, тому соціальне здоров'я традиційно вважається вищою мірою людського здоров'я. Слід окремо зазначити, що також однією із характерних особливостей періодів літнього і похилого віку є соціально-психологічна дезадаптація старих людей, що має бути окремим напрямом у роботі педагогічних фахівців з літніми студентами.

Важливим моментом є розуміння самого психічного здоров'я людини не негативним, а позитивним чином – як її здатності до постійного розвитку та збагачення особистості. Тож психічне здоров'я зазвичай розглядається не просто як відсутність недоліків, а як присутність цілої низки чеснот у структурі особистості. Позитивні концепції психічного здоров'я передбачають тенденції до розвитку, росту, самореалізації людини, її здатність керувати своїми діями і вчинками, мати розвинену систему цінностей, здатність адекватно сприймати себе й оточуючих. Звичка та можливість постійно навчатися допомагають людям поважного віку залишатися соціально і економічно активними, користуватися сучасними технологіями і зберігати здоров'я. Таким чином, збереження інтелектуальної і фізичної активності стає ефективним засобом у боротьбі із недугами старечого віку. Освіта, як видно, може суттєво впливати на позитивне самопочуття людей поважного віку, стан їхнього здоров'я та збереження інтелектуальних можливостей.

В широкому розумінні **освіта** – це культура, а от остання – це те, що засвоюється великою групою людей, і те, що передається від покоління у покоління: знання, ідеї, установки, поведінка і традиції. Навчання людей поважного віку підкоряється загальним особливостям особливості соціальних відносин в освіті, які не мають ідентичних аналогів в інших суспільних інститутах:

- інститут освіти інтегрує в собі своєрідність відносин усіх соціальних структур (демографічної, етнічної, професійної, територіальної тощо);
- соціальні відносини в закладах освіти носять індивідуально-груповий характер, коли педагог у процесі занять вибирає різноманітні способи взаємодії, одночасно вступаючи у контакт з усією групою;
- проблемність створення сприятливих соціальних відносин, оскільки у навчальному процесі можуть брати участь особи з якісно відмінною чуттєвою організацією, значною різницею у знаннях, особистому та життєвому досвіді;

- всі учасники соціальних відносин в освітньому процесі базують їх на необхідності взаємодії як в інтересах навчання, так і виховання (з останнім пов'язується реалізація можливостей впливу на особистість старої людини);
- найважливішою передумовою соціальних відносин в закладах освіти виступає соціальна навчальна група як первинна структура соціальної організації виникнення та існування такої системи. Визначальною складовою соціального зв'язку є соціальні стосунки, які забезпечують стійкість і внутрішню згуртованість груп, оскільки саме критерій стійкості уможлиблює розмаїття спільностей.

У дослідженнях особливостей практичної реалізації освітнього процесу з людьми літнього та поважного віку тісно переплітаються соціальна, вікова та педагогічна психологія, психологія здоров'я та когнітивна психологія. Остання вивчає те, як різні люди, в тому числі поважного віку, одержують інформацію про світ, як ця інформація представляється ними, як вона зберігається у їхній пам'яті і перетворюється на знання і як ці знання у подальшому впливають на увагу і поведінку особи. Тобто це наука про знання і пізнання світу в процесі діяльності людей, адже неможливо успішно реалізовувати навчальний процес, не розуміючи його суті та психологічних передумов.

Сама проблема старіння займала людей ще з античних часів. Так, відомий давньогрецький лікар античності Гіппократ вважав саму старість результатом витоку природного тепла і висихання організму, а філософ Платон у своїх працях зазначав, що на старіння особливо сильно впливає спосіб життя людини в середньому (тобто зрілому) віці. Тепер яскраво вираженою демографічною тенденцією сучасності є старіння вікової структури населення країн. Оскільки відносна частка людей поважного віку в світі, в тому числі й Україні постійно зростає, то проблеми старіння та старості стають глобальними. Означені зміни демографічної ситуації країни, зумовлені збільшенням складової представників поважного віку у суспільстві, як результат призводять до істотних змін у

соціальних, культурних, економічних та медичних характеристиках його розвитку.

Слід зазначити, що розуміння сутності, причин та механізмів старіння з часом змінювалося, що пов'язано не тільки з постійним розвитком наукових знань, але й зі зміною особливостей старіння в суспільстві, збільшенням тривалості життя людини у сучасному суспільстві. Старість не настає миттєво в якийсь один чітко визначений момент. Її перші «подихи» людина зазвичай помічає ще у сорок років, коли відчуває перші явні ознаки старіння (погіршення здоров'я – «мені уже не 20 і не 30 років», загальне зниження сексуальності, зменшення зовнішньої привабливості тощо). Згодом, приблизно після п'ятдесяти років, людина проходить через період критичної самооцінки та переоцінки того, що було досягнуто. Відбувається аналіз минулих подій життя: зважуються проблеми моралі, людина може переживати незадоволеність шлюбними відносинами, занепокоєння щодо своїх дітей, які почали самостійне життя, невдоволеність рівнем кар'єрного росту. У старій людині ще більше виявляються ознаки погіршення здоров'я, втрати фізичної форми та краси, можливе відчуження у сім'ї та у відносинах з тими дітьми, які подорослішали. Можливе виникнення побоювань, що нічого нового і кращого в житті вже не буде, або ж страх самотності: стара людина особливо гостро відчуває свою самотність, суб'єктивно може переживати порожнечу та безглуздість свого життя, що триває для неї в цей час лише за інерцією. Поширеність депресій у старості складає, за різними даними, від 9% до 30%, при цьому легкі та помірно виражені депресивні розлади зустрічаються майже в 10 разів частіше, ніж важкі депресивні стани.

Якщо спробувати надати характеристику, то у старості життя людини характеризується наступним чином:

- люди перестають працювати, оскільки ідуть на пенсію;
- люди перестають бути керівниками;
- люди перестають бути дітьми (через смерть власних батьків);
- люди перестають бути батьками (адже діти заводять власні родини);

- люди втрачають свої фізичні кондиції, здоров'я;
- люди змінюють своє сексуальне життя;
- люди перестають подорожувати (часто немає сил та бажання, а іноді – й можливостей для цього, як за вітчизняними реаліями для багатьох пенсіонерів);
- старі світоглядні орієнтири і система цінностей вже не працюють;
- люди мають змиритися з неминучістю і близькістю смерті.

Саме **старіння** розуміється як процес, а от **старість** – як результат цього процесу. Для розвитку біологічного старіння характерні гетерохронність, гетеротропність, гетерокінетичність і гетерокатефтенність як низка показників швидкості та направленості старіння різних частин і органів людини. Старість є заключним періодом людського життя, що виражається не лише у поступовому зниженні можливостей людського організму, послабленні здоров'я, але і власне психологічними змінами: інтелектуальним та емоційним відходом людини у внутрішній світ, переживаннями, пов'язаними з оцінкою та осмисленням прожитого життя.

Люди поважного віку є своєрідним дзеркалом для молодих людей: молоді люди часто розглядають людей літнього і похилого віку як таких, що мають розумові та фізичні проблеми, як неповноцінних та хворих. При цьому вони приписують це майже всім людям даного віку і, відповідно, самим собі у майбутньому. Тривалий час взагалі вважалося, що старість є часом «застою», коли людина просто доживає своє життя, ніби доношує старий одяг. Звичайно, це абсолютно не так, і у наш час завдяки існуванню інститутів третьої віку і інклюзивному навчанню люди поважного віку можуть продовжувати активне громадське життя, розвиватися та самореалізовуватися. Таким чином, на сьогоднішній день у суспільстві активно формується новий образ старості як продуктивного і готового до змін періоду життя поважної людини.

Тривалий час точилися дискусії щодо того, що вважати старістю, які її перші прояви, які вікові межі старості. Основні складнощі у визначенні поняття старості полягали в тому, що старіння є тривалим плавним процесом, а тому не

існує точної межі, яка відокремлює старість від дорослого (середнього) віку. Зокрема, у різні періоди історії в різних культурах початок старості визначався по-різному: за Піфагором старість починалася у 60 років, на думку багатьох китайських учених – починалася в 70 років, відповідно до позиції англійських фізіологів ХХ століття її початок – в 50 років, німецький фізіолог М. Рубнер визначав старість у 50 років (а з 70 років – початок поважної старості), вітчизняний психіатр Є.С. Авербух вік 45-60 років визначав як репродуктивний період, що передує літньому (передстаречому) віку – 60-75 років. Крім того, потрібно зазначити, що сам процес старіння є доволі індивідуальним: у декого з людей цей процес починається раніше, а в інших людей – значно пізніше.

Вік – це конкретна визначена в часі межа психічного розвитку індивіда і ступінь його розвитку як особистості, що характеризується сукупністю фізіологічних і психологічних змін, які аж ніяк не пов'язані з індивідуальними відмінностями. Тобто вони характерні для більшості представників цієї вікової категорії. Психологічні характеристики віку визначаються тими конкретно-історичними умовами, у яких відбувається розвиток індивіда, характером виховання, особливостями діяльності та спілкування. Взаємодія внутрішніх та зовнішніх факторів породжує типові психологічні особливості, загальні для людей одного віку, визначає його специфіку, а зміна співвідношення між цими факторами зумовлює перехід до наступного вікового етапу. Кожен вік є якісно своєрідним періодом фізичного, психологічного та поведінкового розвитку, який характеризується властивими тільки йому особливостями. Виявлення якісно своєрідних рівнів психічного розвитку та визначення їх вікових меж являє собою доволі складне завдання, тому що психологічний вік не є простою функцією кількості прожитих людиною років, а й рівень її особистісного розвитку.

Окрім психологічного віку існують також поняття:

- **функціонального віку**, який відбиває вікову динаміку фізіологічних функцій та визначається генетичним компонентом, способом життя, перенесеними людиною хворобами, як фізичною, так і психічною й інтелектуальною активністю;

- **біологічного віку** як показника рівня зношеності структури і функцій організму людини. Це ті ж показники старіння, які ми перераховували вище.

Тож у зв'язку з поняттям старості важливим є також розуміння понять:

- **функціональний вік**, який відбиває вікову динаміку фізіологічних функцій. Він визначається генетичним компонентом, способом життя, перенесеними людиною раніше хворобами, пережитими стресовими ситуаціями, фізичною, психічною та інтелектуальною активністю;
- **психологічний вік** як низку тих показників, які характеризують вікові зміни психіки людини поважного віку;
- **біологічний вік** як показник рівня зношеності структури та функцій організму старої людини.

Старість – це біопсихологічне і соціально-історичне поняття з умовними і мінливими межами на різних етапах історико-еволюційного розвитку людства та у різних еколого-популяційних та соціальних групах. Розрізняють такі види старості, як хронологічна, фізіологічна, психологічна та соціальна.

При визначенні **хронологічної старості** вказують на кількість прожитих років, а от **фізіологічної старості** – на стан здоров'я, сукупність соматичних відхилень організму. **Психологічна старість** людини визначається її самовідчуттям свого місця у віковій структурі. **Соціальна ж старість** об'єднує у собі ознаки усіх перерахованих видів старості, інтегруючи їх у собі. Вона узгоджується з віком всього суспільства, оскільки корелює із середньою тривалістю життя в певній країні. Істотне значення у роботі закладів освіти з людьми літнього та похилого віку має відводитися формуванню в останніх уміння правильно проживати період старості, що розглядається як важлива умова досягнення активного довголіття.

Таким чином, сама старість є таким собі біопсихологічним і соціально-історичним поняттям з умовними і мінливими межами на різних етапах історико-еволюційного розвитку людства і у різних еколого-популяційних й соціальних групах. А. Толстих у своїх роботах зазначав, що для людини в

старості характерна істотна зміна особистості, а сама картина вимірів надмірно насичена різноманітним набором якостей, що рідко зустрічаються у одній людині (як приклад, збільшення вираженості особистісних акцентуацій та можливість їх переходу у психопатії у старості). Наявні зміни в характері старої людини пояснюються ослабленням контролю над власними реакціями: ті риси, які людині раніше вдавалося непогано маскувати (оскільки вони вважалися нею непривабливими) «виходять» на поверхню.

Якщо попереднє традиційне суспільство було влаштовано таким чином, що передача досвіду і знань від старшого до молодшого покоління не переривався, то на даний час не все так просто. Серед людей літнього та похилого віку частим є почуття самотності («самотність у натовпі»), коли у людини виникають думки, що вона нікому не потрібна і нецікава, а її переживання незрозумілі іншим. В цей період у багатьох людей збільшується залежність від інших осіб: як фізична, так і емоційна – у цей час спілкування як цінність має особливий сенс, оскільки літня людина має потребу у відчутті потрібності своїй родині та оточуючим, можливості служіння іншим людям своїм досвідом і т.п. І цьому в значній мірі сприятиме можливість людини продовжувати навчання, у тому числі завдяки інклюзивному навчанню. Останнє дає можливість людям поважного віку отримати певний рівень знань, умінь і навичок, набути впевненості в власних силах і реалізувати наявний потенціал фізичних, інтелектуальних ресурсів та вільного часу.

Взаємодію між людьми, в процесі якої між ними виникають суб'єктивні міжособистісні відносини, у психології називають **спілкуванням**. Проблема спілкування займає одне з центральних місць у психологічній науці. Спілкування як міжособистісна взаємодія являє собою таку сукупність зв'язків і взаємовпливів, що виникають та закріплюються між людьми у процесі їхньої спільної життєдіяльності. Значення спілкування як особливого виду діяльності людини припускає ґрунтовне вивчення його місця у системі суспільних і міжособистісних її відносин. Система відносин являє собою деяку постійну структуру, а от спілкування є функцією, формою вираження, процесом: тобто

відносини складаються у процесі спілкування, яке являє собою діяльність, спрямовану на створення відносин. Таким чином, спілкування є надзвичайно важливим психологічним фактором розвитку людини у будь-якому віці. Різноманітні теми учбових занять Освітнього Центру «Університету третього віку» дозволяють особам поважного віку адаптуватися до нових умов життя (зокрема, це вихід на пенсію) і зберегти позитивне ставлення до життя, мінімізувавши наслідки стресів від старіння. Як показала практика, якщо поважні студенти, які працюють, навчаються заради подовження власного професійного довголіття, то студенти непрацюючі здобувають освіту задля розширення свого власного кругозору, отримання нових знань, отримання комунікації і підтримки свого здоров'я, дозвілля.

У психологічній науці існує декілька найбільш поширених класифікацій типів старості, які характеризують притаманні старим людям моделі поведінки. Найбільш вдалою з них, на наш погляд, є класифікація типів старості Ігоря Кона, який у своїй класифікації в залежності від характеру тієї діяльності, якою найбільш заповнена сама старість людини, виділяє чотири типи психологічно благополучної старості:

- 1) **активна, творча старість** – відповідно до цього типу старості люди розстаються з професійною працею, але продовжували брати участь у суспільному житті (і саме можливість літніх людей отримувати освіту забезпечує можливість реалізації цього типу старості). Такі старі люди продовжують жити далі повнокровним життям, не відчуваючи ніякої ущербності;
- 2) **соціально-психологічна пристосованість** – цей тип старості також відрізняється гарною соціальною та психологічною пристосованістю, але енергія літніх людей спрямована головним чином на устрій власного життя (матеріальне благополуччя, відпочинок, розваги і самоосвіту, на що раніше їм не вистачало часу). Знову ж таки, зазначимо, що отримання освіти, у тому числі й завдяки інклюзивному навчанню, сприяє можливості реалізації даного типу старості;

- 3) **тип родинності** – у цьому типі переважають жінки, які знаходять головне джерело життєвої сили і сенсу у родині. Тому у них немає часу нудьгувати, але все ж таки задоволеність життям у них зазвичай нижча, аніж у представників двох перших типів;
- 4) **тип здоров'я** – до даного типу відносяться люди, сенсом життя яких стала турбота про своє здоров'я, що стимулює доволі різноманітні форми активності і дає відповідне моральне задоволення. Такі літні люди схильні перебільшувати значення своїх дійсних або вигаданих хвороб.

Крім того, окрім чотирьох перерахованих благополучних типів старості, автор цієї класифікації виділяв також два неблагополучних типи старості:

- 5) **агресивні старі буркотуни**, які дуже сильно незадоволені станом оточуючого світу, при цьому агресивно критикують всіх окрім себе;
- 6) **самотні і сумні невдахи**, які сильно розчаровані у собі та у своєму житті, звинувачуючи при цьому себе за дійсні і вигадані втрачені можливості. Цей період їхнього життя часто супроводжується депресивними розладами.

Старість характеризується змінами не тільки у фізичному, але й у психологічному стані: це період осмислення і підведення підсумків, спроба встигнути щось зробити за той час, який залишився. Розглядаючи психологічне тло старості, можна сказати, що більшість людей сприймає даний період життя як час втрат: вихід на пенсію, погіршення здоров'я, звуження кола спілкування, смерті близьких та рідних, близькість власної смерті. Встановлено, що припинення людиною своєї професійної діяльності у зв'язку з виходом на пенсію призводить до погіршення фізичного та психічного стану в 60% жінок і 55% чоловіків. Для старої людини криза вікового розвитку – це ситуація, в якій вона зіштовхується з неможливістю реалізації внутрішньої необхідності свого життя (мотивів, прагнень, цінностей) через перешкоди, перебороти які, спираючись на свій минулий досвід, вона не може. Подібний кризовий стан може позбавляти людину поважного віку опори стабільного життя, лякати

змінами і невпевненістю у майбутньому. Можливість отримання освіти та підтримки в старості дозволяє знизити ризики погіршення фізичного та психічного стану та забезпечить успішність адаптації людини до виходу на пенсію. За проведеними серед людей поважного віку опитуваннями люди літнього та похилого віку потребують перш за все знань з питань здоров'я, педагогіки і психології, володіння комп'ютерною технікою та іноземними мовами.

Інформації про динаміку змін пізнавальних процесів у людей літнього та похилого віку доволі мало, але традиційно вважається, що відбувається спад у сфері когнітивних процесів. Якщо спробувати розглянути рівень інтелекту людини поважного віку, то наявні певні труднощі у його дослідженні: для того, щоб знати інтелектуальні здібності 60-річних людей, потрібно знати про рівень їх здібностей у інші вікові періоди (в 20, 30, 40 чи 50 років), оскільки інакше неможливо зробити однозначний висновок про те, знижується з віком рівень їх інтелекту чи ні та в якій мірі. Однак традиційно вважається, що у значної кількості людей у пізній старості виникають істотні дефекти в інтелектуальній сфері. Можна точно сказати, що рівень інтелектуальних здібностей змінюється у всіх людей по-різному: одні зберігають високий рівень інтелекту і в літньому, і в похилому віці, у інших погіршення відбуваються набагато швидше. Варто зазначити, що рівень освіченості позитивно впливає на рівень інтелекту в старості, що зумовлюється потребою людини в продовженні навчання й у поважному віці. Такі люди краще розуміють природу старості та більш ефективно справляються з новими вимогами, які пред'являє життя. Так, якщо професійна діяльність людини була пов'язана з інтелектуальною сферою, то в пізні роки вона демонструє більш високі показники у пізнавальній сфері. Крім того, сам стан фізичного здоров'я людини також безпосередньо впливає на якість інтелектуальної діяльності в старості: багато досліджень підтвердило взаємозв'язок між регулярними фізичними вправами та інтелектуальними здібностями людей літнього та похилого віку. Цікавим є факт, що вікові зміни не торкаються виконання знайомої діяльності: віковий фактор стає більш помітним,

коли стара людина зіштовхується з новими знаннями, що особливо стає актуальним після 75 років).

Проведені свого часу багаторічні наукові методичні дослідження доктора педагогічних наук, професора Букача М.М. стосовно підтримки активної життєвої позиції людей поважного віку і узагальнення сучасного світового та державного позитивного досвіду з адаптації старшого покоління до викликів сьогодення знайшли своє закономірне втілення у створенні і успішному функціонуванні Університету третього віку у м. Миколаєві. Так, свого часу з саме з ініціативи кафедри соціальної роботи Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського, у витоків якої стояли Букач М.М. та Клименюк Н.В., і Департаменту праці та соціального захисту населення Миколаївської міської ради у жовтні 2011 року відбулося відкриття Освітнього Центру «Університет третього віку» (далі – ОЦ УТВ). Метою створення Освітнього Центру «Університету третього віку» є адаптація старшого покоління до умов сучасного життя; підтримка фізичної та інтелектуальної форми людей поважного віку, сприяння збереженню їх активної життєвої позиції. В основі навчання людей літнього та похилого віку лежить ідея інтеграції неформальної та нормальної освіти. В організації учбового процесу нашого Університету брали участь викладачі і студенти різних кафедр на волонтерських засадах, а навчання для всіх людей поважного віку було безкоштовним. Учбова програма створювалася з урахуванням зацікавлень і побажань студентів літнього та похилого віку: комп'ютерна грамотність, іноземні мови, педагогіка, психологія, образотворче мистецтво тощо. При цьому середній вік студентів складав 65 років, серед них також часто зустрічалися 82-річні абітурієнти. Зацікавленість бібліотек дала можливість не тільки частково вирішити питання аудиторного фонду, але й також істотно урізноманітнити й розширити діяльність ОЦ «УТВ». Успішне втілення наукової ідеї допомогли в подальшому професору М.М. Букачу переконати місцеву владу у партнерській співпраці з подальшого створення Освітнього Центру «Університет третього віку», зареєстрованого у квітні 2014 року. Розробка навчальних програм та дисциплін удосконалювалася і

набувала осучаснених напрямів, практично-прикладних характеристик. Такі поважні студенти, окрім засвоєння ними навчальних курсів дисциплін, проявляли також творчий потенціал у концертних мистецьких програмах, різноманітних фестивалях як на міському, так і всеукраїнському рівнях, виїжджали з успішними виступами за кордон. Крім того, постійними є майстер-класи, які проводять відомі фахівці своєї справи з мистецтва квілінгу, бісеру, вишивки. В рамках діяльності ОЦ «УТВ» відбувається не лише навчання, але й активний відпочинок його студентів.

Бажання навчатися новому, удосконалювати свої знання про сучасний світ є результатом зіткнення поважних людей з сучасною мінливою реальністю, яка з часом стає для них незрозумілою і недоступною. Таким чином, освітня підготовка людей поважного віку орієнтована не тільки на придбання нової спеціальності, а й на їх самоосвіту та активне самонавчання, яке можна вважати прагненням до постійного самовдосконалення. Освітній процес для людей поважного віку допомагає їм орієнтуватися у можливих незрозумілих або складних для старої людини ситуаціях. Тож основним фактором у формуванні навчальної діяльності є індивідуальний підхід до кожного студента, оскільки при побудові навчального процесу необхідно врахувати як вікові, так і психологічні особливості людини поважного віку. Також істотним фактором ефективного функціонування навчального закладу за умови інклюзивного навчання є присутність у викладацькому колективі кваліфікованих кадрів, які можуть включати в свій склад педагогів, вік яких приблизно дорівнює віку навчаємих студентів. При такому підході людям літнього та поважного віку простіше зорієнтуватися у новому середовищі. Таким чином, геронтоосвіта здатна наповнити життя людей літнього та поважного віку цінними подіями, надати їм чудові можливості для подальшої продуктивної діяльності та поліпшення їх психологічного і соціального самопочуття та, у подальшому, успішної самореалізації. Відповідно, реалізація можливостей інклюзивного навчання на базі освітніх закладів у співпраці з громадськими організаціями, зокрема, з ОЦ «Університет третього віку», дозволяє отримати позитивний соціальний ефект,

що буде виражатися у підвищенні інформаційної культури та загальної грамотності, професійної конкурентності серед людей похилого віку, які зможуть практично використовувати набуті знання, уміння та навички у повсякденному житті.

Використана література

1. Миронова С.П. Педагогіка інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник / С.П. Миронова. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Іван Огієнка, 2016. – 164 с.
2. Колупаєва А.А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: монографія / А.А. Колупаєва. – К.: Самміт-Книга, 2009. – 272 с.
3. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник / ред. кол. Н. Софій (голова), І. Єрмаков (керівник авторського колективу і науковий редактор) та ін. – К.: Контекст, 2000. – 336 с.
4. Мокрогуз Е.Д. Обучение людей третьего возраста в контексте непрерывного образования // *Universum: Психология и образование: электрон. научн. журн.* 2016. № 9 (27).
5. Порошенко М.А., Колупаєва А.А. Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів: навчально-методичний посібник / За заг. ред. М.А. Порошенко / М.А. Порошенко, А.А. Колупаєва, М.В. Ярошук, О.М. Таранченко, Л.І. Прохоренко, І.М. Гудим, О.Ф. Федоренко, Е.А. Данілавічюте, Ю.В. Рібцун, А.Ю. Мельник, О.В. Воробей, Г.О. Ярова, Ю.В. Заруденко, М.О. Болкун, В.Є. Новосад, О.О. Макарук, Л.А. Самойленко. – Київ: 2018. – 252 с.
6. Прасол Д.В., Литвиненко І.С. Основи геронтопсихології: Методичні рекомендації. / Д.В. Прасол, І.С. Литвиненко, Ю.Г. Шапошникова, І.Є. Чугуєва, С.В. Кузнецова, А.О. Рєпка – Миколаїв: Вид-во «Арнекс», 2015. – 96 с.

7. Фестиваль для людей поважного віку «Рух продовжує молодість»: науково-інформаційне видання / Упор. М.М. Букач, Н.В. Клименюк, Д.В. Прасол, В.М. Ярошенко. – Миколаїв: ФОП Швець В.М., 2018. – 192 с.
8. Фролов Ю.И. Решение конкретных проблем с помощью «социального протезирования» / Ю.И. Фролов, Э.Н. Тищенко // Психология старости и старения: Хрестоматия / [сост. О.В. Краснова, А.Г. Лидерс]. – М.: Академия, 2003. – С. 404-415.